

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

314.579

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

4

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Szerkesztőbizottság: Borus József, Csáthi Dániel, Dolmányos István, Gonda Imre, H. Haraszi Éva, Jemnitz János, Kovács Endre, Salgó László.

Felelős szerkesztő: Makkai László
Szerkesztőségi titkár: P. Mayer Mária

1964

4. szám

T a r t a l o m

E.R.Braundi: Neokolonializmus és osztályharc.....	3	lap
R.J.Rotberg: Mit olvashatunk Afrika történetéről?...	23	
R.Romano: Ártörténet és gazdaságtörténet.....	38	
Zimányi Vera: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról.....	54	

ÉVSZÁZADUNK NAGY TÖRTÉNETIRŐI

M.Ny.Pokrovszkij. /Sz.M. Dubrovszkij méltatása és szemelvények/.....	68	
---	----	--

AKIK KÖZELRŐL LÁTTÁK

Lenin utolsó napjai titkárainak feljegyzéseiben...	79	
I.M. Majszkij: Churchill és Beaverbrook.....	85	
Szovjet diplomata a szovjetellenes német támadás franciaországi visszhangjáról.....	90	

SZEMLE

Összefoglaló munkák

Jugoszlávia története /Niederhauser E./.....	96	
Két könyv a spanyol gazdasági és társadalmi fejlődésről /Wittman T./.....	98	
Két könyv a modern Olaszország történetéről /Lukács L./.....	100	

Középkor

E.A.Koszminszkij: A középkor historiográfiá- ja /Niederhauser E./.....	105	
R.P.de Togneri: Allattenyésztés és árak /Wittman T./.....	106	
Az orosz "bíróági joggyűjtemény" kritikai ki- adása /Huszár P./.....	108	
Városi népmozgalmak a XIV. században /Barta J./.....	110	
A korai polgári forradalom Németországban /Barta J./.....	113	

J.H. Elliot: A katalánok felkelése/Wittman T./...	114 lap
F.Kavka: Fehérhegy és a cseh történelem	
/Huszár P./.....	116

Ujkor

G.Lefebvre: Az északi parasztok a francia forradalomban /Benda K./.....	119
A.Soboul: A II. év katonái /Benda K./.....	119
D. Mack Smith: Garibaldi /Lukács L./.....	120
H. Mohr: A katolikus apostolság /Agárdi F./.....	122
J. Marx: Az osztrák cenzúra 1848 előtt/Varga J./.	124
J. Pašiak: A szlovák nemzetiségi kérdés megoldása /Kövágó L./.....	126
E.Reissner: Herzen Németországban /Dolmányos I./.	127
H.Seton-Watson: A cári Oroszország alkonya /Niederhauser E./.....	128
W.Hubatsch: Németország és a Központi Hatalmak /H.H.E./.....	130
A.Scherer-J.Grunewald: Németország és a béke kérdései 1914-1916 /H.H.E./.....	131
Sh.D.Spector: Románia a párisi békekonferencián /H.Haraszti E./.....	131
G.Wormser: Clémenceau köztársasága /Szikossy F./.	132
P.S.Wandycz: Franciaország és keleti szövetségesei 1919-1925 /L.Nagy Zs./.....	134
J.Garcia: Primo de Rivera diktatúrája/Jemnitz J./	135

Napjaink története

M.Mourin: Az európai nemzetek 1945-62. /Szikossy F./.....	137
J.Arnoldov: Kulturális forradalom a népi demokráciákban /Vida I./.....	139
A.Zimm: Nyugatberlin /Szikossy F./.....	141
M.Pearlman: Eichmann elfogatása /Kallós P./.....	142

Afrika

F.Fanon: A föld rabjai /Marton I./.....	145
R.S.Senghor: A nemzet és a szocializmus afrikai útja /Marton I./.....	148
K.Nkrumah: Afrikának egyesülnie kell /M.M./.....	150
T.O.Elias: Kormányzat és politika Afrikában/F.E./	151
J.Buchmann: Független Fekete Afrika /F.E./.....	152
C.Legum: Pánafrikanizmus /M.M./.....	155

Viták - kongresszusok

Vita az afrikai nacionalizmusokról /Past and Present nyomán/.....	156
Társadalomtudomány - szénkongresszuson /J.G./.....	159
Kongresszus a felvilágosodásról /L.Humanité nyomán/.....	162
1963 őszének történészkonferenciái.....	164

NEOKOLONIALIZMUS ÉS OSZTÁLYHARC

Napjaink történetének legjelentősebb eseménysorozatai közé tartozik a gyarmati népek felszabadulásának előrehaladó folyamata. A kérdés könyvtárra menő irodalmában nem könnyű a tájékozódás. Feladatunknak tekintjük, hogy olvasóink számára ennek az irodalomnak a javát hozzáférhetővé tegyük. Ebben a számunkban elsősorban Afrikára vonatkozó dokumentációs anyagot közlünk, későbbi számainkban más világrészek problémáira is kitérünk. Bevezetésül hasznosnak itéltük Emile R. Braundi francia publicistának, kiváló Afrika-szakértőnek fenti címen a *Revue Internationale du Socialisme* 1964. évi 1. számában megjelent tanulmányából az alábbi részleteket, mint a kérdés marxista megvilágítását közölni.

I. A GYARMATI GAZDASÁG ÉS ELMARADOTTSÁG JELLEMZŐI

a/ Egy lényegében történelmi jelenség.

A polgári szociológusok és közgazdászok hajlamosak arra, hogy az elmaradottságot és a gyarmatosítást két egymástól független jelenségnek fogják fel. Az elmaradottságnak és gyarmatosításnak szentelt munkák ezrei leggyakrabban leíró jellegűek. Így az elmaradottság mint objektív valóság jelenik meg, mint természeti csapás, amelyre az orvosságot gyakorlati téren kell megkeresni. Végülis maga a gyarmatosítás is következménye lehet egy előzetes elmaradottságnak. Mivel szegények, kis népességűek és a sors nem kedvezett nekik

már természettől fogva, a mai "harmadik világ" országai könnyen eshettek az európaiak uralma alá.

Azonban a történelmi valóság teljességgel más. Ha igaz az, hogy a trópusi hőség meg a trópusok lakói számára is kevésbé kedvező, mint az "anjoui szelíd éghajlat", nem marad más, mint az életszínvonal különbsége az európai és az afrikai vagy ázsiai népesség között, amely alig volt érezhető az első spanyol és portugál felfedezések idejében. A középfrikai birodalmak nagy városai, a keletafrikai tengerparti szultánátusok nagyon hasonló életkörülményeket ismertek, mint a mi középkorunk. Jelentős kereskedelmi kapcsolatok voltak ezek között az államok között, pl. a Szaharán keresztül vezető karavánutak révén. Ami Indiát és Kínát illeti, megjegyzendő, hogy kereskedelmük és kézműiparuk fejlettsége felülmulta Európáét.

A "harmadik világ" gazdasági elmaradottsága tehát mint lényegében történelmi jelenség mutatkozik meg a hódítás és fosztogatás eredményeként. Az afrikai gazdaság nem mint primitív gazdaság jelenik meg, hanem mint egy emberi eredetű tényező hatása alatt visszafejlődő gazdaság. Ennek a megállapításnak nemcsak történelmi érdekessége van, nem az a célja, hogy a felelősséget visszamenőleg megállapítsa, hanem megalapozza a régi gyarmati társadalmak és az ezt követő társadalmak helyes elemzését.

b/ A gyarmati gazdaság három fázisa.

A régi gyarmati társadalmakon itt azokat a társadalomtipusokat értjük, amelyek a gyarmatokon - különösen Afrikában - jöttek létre a XVI. századtól a XX. század közepéig, azaz a dekolonizáció kezdetéig. Ezek a társadalmak vidékenként különböző formákat öltöttek, mégis az a véleményünk, hogy ezeket a különbségeket nagyrészt túlértékelték /különösen a hagyományos ellentétet az angol gyámság alatti területek közvetett igazgatása és a francia birtokok közvetlen igazgatása között/.

Bármilyenek is az uralom és az igazgatás adminisztratív formái, minden gyarmatosított ország esetében közös fejlődés ugyanazon fázisait különböztethetjük meg.

Az első fázis, amelyet a "gyarmatosítás előtti" jelzővel jellemezhetnénk, lényegét tekintve kereskedelmi jellegű. A hajósok nem akartak azokon a területeken letelepedni, amelyeket a szigorúan legszükségesebben a felül csak hajóik biztonsága és élelmiszerellátásuk rendszeresége érdekében kutattak fel. Cserekereskedelembé bocsátkoztak a bennszülött lakossággal és természetesen arra törekedtek, hogy a lehető legkedvezőbb cserefeltételeket érjék el, de beavatkozásai nem változtatták meg érezhetően azoknak a társadalmaknak a strukturáját, amelyekkel kapcsolatban állottak.

Az afrikai kontinens tulajdonképpeni gyarmatosítása Amerika felfedezésével és a rabszolgakereskedelemmel kezdődött meg.

Ekkor válik Afriká az egyszerű nyersanyagnak tekintett munkaerő fő forrásává. A XVI-XIX. század között 150 millió embert telepítettek át, akiknek négyötöde meghalt a hajófenék mélyén, anélkül, hogy elérte volna Amerika partjait.

A gyarmatosítás e második fázisa megindította az afrikai társadalmak hanyatlását és gazdaságuk visszafejlődését. A demográfiai érvágás következtében a népesség csökkent, és termelési kapacitása hanyatlott. Még ma is legnagyobb a népsűrűség a tengertől viszonylag legmesszebb fekvő vidékeken, amelyek kevésbé termékenyek, mint a tengerparti zóna, de a tengerparttól való távolságuk menedéket nyújtott a négereknek. Ezeknek a gazdasági zavaroknak megnyilvánulása a társadalmi strukturára negatív hatást gyakorolt. A hagyományos patriarkális demokrácia számos vidéken átadta helyét a katonai monarchiáknak. A törzsek közötti konfliktusok súlyosbodtak azáltal, hogy háborukat indítottak foglyok szerzése érdekében, hogy mint rabszolgákat eladhassák őket az európaiaknak. Az afrikai népek közötti kereskedelmi kapcsolatok így megritkultak.

A XIX. században a gépipar fejlődése azután feleslegessé tette a rabszolgaságot, mert nem volt elég rentábilis. A gyarmatosítás ekkor harmadik szakaszába lépett, a nyersanyagok kiaknázásának szakaszába. - Az ércék és a trópusi mezőgazdasági termények kivitele ettől kezdve felváltotta az emberi munkaerő kivitelét. Ez a nagy katonai expedíciók kora, a gyarmatok felosztásának időszaka az imperialista hatalmak között. A talajnak és a föld méhének kiaknázása, ami az előző időszakban kezdődött, valóban megkívánta, hogy rendszeresebb legyen a területek tartós elfoglalása és politikai ellenőrzése.

A harmadik periódus gazdasági és társadalmi következményei a legmélyrehatóbbak. Gazdasági szempontból jellemző erre az élelmiszertermelés hanyatlása, és az afrikaiak közötti cserekereskedelem további visszafejlődése. A termelés teljes mértékben a világpiaci szükségletek kielégítése felé orientálódik. Ez a monokultúra uralmát jelenti. Társadalmi és politikai szempontból a hatalmat teljes egészében a gyarmatosító hatalom birtokolja, konkrét értelemben, ott élő európai telepések által. Egyes vidékeken /különösen a brit gyarmatokon/ a helyi magasrangú tisztviselőket meghagyták beosztásukban, de közvetítő szerepre korlátozták őket a gyarmatosítók és a bennszülöttek között. Másból /főleg a francia gyarmatokon/ ezeket a vezetőrétegeket megsemmisítették, a gyarmati hivatalnokok közvetlenül kormányoznak, de a leigázottakkal csak tolmács vagy az általuk kijelölt "főnökök" közvetítésével tudnak érintkezni.

Ezeknek a módszerbeli különbségeknek bizonyára fontos következményei voltak, de nem ezek a meghatározók. A bennszülött társadalom minden esetben leigázott társadalom. A hierarchikus létra csucsat minden esetben egy olyan osztály, vagy egy olyan réteg foglalja el, amelynek fő funkciója az, hogy közvetítő legyen igazgatási és gazdasági vonalon a gyarmatosítók és a gyarmatosított tömegek között. A gazdasági elmaradottság minden esetben a gyarmatosítás eredménye.

c/ A gazdasági elmaradottság mint a gyarmatosítás következménye.

Nincs szándékunkban itt elemezni az elmaradottság minden aspektusát, mégis négy nagy jellemző csoportba tudjuk ezeket osztani, amelyekben megtaláljuk az előbbieken nagy vonalakban felvázolt a történelmi fejlődés következményeit. Véleményünk szerint a fő jellemvonások a következők:

1. A jövedelem csekélyisége.
2. A nyersanyagforrások nem megfelelő kiaknázása.
3. A gazdaság diszkontinuitása.
4. A nemzetközi kereskedelem uralma.

1. Az egy főre eső jövedelem csekély volta eléggé ismert tény ahhoz, hogy ne legyen szükséges itt különösen hangsúlyozni. Fekete Afrika francia nyelvterületein az egy főre eső pénzbeli jövedelem évente 50 és 80 dollár /25-40.000 régi frank/ között mozog. Egyesek azzal érvelnek, hogy itt a tulajdonképpeni pénzbeli jövedelemtől van csak szó, és nincs számításba véve az önellátási termékek értéke. De még ha a családon belül elfogyasztott, kereskedelmen kívüli koles, cirok és batátagumó mennyiségét is hozzászámítjuk, a jövedelem akkor sem hasonlítható össze az iparosodott országokéval.

Mint láttuk, ez a különbség, mégha bizonyos fokig eredetileg is megvolt egyes vidékeken, a gyarmatosítás terméke. A gyarmat meghódítója bevezetett egy bizonyos nemzetközi munkamegosztást, amelyből következik a gyarmati népek életszínvonala és ezen országok, valamint a nagyhatalmak közötti szakadék állandó mélyülése. Valójában a gyarmati országok nyersanyagokat exportálnak és kész termékeket importálnak. Mint tudjuk, ez a lehető legkedvezőtlenebb csereforma. A cserefeltételek egyébként állandóan romlanak a készárut exportálók javára. Az Egyesült Államok statisztikai szolgálata ezt a romlást 33 %-ra becsülte az 1911-1955 közötti időszakban.

Anélkül, hogy statisztikai értesüléseink lehetővé tennék ezen a ponton a végleges választ, fel kell tennünk a kérdést, vajon az abszolút elnyomorodásról szóló marxista tétel, melynek érvénye a nagyipari gazdaság viszonylatában gyöngül, nem igazolódik-e be világviszonylatban, legalábbis egyes vidékeken.

2. A nyersanyagforrások nem megfelelő kiaknázása ugyanennek a jelenségnek másik oldala. Mivel a gyarmati gazdaság teljesen a világpiac szükségleteire alapul, mindazokat a forrásokat, amelyek a nemzetközi kapitalizmust nem érdeklik, kiaknázhatatlannak minősítik. Az utóbbi években Afrikában befektetett tőkék legnagyobb része a kereskedelmet, késztermékek behozatala, alapvető mezőgazdasági termékek kivitele/, főleg pedig a bányakitermelést érinti. Az 1956-1959 közötti készpénzben történő tőkejegyzések a régi Francia Nyugat-Afrikában 96 millió dollárig emelkedtek /24 milliárd régi frank/, amelynek 70.2 %-a a bányászati szektorba, 11.2 %-a pedig a kereskedelembe folyt. 1960-ban ezek a jegyzések elérték a 60 millió dollárt /kb. 15 milliárd régi frank/, amelynek 83.9 %-a a bányászatba van fektetve. Madagaszkárban, ahol kiaknázható bányászati források /azaz elég közeliek a tengerhez, hogy nyers állapotban vihessék ki/ gyakorlatilag nincsenek, a kereskedelem a jegyzett tőkének több mint a felét felemészti. Sem a mezőgazdasági termelés bővítésében, sem a feldolgozó ipar fejlődésében nem érdekelt a nagytőke.

A bányászati befektetések jelentős volta önmagában nem jelenti azt, hogy az ásványi anyagok forrásai a maximumig ki lennének használva. Az angol, francia, amerikai és német világtrösztöknek, amelyek ilyen típusú vállalkozásokba akarnak tőkét invesztálni, nem az az érdekük, hogy növeljék a termelést, hanem hogy világviszonylatban egy bizonyos szinten tartsák az árfolyamot, saját országuk viszonylatában pedig a bérek színvonalát.

A bányászati termelésnek ezt a malthusiánus koncepcióját világosan fejezte ki az amerikai elnöki bizottság jelentése "a szabad világ forrásairól", melyet Peley-jelentés néven ismernek. A szerzők kifejtik, hogy Észak-Amerika bányászati forrásai még jelentősek, de kiaknázásuk egyre költségesebb; ennek oka a munkaerő drágasága és egyszersmind a mélyebben fekvő rétegek elérésének nehézsége. A "szabad világ" nyersanyagforrásainak rendszeres kutatását ajánlják, amelynek ellenőrzését az Egyesült Államok számára kell biztosítani, hogy mások ne használhassák ki, ill. hogy korlátozottan aknázzák ki azokat, így érve el a világpiaci árak és az amerikai bérek stabilizációját.

3. A gazdaság diszkontinuitása ennek a politikának a következménye. A gyarmatosítás előtti Afrika hagyományos kereskedelmi kapcsolatait tönkretették, de ezeket másokkal nem helyettesítették. Két különböző gazdasági szektor helyezkedik el egymás mellett: egy kapitalista világpiacba oltott modern szektor, ideértendők a gyarmatosítókön kívüli az afrikai kereskedők és bér munkások; valamint egy önálló szektor, amelybe a paraszti tömegek legnagyobb része tartozik. A két szektor kapcsolatai egymással olyan gyengék, hogy a francia szakértők, akik ezekről az országokról készítették gazdasági számításokat, kénytelenek voltak azokat

formálisan megkülönböztetni, heterogén osztályozásban keverve össze a nemzetgazdaság rendes funkcionális kritériumait teljesen új szociológiai kritériumokkal.

4. Végül a világkereskedelem uralma következmény is és egyszerre mind ok is. Pontosabban: ez a gyarmati uralom egyik következménye, mely súlyosítja annak hatásait, és a továbbiakban az elmaradottság okává válik.

A külkereskedelem adja - közvetlenül vagy közvetve - keletafrikai államok jövedelmének 90 %-át. Ez a kereskedelem majdnem teljesen az európai nagyhatalmakkal és az Egyesült Államokkal folyik; még mindig jelentős, de egyre csökkenő százalék a régi anyaországra esik. Afrika más területeivel a kereskedelem nem lépi túl a 10 %-ot a régi francia Nyugat-Afrika, a 7 %-ot a régi francia Kelet-Afrika és a 6.9 %-ot Kamerun külkereskedelmében.

Nyilvánvalóan az afrikai nemzetgazdaságok valóságos alárendeléséről van szó az uralkodó európai gazdaságnak. Ezek a gazdaságok ilyen vagy olyan európai - főleg francia és brit - gazdaságok csatlósai.

II. A DEKOLONIZÁCIÓ GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI OKAI

a/ Az imperializmus, a gyarmatosítás legfelsőbb szakasza.

Csatlós gazdaság, leigázott társadalom, közvetítő társadalmi rétegek; a gyarmatbirodalomnak ez a társadalmi - gazdasági belső struktúrája látszólag szilárd volt. Mégis ezek a birodalomnak néhány év alatt összeomlottak.

Ha ez az összeomlás az európaiak nagy részét meg is lepte, ez olyan fejlődés eredménye volt, mely már az első világháborúval kezdetét vette. Az érdektérületek világméretű felosztása, Európa és Észak-Amerika piacainak növekvő telítődése, mindazok a jelenségek, melyeket Lenin a kapitalizmus fejlődésének legfelső, imperialista szakaszaként határozott meg, mélységes hatással voltak a gyarmati gazdaságra.

A három periódushoz, melyeket az előzőkben felsoroltunk, ekkor egy negyedik kapcsolódott: a gyarmatok többé nem csak nyersanyagforrások, hanem piacok is az áru és tőke kivitel számára. A gyarmatosítás a szabályos ellentmondások fázisába lépett.

Hogy a gyarmatok piacot képezhessenek a kivitel számára, valóban arra volt szükség, hogy fizetőképesek legyenek, és várható vevőkkel legyenek benépesítve. Hogy a gyarmatok elég rentábilis befektetést biztosítsanak a tőkék számára, szükség volt helyi vásárló közönségre is, valamint a részlegesen képesített munkaerő alapelemeire. Tehát szükség volt arra, hogy a viszonylagos fejlődés útjára lépjenek.

A kizsákmányolás formáinak olyan új eszközeit keresve, amelyek megfelelnek az imperialisták közötti konkurenciaharc új körülményeinek, a gyarmatosítás felidézte azokat az erőket, melyek azután szembeszálltak vele, ugyanugy, mint ahogyan a kapitalizmus fejlődése a XIX. században létrehozta a proletáriátust, és azután felfegyverezte az írás-olvasás ismeretével.

A közlekedés fejlődése, az első ipari létesítmények, a növekvő városiasodás megbontották a régi gyarmati egyensúlyt. A dolgozók egy új rétege, amelynek elégséges tudásanyagot kellett adni, hogy elvégezhesse munkáját, szervezkedni kezdett. A szakszervezetek fejlődésnek indultak.

Nemzetközi vonalon kapcsolatok jöttek létre a gyarmatok között és egyidejűleg a gyarmatosító országok demokratikus közvéleményével. A második világháború során a gyarmatosítók háborús erőfeszítései megkivánták, hogy gyarmataik anyagi és emberi erőforrásait tömegesen felhasználják s ez is megkönnyítette ezt a fejlődést. Afrikaiak ezrei és ezrei kerültek egyszerre szembe a modern nyugati életkörülményekkel. Az életszínvonal és a fejlődés fantasztikus egyenlőtlensége kézzelfogható valósággá, és ebből kifolyólag a politikai tevékenység hajtóerejévé vált.

A belső helyzet szempontjából a modern gazdasági szektor növekvő fejlődése a hagyományos létfenntartó szektor mellett új egyenlőtlenséget hozott létre, új követeléseket, új öntudatra ébredést okozott. Ami természetes, a népi tömegek ébredése megmozgatta a régi kiváltságos rétegek egy részét is. Félig idealizmusból, félig számításból ennek a társadalmi rétegnek számos eleme a gyarmatosítók és a tömegek közötti közvetítő szerep helyett, magának a tömeg vezetésének szerepére vállalkozott. Az igazgatási és komprádor burzsoáziából származók a népi mozgalommal szövetkeztek: így a születő burzsoázia és a népi tömegek szövetsége alapja lett egy olyan ellenállásnak, amelynek a nacionalizmus volt a természetes politikai kifejezési formája, mivel a teljes hatalom és minden vagyon az idegen gyarmatosítók kezében volt.

b/ A gyarmati kapitalizmus belső ellentmondásai.

Ez az új helyzet ugyanakkor, amikor pillanatnyilag összeforrasztotta a gyarmati társadalom különböző rétegeit, a gyarmatosító erők között az ellentmondások kirobbanására vezetett.

Az európai nagytőke legerősebb és legmozgékonyabb elemei számára a kellően ellenőrzött és irányított nemzeti függetlenség perspektívája a régi gyarmatokon nem jelentett semmi különöset. Latin-Amerika és Közel-Kelet hosszú idők óta példáit nyújtották a nemzetközi kapitalizmus és a bennszülett burzsoázia közötti gyümölcsöző kapcsolatoknak. Számíthattak az utóbbiakra, hogy fenntartják uralmukat és segítik szövetségeseiket, mindezzel saját helyzetüket erősítve a

szocialista veszély ellen. Ami a nemzeti burzsoázia konkurenciájának lehetőségét illeti, a "rezervált területeken" még igen távolinak tűnt. Elég lesz, ha a "szövetséges" burzsoázia helyzetét elég jövedelmezővé teszik, hogy ne kívánnjon szerepéből kiesni.

Természetesen ebben olyan politika rejlik, mint amilyent az ipari országokban az új kapitalizmus "szociális szándékai" takarnak. Az amerikai módra magas bérek politikája lehetséges az expanzió időszakában és olyan eléggé virágzó iparok számára, amelyek ezt megbirják. Az európai országokban, ahol a gazdasági szektorok növekedési egyenlőtlensége jelentős, a kapitalizmus elmaradott szektorai teljes erejükből ellenállnak azzal a stratégiával szemben, mely tetként teszi fel az ő eltűnésüket a nagytőke és a bér munkások közötti átmeneti nyugalom ellenében.

Pontosan ennek kellett létrejönnie a régi gyarmatokon is. Ha a nagybankok, hajózási társaságok, a bányavállalatok a kolonializmus legmozgékonyabb oldalát képviselik, a gyarmati területek voltak egyben a legelavultabb vállalkozások menedékei is, melyeknek létét csak a bennszülött tömegek kizsákmányolásának fokozása tette lehetővé. A nagy társaságokkal ellentétben, melyek tudtak egyes mezőgazdasági reformokhoz alkalmazkodni /profitjukat az árubabocsátásból húzták, de nem ők maguk termeltek a mezőgazdasági szektorban, és vállalhatták a bérek bizonyos fokú emelését /modern, magas fokon képzett bér munkások munkaerejét alkalmazták/, ezek az elavult vállalkozások majdnem semmiféle rugalmassággal nem rendelkeztek, pusztá létük is a föld magántulajdonához és a helyi bérek legalacsonyabb szintjének fenntartásához volt kötve.

A gyarmati kapitalizmus e két frakciója között a konfliktusok néha szükségszerűen kegyetlen formákat öltenek. Ilyen eset pl.: Lemaigre-Dubreuil nagykapitalista, az Unilever világtörőst képviselőjének meggyilkolása marokkói francia aktivisták által, továbbá az OAS kalandorkodása Algériában, míg De Gaulle, akit a gyarmati kapitalizmus legelmaradottabb elemei emeltek hatalomra, igazi gazdának, a nagy neokolonialista bankoknak politikáját követte. Végül ez a brit dekolonizáció során Kelet-Afrikában felmerült nehézségek magyarázata, a londoni diplomácia nyugat-afrikai viszonylagos sikerei után.

Csodálkozni lehet ennek a konfliktusnak a tartósságán, ha a szereplő erők egyenlőtlenségét látjuk. Még ha nem is vesszük számba a helyi tömegek által képviselt döntő tényezőt, a két gyarmatosító ellenfél gazdasági súlya akkor sem hasonlítható össze. Minden területen egy féltucat nagyvállalkozónak nagyobb a tőkéje és forgalma, mint néhány száz elmaradott vállalkozónak: kisültetvényesnek, kiskereskedőnek, félig kézműves kisüzemeknek. A politikai súly azonban nemcsak a milliárdok számától, hanem az emberek számától is függ. A régi gyarmatosítás elmaradott kapitalistáihoz kell

számítani az európaiak ezreit is, akiknek kiváltságos helyzetét egyedül a faji felsőbbség és a gyarmati uralom tette lehetővé. Néhány szakember, néhány befolyásos tisztviselő kockázat nélkül játszhatott a liberalizmus kártyáival és vált a jövőbeli afrikai vezetők tanácsadójává. Ez azonban nem vonatkozott a funkcionáriusok és alkalmazottak tömegeire, akik csak európai bukásuk következtében választották a gyarmatokat, de visszatérésük Európába annak a proletáriátusnak az életszínvonalára való lesüllyedést jelentené, amelyet elárultak, hogy a gyarmatosítás morzsáit összeszedjék. Számukra és feleségük számára, /akiknek nagy szerepük volt az ultrák acsarkodásaiban/, a "gyarmatok elvesztése" világlájk, szolgálják felsőbbségük elvesztését, Páris és London metróihoz, a piaci kosárhoz és a konyhához való visszatérést jelentette.

A gyarmatosítók kis világának ezekhez az ellentétes áramlataihoz kell számítani a hadsereget is, melynek különösen fontos szerepe volt a francia gyarmatokon. Meg kell jegyezni, hogy a francia gyarmatosítás nagy részében valóban presztizs-gyarmatosítás volt. A francia gyarmati területek nagy része csak nagyon közepes gazdasági érdekeket képviselt. Későn érkezve Afrika felosztásához, a franciák nem juthattak a legjobb darabokhoz. De az afrikai katonai expedícióknak előzőleg más is volt a céljuk. A francia tisztek képességei neveltségességbe fulladtak 1870-ben a poroszok előtt: győzelmet érve el az afrikai lakossággal szemben, visszaszerezték presztizsüket. Politikai szerepük még Franciaországban is nagyrészt ettől függött.

A különböző gyarmatokon a gyarmatosító hatalmaknak a nemzeti mozgalmak által gyakorolt nyomásra adott válaszai szükségszerűen mások-magának a gyarmati kapitalizmusnak a belsőjében keletkezett ellentmondásos erők viszonyai szerint.

A dekolonizáció során létrejött rendszerek mélységesen különbözők lettek, kialakulások történelmi körülményeitől függően.

c/ Kivivott függetlenség és adományozott függetlenség.

Egyes országokban - különösen Észak-Afrikában és Indokínában - az elmaradott gyarmatosítás elfojtott minden liberális hajlandóságot. A helyi nacionalizmus első bizonytalan lépéseit, amelyeket leggyakrabban néhány, a "közvetítő osztályból" származó értelmiségi vezetett, és a nyugati reformizmus mélységesen befolyásolt, kegyetlen megtorlással fogadták. A mai nyugati kormányzatok hivatalos véleményével ellentétben, ez a kegyetlenség nem sajnálatos tévedés volt, hanem az elmaradott kapitalizmus által védett érdekek logikus következménye. Ezekben az országokban az "elit" csak úgy tudta megőrizni a nemzeti mozgalom részleges irányítását, ha csatlakozott a tömegek elemi követeléseéhez /aminek tipikus példája a "mau-mau"-nak nevezett felkelés/, míg mások meg-

ijedtek, visszahúzódtak a mozgalomtól, vagy hitelüket veszítették a gyarmatosító hatalommal való esetenkénti együttműködés miatt. A nemzeti mozgalom radikálizálódására természetesen a megtorló kegyetlenség súlyosbodása következett, ami azután nyílt háborúba vezetett. Ez a folyamat minden országban azt eredményezte, hogy a régi gyarmatosítók elismerték a kivívott függetlenséget, melyet a nemzeti felkelés harcolt ki /mint ahogy elkerülhetetlenül ezt fogja eredményezni rövidesen a spanyol és portugál gyarmatokon is./

Az ezekből a felkelésekből származó rendszerek természetesen nem hasonlóak. Vietnam és Algéria között pl. elsősorban a különbségek szembetűnőek. Ezekben a rendszerekben azonban közös a hatalmas népi mozgalom léte, mely a fegyveres harcokban kovácsolódott ki, e harc folyamán megerősödött a megalkuvó elemek eltávolítása által, és képes arra, hogy döntő hajtóerővé váljon az új állam gazdasági és politikai fejlődésében. Tulzás lenne ezeket a rendszereket mind úgy jellemezni, mint lényegében népi és a szocializmus küszöbén álló rendszereket. A közvetítő osztályok maradványai a nemzeti mozgalomhoz kapcsolódnak még annak legkeményebb szakaszában is. A részleges kapitulációra kényszerült gyarmatosítók új tárgyalófeleket keresnek, hogy az előállt helyzethez alkalmazkodjanak. Az a helyzet alakult ki, hogy az erőviszonyok kedvezőtlennek váltak a neokolonialisták és a nekik segédkező bennszülöttek számára. Még a legsúlyosabb esetekben is /pl. Marokkó vagy Dél-Vietnam esetében/, ahol a reakciós elemek kerültek felül, a fegyveres harc olyan helyzetet teremtett, hogy az osztályharc teljesen napvilágra került, hogy az osztályöntudat viszi tovább a nemzeti követeléseket, és a nemzeti mozgalmat forradalmi mozgalom követi.

Ezzel ellentétben azokban az országokban, ahol a gyarmatosító erőknél belül a modern kapitalizmus kerekedett felül, a gyarmatosító burzsoázia megegyezést tudott keresni a helyi burzsoáziával, akár a régi méltóságokról és leszármazottaikról, akár az uralkodóosztály rangjára lépett igazgatási segédszemélyzetről van szó. A népi mozgalmak kirobbanását megelőzték, vagy az irányítást kezükbe vették. Ezeket a rendszereket a régi rendszer folytonosságának legcsekélyebb megszakadása nélkül rendezték be. Azzal, hogy a helyi "elit" számára néhány engedményt tett, a kolonializmus inkább megőrizte itt előjogainak lényegét, mivel az új uralkodó osztály nem rendelkezik olyan népi mozgalommal, amelyre függetlenségét alapozhatná. A kompromisszumokból származó politikai és igazgatási struktúra elvont maradt: a tömegek számára semmi sem változott, sem a tényekben, sem tudatilag, mivel nem vettek részt aktívan az eseményekben.

Mégis, még ebben az esetben is, összeomlottak a kolonialista kártyavárak, amit bizonyít a visszavonulás különböző szakaszaiban a francia kolonializmus által kitalált jogi szörnyszülöttek feltűnés nélküli sorozatos eltűnése:

Francia-Unió, "kerettörvény", közösség. A legmesterségesebb politikai konstrukciók és a legnagyobb fáradtsággal előkészített kompromisszumok összeomlása a nemzetközi nyomás eredménye. Eddig minden gyarmatosított ország belső küzdelmeit úgy irtuk le, mintha zárt lombikban történtek volna, mintha a gyarmatosító minden külön esetben speciális választ adhatna saját ellenmondásaira és a születő nemzeti követelésekre. A valóságban, természetesen, világméretű konfliktusról van szó.

A szocialista országok léte és segítségük, mégha tartózkodóan fogadják is néha a gyarmati országok nacionalistái, a független országok léte, a harmadik világ kollektív véleményének léte /mégha bizonyos kisebbségre korlátozódik is/, amelyet Bandungban nyilvánítottak, végül a fegyveres összecsapások egyes vidékeken, mind hozzájárultak ahhoz, hogy mindenütt megingassák a kolonializmus pozícióit. A legóvatosabb, vagy leginkább kompromisszumra hajló bennszülött vezetők is - mint Bao-Dai Indokínában - arra kényszerülnek, hogy a maguk részéről is nemzeti követeléseket képviseljenek annak veszélyével, hogy saját alapjaikat ingatják meg. Ami a gyarmatosító országokat illeti, képtelenek minden fronton továbbfolytatni a harcot, egyes vidékeken kénytelenek engedni ellenállásukból, hogy háborús erőfeszítéseiket a többiekre összpontosíthassák. Tehát nem paradoxon, ha megállapítjuk, hogy azok az országok, ahol a nemzeti mozgalom a leggyengébb volt, néha előbb nyerték el politikai függetlenségüket, mint azok az országok, amelyek fegyveres harcban álltak kivívni azt. Ezeknek az országoknak a gyarmatosítótól kapott kedvezményei természetesen csak indirekt következményei a többiek által vívott heves harcnak. A "Francia közösség" egyes területein pl. a gaulle-ista hatalom megadta a függetlenséget, amelyet a burzsoá vezetésű nemzeti mozgalom még nem is követelt.

A francia kolonializmus az algériai felkelés, de egyszersmind a nemzetközi kapitalizmus nyomása alatt is cselekedett. Valóban a nagy bányaiipari és fémkohászati vállalkozások szükséges befektetései ma meghaladják a nemzeti kapitalizmusok lehetőségeit - ebből következik a nemzetközi kolonializmus megjelenése, melynek ismertetésére rövidesen rátérünk. Ez a nemzetközi kolonializmus, amely a világ legnagyobb bankjait és legnagyobb vállalatait jelenti, természetesen "neokolonialista", olyan okokból kifolyólag, amelyekről már beszéltünk: érdekeiknek semmi közük sincs az elavult kolonializmushoz. Tehát nem meglepő, hogy ez az amerikai vezetésű nemzetközi kapitalizmus majdnem mindenütt támogatja a nemzeti mozgalmakat - kivéve Dél-Amerikát, ahol magának az Egyesült Államoknak voltak védelemre szoruló régi gyarmati érdekei, mindenképpen arra törekedve, hogy a nyugati hatókörben tartsa őket.

III. A NEOKOLONIALIZMUS GAZDASÁGÁNAK ÉS TÁRSADALMI STRUKTURÁJÁNAK JELLEMVONÁSAI

A keletkezési és szerkezetbeli eltérések ellenére világos, hogy közös vonások nagy számban vannak. A függetlenségüket kivívott országokban a mult külső és belső erői nem tűnnek el egy csapásra. A kolonializmus új kártyákkal játszik. A társadalmi különbségek megjelennek, a régi uralkodó vagy közvetítő osztályok lefekeznek a társadalmi fejlődést, amint azt Maliban és Guineában a nemrégiben történt események mutatják. Az adományozott függetlenségi országokban ellenben a gyarmatosító burzsoázia és az új helyi burzsoázia közötti kompromisszum nem vet gátat a fejlődésnek. A gazdasági fejlődés új ellentmondások okozójává válik. A politikai függetlenség által megszakított folyamat a "független" rendszer alatt folytatódik. Különböző fokokon tehát érezhetően ugyanazokkal az erőkkel találkozunk és mindenekelőtt ugyanazzal a gazdasági valósággal, amelyet az előbbieken leírtunk, amely a függetlenség előtt létezett, és amelyen a függetlenség nem változtatott.

a/ Kooperáció és nemzetközi kolonializmus.

Egyaránt ugyanaz a kapitalista erők viszonyulása az új államokhoz. Ez a viszonyulás logikus következménye az előző eseményeknek. Mondottuk, hogy a dekolonizáció a gyarmati népek harcának gyümölcse, de a gyarmati kapitalizmus dinamikus és elmaradott elemei közötti konfliktus eredménye is. Ezt a tételt igazolhatjuk azzal a megállapítással, hogy egyes szektorokban a befektetések visszavonásának erős áramlata létezik, ugyanakkor, amikor a befektetések felujulása jelentkezik más szektorokban.

Ez a fejlődés különösen világos a régi francia gyarmatokon. 1960-ig a pénzforgalmi mérleg Franciaország és gyarmatai között az utóbbiak javára pozitív egyenleget mutat /olyan értelemben, amelyre nemsokára visszatérünk/. 1960 óta ez a mérleg negatívvá vált: a tengerentúli magánpénzforgalom Franciaország felé érezhetően növekszik. A kelet-afrikai államokat illetőleg pl. a pozitív egyenleg ezeknek az államoknak a javára 38,8 millió dollár/9,7 milliárd régi frank/ emelkedett 1959-ben, míg 1961-ben 6,8 millió dolláros /1,7 milliárd régi frank/ negatív egyenleget figyelhetünk meg. Ami a magánjellegű átutalások műveletének negatív jellegét illeti /azaz nem számítva az államkincstár műveleteit/ az 1956-ban meghaladta a 96,4 millió dollárt /24,1 milliárd régi frank/, 1959-ben a 160,8 millió dollárt /40,2 milliárd régi frank/, és 1961-ben a 208,4 millió dollárt /52,1 milliárd régi frank/. A magánjellegű átutalások növekedése a tengerentúlról Franciaország felé sokkal gyorsabb, mint a bevételé. Tehát nem a javak és szolgáltatások vásárlásának növekedéséből származik, hanem a stricto sensu

átutalások növekedéséből, azaz az anyagi ellenszolgáltatás nélküli műveletekből: a profitok és tőkék visszaszarmasztásából. Ezek a számok egyébként a helyi, lényegében európai tőke befektetési hajlamának gyengeségét és a gyarmati kapitalizmusnak a befektetések visszavonására irányuló tendenciáját mutatják.

Mégis ugyanerre a periódusra vonatkozólag a bányászati szektorban a befektetések növekedését állapíthatjuk meg. Egy részletesebb elemzés valóban megmutatja majd, hogy eredményeink két ellentétes mozgás következményei: a tőkék kiáramlása a kis gyarmati vállalkozások és kereskedelmi intézmények szektorából, a tőkék visszaáramlása a bányászati, az elektrometallurgiai szektorba és az ipari mezőgazdaság egy részébe /főleg a gumitermelésbe/. Egy szóval a régi gyarmati tőke eltűnik, a neokolonialista tőke marad és erősödik.

Ellentétben a hivatalos közgazdászok megfigyelésével, a befektetéseknek ez a fejlődése nem változtatja meg radikálisan a gyarmati kapitalizmus természetét. A föld méhe alaptermékeinek előállításáról van szó, és ezeknek az elszállításához szükséges minimális átalakításáról /a meddő közet eltávolítása, ércdusítás stb./, anélkül, hogy a termék jellege egyetlen esetben is meghaladná a félkész termék stádiumát. Az ilyen vállalkozások, mai kapitalista koncepciójukban, csak elhanyagolható szerepet játszhatnak a gyarmati országok gazdasági fejlődésében. Kétségkívül a kincstári bevételek növekedését eredményezhetik, /de az előnyök, melyeket ezen a területen a tőkének biztosítanak, hogy beözönlését ösztönözzék, észrevehetőleg csökkentik ezeket a jövedelmeket/, kétségkívül helyileg létrehozhatnak egy, az ország színvonalához viszonyítva relative magasabb bérezési zónát /de az egységes tervezés hiányában a jövedelmeknek ez a lokalizált növekedése gazdasági zavarok forrásává válhat: a mezőgazdasági zónák elnéptelenednek, az élelmezési cikkek termelése csökken, a városi munkanélküliség súlyosbodik, stb./, de feldolgozó ipar hiányában nem képezik sem egy valódi fejlődés kiinduló pontját, sem a gazdasági függetlenség döntő tényezőjét. Egy nikkelt, ónt, alumíniumot exportáló ország nem kevésbé függ a világpiactól, azaz a felhasználó ipari nagyhatalmaktól, mintha kávé, gyapotot vagy kakaót exportálna.

A "harmadik világ" országaiban nemrég létesült elektrometallurgiai vállalkozások kizárólag a világpiac szükségletei felé fordulnak. Egyfajta gazdasági "daganatot" képeznek az agrárgazdaságon belül, melynek fejlődését jelenlétük alig befolyásolhatja, legfeljebb zavaró értelemben.

Igaz, hogy a régi gyarmatok nagyvárosai - mint Dakar és Abidjan - a bányászati és metallurgiai kombinátok "gazdasági daganatai"-tól függetlenül a feldolgozó ipar bizonyos foku fejlődését is mutatják. Ennek az iparnak azonban sajátos jellege van. Ritka az olyan üzem, amely helyi terméket dolgoz fel és értékesít, ellenkezőleg, a behozatal

segédiparáról van szó, melynek biztosítania kell az Európából importált nyersanyagok vagy félkész-termékek végleges feldolgozását: így a sörgyárak, malmok, kerékpár-, autó-, varrógépszerelő üzemek stb.

Akár daganatjellegű iparról, akár az export segédiparáról van szó, a neokolonializmus kezdeményei nem alkalmazkodnak jobban az új államok szükségleteihez, mint elődeié. A helyi lakosság és a világkapitalizmus érdekei ma is épp úgy összeegyezhetetlenek, mint régen. A befektetések gazdasági jellegének változásai egyáltalán nem jelentik társadalmi jellegük megváltozását.

Financiális téren ezzel szemben az átalakulás jelentős. Az új befektetések volumenüket és tartamukat tekintve a régieknél magasabbrendűek. Az állótőke aránya nő, a mozgótőke aránya csökken /a bérek - az egyes bér munkások számára bármily alacsonyak - egy hagyományos ültetvényen nagy összeget képviselnek az állótőkéhez képest; egy technikailag nagyfokúan koncentrált elektrometallurgiai vállalatnál ez természetesen fordítva van/. A profitráta csökkenési tendenciája teljes mértékben érvényesül.

E csökkenés ellen, mely a profitráta teljes megszüntetésére vezethet, a kapitalizmus az eszközök koncentrációjával, azaz a gyarmatosítás nemzetközivé tételével válaszol. A neokolonizmus minden nagy bányászati és kohászati vállalkozását konzorciumok finanszírozzák, amelyekben minden imperialista ország: Az Egyesült Államok, Nagybritannia, Franciaország, Nyugat-Németország stb. bankjai és vállalkozásai részt vesznek. Így a nemzeti kolonializmusok elesnek azoktól a kiváltságos pozícióktól, melyeket az előző periódusban kezükben tartottak. Így történt, hogy Belgium elvesztette a volt Belga-Kongó kiaknázásának monopóliumát, és hogy Franciaország kénytelen volt régi birodalmának kapuit szélesre tárni az európai konkurrencia előtt, melynek győzelmét a nemrégben Yaoundé-ban aláírt "eurafrikai" szerződés biztosította.

De ez az internacionalizálás és az eszközök koncentrációja önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy a kellő profitrátát helyreállítsák. A neokolonizmust tehát az imperialista államok közpénzeiből fogják szubvencionálni.

Ez a legkonkrétebb oldala a régi gyarmatosítók és a régi gyarmatosítottak közötti gazdasági kooperációnak. Ez a kooperáció számos módon nyilvánul meg: az alapvető befektetések finanszírozásában, az új államok költségvetési deficitjének fedezésében, a nyersanyagok árfolyamának stabilizálására /vagy még inkább ingadozásának elpalástolására/ szánt kártérítési segély nyújtásában, az export egyéni kockázatainak állami fedezésében /Francia Külkereskedelmi Biztosító Társaság, a német Hermes Társaság stb./.

A neokolonialista vállalkozások profitrátájának fenntartását az biztosítja, hogy a belső struktúra fenntartásá-

nak terheit állami pénzből fedezik. A régi gyarmatosítók állami segítsége így lehetővé teszi a neokolonialista kizsákmányolást, amelyet a fizetési mérleg egyensúly-hiánya gyorsan megbénítana, ha az állami átutalások fordított irányban nem billentenék azt helyre.

Ez a segítség azonban nem érinti a gazdasági nehézségek gyökereit. Így történik, hogy Franciaország jelentős összegeket fordít arra, hogy a kávé és kakaó árfolyamának fluktuálását kompenzálja régi gyarmatain, de egyetlen importáló hatalom sem fordít komoly gondot a nemzetközi szervezésre, ami az árak stabilitását valóban biztosítani tudná és tönkretenné a spekulációt. Így történik, hogy a francia állam számos afrikai költségvetés deficitjét fedezi, ugyanakkor, mikor a francia hajózási társaságok monopólium-helyzetükből azzal huznak hasznot, hogy az afrikai partoknál hasonlíthatatlanul magasabb hajóbérleti illetményt alkalmaznak, mint pl. az amerikai partokon.

Az imperialista hatalmak által nyújtott segítség a harmadik világ országai számára így lényegileg nem más, mint egyike annak a számos mesterkedésnek, amelyek által a modern kapitalizmus fenntarthatja profitját azzal, hogy társadalmasítja a kockázatokat és nem rentábilis befektetéseket, és csak a pénzügyileg produktív szektorokat tartja fenn magának. Ez az egyik konkrét alapja a bennszülött tömegek és az anyaországbeli proletariátus objektív szolidaritásának, mivel egyformán a neokolonializmus kizsákmányoltjai; az egyik termelő és fogyasztóként, a másik adófizetőként.

b/ Az új burzsoázia és gazdasági szerepe.

A neokolonializmus legjellegzetesebb országaiban, azaz az adományozott függetlenségű országokban ez a gazdasági helyzet új társadalmi hierarchiát hozott létre. A piramis alján gyakorlatilag semmi sem változott. A paraszti tömegek életszínvonala ugyanolyan maradt. A társadalmi differenciálódás falusi szinten még embrionális állapotban van. A pusztá megélhetésre korlátozott családok mellett természetesen vannak jobbmodú családok is, de a szokások, a lakástípusok és a táplálkozás azonossága, az egy közös törzshöz való tartozás nem engedi meg azt, hogy ezek a különbségek osztályellentétekké értelmeződjenek át. A gazdasági differenciálódás falusi környezetben csak akkor válik érezhetővé, amikor etnikai differenciálódással párosul /peul pásztorok a dahomey-i állattenyésztők szolgálatában, mossi mezőgazdasági napszámosok az Elefántcsontparton, hutu parasztok a tutsi urak szolgálatában Ruandában és Urundiban stb./

Erre a paraszti tömegekre nehezedik a komprádor burzsoázia kis osztálya, melynek az a funkciója, hogy vásároljon a parasztoktól és eladja az európai import-export társaságoknak. A függetlenné válás óta ez az osztály jelentős fejlődésen ment keresztül. A befektetések visszavonásának,

vagy egyes gazdasági szektorokra való korlátozásának politikája keretében az európai kereskedelmi társaságok feladták régi kereskedelmi ügynökségeiket a másodrangú helyeken. Ezeket ügyvezetésre átengedték, vagy tényleg eladták az afrikaiaknak. Így kialakult egy kereskedő, szállító, földbirtokos burzsoázia, amely a neokolonialista rendszer társadalmi alapja.

Ennek az osztálynak az életszínvonala országoként változó. Egy olyan viszonylag virágzó vidéken, mint az Elefántcsontpart, már igen magas: szilárd házak, autók, európai utazások stb.

Az igazgatási és politikai vezetékaszt nem más, mint ennek a burzsoáziának egy kinövése. Kialakulása persze helyenként különböző. Megtalálhatók a direkt gyarmatosítás országainak régi méltóságai, és az indirekt gyarmatosítás országainak régi közvetítői, igazgatási segédszemélyzete. Természetesen funkciójukat leggyakrabban a régi gyarmatosítótól kapták s egyes családok vagyonszerzésének ez az alapja. Most már azonban az igazgatási burzsoázia és a kereskedelmi burzsoázia összeolvadása teljessé vált.

Frantz Fanon^{x/} tétele, mely szerint egy "elmaradott", gazdasági alappal nem rendelkező burzsoáziával állunk szemben, történelmi szempontból igaz. E tétel azonban azt kockáztatja, hogy tévedéshez vezet, ha a jelenlegi neokolonialista társadalom gazdasági jellemzését akarjuk benne látni, annál inkább veszélyes tévedéshez, mivel alátámasztja magának ennek a burzsoáziának azt a törekvését, hogy tagadja az afrikai társadalmakban az osztályharc létét és lehetőségét.

A neokolonialista országok összes államfői szóno ki erejük nagy részét ennek a tételnek szentelik. Abból, hogy a nagytőkét külföldiek tartják kezükben, azt vezetik le, hogy nincsenek belső gazdasági ellentmondások. Az egész nép a munkástól a köztársasági elnökig csupán egyetlen tömböt képvisel, amelynek érdekei egységesen állnak szemben az idegen kapitalisták érdekeivel. A függetlenség előtti korszakban létrejött egységfront emlékei ennek a tételnek bizonyos érzelmi színezetet kölcsönöznek.

Társadalmi-gazdasági szempontból e tétel természetesen nem állja meg helyét. A helyzet, amelyet a neokolonialista vezetők nagy önelégültséggel írnak le, egyáltalán nem olyan különleges. A latinamerikai burzsoázia helyzete ugyanaz. Ez volt a balkáni burzsoázia és ál-arisztokrácia helyzete, mely először az ottomán hódítás segítője, azután az angol, francia, német nagytőke közvetítője volt saját proletariátusának kihasználásában.

Az a tény, hogy a nagyipar és a külkereskedelem idegenek kezében van, nem változtat semmit a helyi burzsoázia

^{x/} Könyvét e számunkban ismertetjük.

osztályjellegén, sem érdekeinek a népi tömegekével való összeegyeztethetetlenségén. Az új burzsoázia távol van attól, hogy a nemzeti mozgalom vezetője legyen, sőt olyan érdekei vannak, amelyek képtelenné teszik őt arra, hogy végig vigye a nemzeti követeléseket, azaz a gazdasági függetlenség megvalósítását.

Frantz Fanon világosan kimutatja az új posztkoloniális burzsoáziának ezt a csalását, de nincs igaza, amikor lebecsüli ennek az osztálynak gazdasági alapjait, hiszen éppen gazdasági szerepe és nem igazgatási funkciója miatt káros.

A bennszülött posztkoloniális burzsoázia elfoglalta az elavult gyarmati kapitalizmus helyét. A kiskereskedelem nagy részét már ő ellenőrzi, az európaiakra a nagykereskedelmet és a tengeri szállítást hagyva. Megkezdte a mezőgazdasági termelés ellenőrzését és a földek kisajátítását. Beleveti magát az ingatlan spekulációkba és birtokolja a beépíthető területeknek, valamint a nagyvárosok beépített telkeinek többségét. Végül kezdi kivinni jövedelmeit külföldre. Az elefántcsontparti vezetők pénzüket Svájcban helyezik el, míg a lagosi tőzsdén /amely egyike az Afrikában igen ritka tőzsdéi intézményeknek/ a nigériai burzsoázia megtakarított pénzét majdnem kizárólag külföldi értékpapírokba fekteti.

Igy ez a burzsoázia, miután hozzájárult ezeknek az államoknak formális politikai függetlenségéhez, fejlődésük akadályává válik... és az első francia burzsoá forradalom után, a nemzeti javakat elsajátító osztályhoz hasonlítható. Kihasználja a nemzeti mozgalmat, hogy a régi gyarmatosítók egyes rétegeinek helyét elfoglalja, mint ahogy a francia forradalom nyereszkesedői elfoglalták a nemesség helyét, de csak azért, hogy a bonapartizmusban találják meg azt az államformát, mely a maga idején megvédi őket annak a mozgalomnak a továbbvittele ellen, amelyben azelőtt résztvettek.

c/ A neokolonialista társadalom belső ellentmondásai és külső nehézségei.

Nyilván tulzás lenne a "bonapartista" jelzővel ellátni némely régi gyarmati rendszert. Mégis vannak közös vonásaik azokkal a konzervatív rendszerekkel, melyek egy elvetélt vagy méginkább: a burzsoázia saját érdekei számára kisajátított forradalom szülöttei. Ez országok legtöbbszörében az egyetlen párt, amely előbb a nemzeti követelések kifejezője volt, ma már nem egyéb, mint igazgatási eszköz egyesek számára, és a kölcsönös segítség társasága mások számára. A szakszervezetek, melyek előbb a nemzeti mozgalom fegyverei voltak, ma majdnem mindenütt abban a veszélyben forognak, hogy a hivatalos párt függvényeivé válnak, amely maga is az állam függvénye.

Ez vajon azt jelenti-e, hogy stabil konzervatív rend-

szereket vagyunk tanui, hogy az új burzsoázia tartósan berendezkedett? Nyilvánvaló, mint ahogyan már gazdasági szempontból megállapítottuk, hogy új ellentmondások jelentkeznek ebben a társadalomban. Teljesen hiábavaló dolog, hogy a hivatalos propaganda leplezni próbálja ezeket az ellentmondásokat. Azonban az sem lenne komolyabb dolog, ha az ellentmondásokat eltuloznók, és megjósolnók a nemzeti felszabadító harc gyors áttérését a szocialista forradalomra a "harmadik világ" egészében.

Valóban, ha a paraszti tömegek - a szóban-forgó országok lakosságának 95 %-a - kétségkívül képviselik is azt az erőt, amely ezeket a mesterséges rendszereket le fogja rombolni, ma még ez az erő csupán lappangó jellegű. Jelenleg az ellenállás egyetlen aktív megnyilvánulását sem tudjuk megállapítani. De talán még sokkal fontosabb, hogy nem figyelhetünk meg szimpatizáló megnyilvánulásokat sem.

Minden szaktanácsadó, minden tanulmányi bizottság azt jelenti, hogy a falusi gazdaságokban a saját szükségletre való termelés tendenciája nyilvánul meg. A parasztok spontán módon ellenállanak a világpiac kizsákmányoló rendszerének úgy, hogy csökkentik termelésüket, korlátozzák a kereskedelmet, helyi gazdaságuk régi egyensúlyát - a legalacsonyabb színvonalon - állítják helyre. A szakembereknek igazuk van, amikor ennek a megoldásnak a veszélyeit hangsúlyozzák, de szociológiai és politikai szempontból nekünk ebben észre kell vennünk egy egészen új ellenállást a neokolonializmus misztifikációjával szemben. Ez az ellenállás ma a paraszti ellenállás alig tudatos formáját képezi, de nem hatástalan: megfékezi a burzsoázia gazdasági terveinek realizálását.

Magától értetődik, hogy hosszabb-rövidebb időn túl ez a saját szükségletre történő termelés csakis az életkörülmények általános súlyosbodására vezethet. Önmagában véve nem hoz megoldást. Azonban maga a nemzeti burzsoázia sem fogadja el a maga szintjén az ennyire felemás helyzetet: ragaszkodik a mesterséges államok, az imperialista gyarmatfelosztás eredményeinek létéhez; tevékenysége abban merül ki, hogy egy minden alapokat nélkülöző mikronacionalizmus árnyalban készítse terveit; azt hiszi, hogy ezeknek a bürokratikus nemzetiségeknek az ellentmondásait le tudja győzni az államapparátusok közötti egyszerű kooperáció alapján, hátat fordít a közös problémák egységes, pán-afrikai megoldásainak.

Az, hogy a paraszti tömegek nem vesznek részt a mikronacionalista gazdaság felépítésében, hatalmas akadályt képez a neokolonializmus programjának realizálása szempontjából. De nem hoz más megoldást. A mai afrikai parasztság még nem hordozója a saját megoldásainak.

Ami a munkásosztályt illeti, száma csekély és szakszervezeteinek szolgalelkűsége lefegyverezte. Ezenkívül rend-

szeres rágalmazás tárgya, amihez öntudatlanul odaadták magukat egyes európai idealisták, a paraszti messianizmus hívei. Igaz, hogy a munkások bére hasonlíthatatlanul magasabb az afrikai parasztok jövedelménél. Igaz, hogy az életszínvonaluk magasabb, /bár nehezen mérhető: jobban élnek-e Abidján nyomornegyedében, mint a belső területek falvaiban?/. Természetes, hogy a hatalmon lévő burzsoázia arra használja fel ezt a helyzetet, hogy a parasztokat a munkások ellen lázítsa, úgy mutatva be az utóbbiakat, mint kiváltságosokat. Viszont ellenkezőleg természetellenes, hogy ugyanezeket az érveket találjuk meg szocialista teoretikusok írásaiban. 1917 orosz munkásai is kiváltságos kisebbséget képviseltek a muzsikov tömegeihez képest. Mit akarnak ezzel bizonyítani?

Ami ma a munkásosztály gyengeségét okozza Afrikában - és általánosabb értelemben majdnem minden elmaradt országban - az nem kis száma, nem is viszonylag magasabb életszínvonala, hanem az ipari fejlődés elégtelensége. A munkásosztály nem tud döntő szerepet játszani, mert nem uralkodik egy stratégiaileg döntő szektoron a neokolonialista gazdaságban. A befektetések jelenlegi orientációja, a fémkohászati- és bányászati szektor elsőbbsége változtat lassanként ezen a helyzeten. Még ha a munkások száma nem is növekszik, hatalmuk szempontjából nyernek, mert munkájuk jelentősége nagyobb. A neokolonializmus gazdasági fejlődése megadja nekik lassanként azt az erőt, mellyel eddig nem rendelkeztek.

A rendszernek az is természetes fejlődése, hogy létrehoz egy értelmiséget, mely leggyakrabban a burzsoáziából, de néha a paraszti tömegekből származik.

Ez az értelmiség általában szintén rosszhirű. Igaz, hogy a "harmadik világ" fiatal egyetemi hallgatói, akik az európai egyetemeken forradalmárok, könnyen válnak saját hazájukban miniszterekké. De nem ugyanez áll Európa baloldali egyetemi hallgatóira? Hány régi baloldali harcos kerül az államigazgatásba, vagy a rendőrségi prefekturára? Bár az értelmiségiek közül, ha szerény származásuk is, sokan a kapitalizmus legjobb kiszolgálóivá válnak, belőlük kerül ki ugyanakkor, mint a múltban is, a munkásvezérek nagyrésze.

Miért lenne ez másként az afrikai értelmiséggel? Mivel viszonylag kevesen vannak, a korrupciós lehetőségek hatalmasak. Ahelyett, hogy felháborodnánk azon, hogy néhány gyarmatosítás-ellenes értelmiségi a modern kolonializmus legrosszabb kiszolgálóinak soraiba lépett, inkább azon kellene csodálkoznunk, hogy nincsenek még többen. De a neokolonialista gazdaság politikája megköveteli a minőségi munkaerő fejlődését, a közoktatás fejlődését. A kisfiúk és kislányok ezek, akik elsőként mennek iskolába, holnap már nem fogják elfogadni szüleik életkörülményeit. Ők már azonban tulsokan lesznek ahhoz, hogy a társadalom elégséges számban biztosítson nekik korrupciós lehetőségeket. Ha az egyéni karrierizmus nagy kapuja bezárul, egyre többen fordulnak a kollektív megoldások felé, azaz a forradalom felé.

Igy a neokolonializmus elkerülhetetlenül saját sirásójává válik. Ma látszólag csak a mult ellenállásába, a varázslókéba, és a hagyományos főnökökébe ütközik, akik nem tudtak beleilleszkedni az új burzsoáziába. De a kizsákmányolás új formái által felmerült szükségletek arra kötelezik a burzsoáziát, hogy ipari proletáriátust és értelmiséget fejlesszen ki, melynek érdekei ellentétben állnak az uralkodó kereskedő burzsoáziáéval s ezek a parasztsághoz fognak csatlakozni, politikai perspektívát nyújtva neki.

Milyen ritmusban? Milyen határidővel? Ne gondoljunk arra, hogy ma lehet ezekre a kérdésekre válaszolni.

Vajon ezt azt jelenti-e, hogy csupán nézőknek kell maradnunk és várnunk az eseményeket? Természetesen nem. Ez a harc közvetlenül érint minket, mert a neokolonializmus rendszerének összeomlása magának a kapitalizmusnak is utolsó óráját jelenti, és azért is, mert az európai proletáriátus tevékenysége fontos hozzájárulást hozhat az erőviszonyok megváltoztatásában.

MIT OLVASHATUNK AFRIKA TÖRTÉNETÉRŐL?

Az Afrika története iránt nálunk is növekvő érdeklődést még nem szolgálják jó bibliográfiák. Nemzetközi viszonylatban is ritkák az ilyenek. Bevezetésképpen közlünk egyet, Robert J. Rotberg északamerikai egyetemi tanár tollából /megjelent a The American Historical Review 1963. októberi számában/, melynek bizonyos fokig hátránya, hogy elsősorban angol nyelven olvasók számára készült, előnye viszont, hogy oktatási szempontból rendszerezi az anyagot s így segítséget nyújthat ilyen természeti feladatok megoldásához is.

Afrika történelmének oktatásában eddig még nem alakult ki irányadó metodika. Saját, kissé korlátozott tapasztalatom, de az Egyesült Államokban, Angliában és az Afrikában ujonnan létesült egyetemeken hasonló kutató-oktatómunkával foglalkozók szerint is a tervezett tananyag csak a trópusi Afrikára és egy egyetemi évre szorítkozik. Szervezési felépítése a tanulmányi évet, kb. 1885 táján, két részre osztja, jóllehet a félévre szabott feladatok egy teljes év anyagát is kitöltenék. A gyarmati tapasztalatok súlya és jelentősége indokolja, hogy a rendelkezésre álló idő nagyobb részét fordítsa erre. Ilyen tanfolyamok bibliográfiái elsősorban csak olyan műveket soroljanak fel, amelyek könnyen hozzáférhetőek és megfelelnek azoknak a hallgatóknak, akiknek francia és német munkák olvasása nehézséget okozna.

Nem áll rendelkezésre teljesen kielégítő munka a trópusi Afrika általános történelmére vonatkozólag. Roland Oliver és John D. Fage; A Short History of Afrika /Harmondsworth, 1962/ a legjobb bevezető összefoglalás, de viszonylag hiányosan tárgyalja a gyarmati szakaszt. Fage; An Introduction to the History of West Africa /Cambridge, 1962/ a legjobb áttekintést adja, viszont szűk terjedelmű.

Általános összefoglalás hiányában, szakaszos syllabus-t kell készítenünk. Igen hasznos, ha bevezetésként megismertetjük a hallgatót a földrész történelmével, valamint földrajzi, társadalmi és kulturális alkatával. A földrajzi anyagot Walter Fitzgerald: Africa - A Social, Economic and Political Geography of its Major Regions /London, 1955/, L. Dudley Stamp: Africa - A Study of Tropical Development /New-York, 1953/, és George Kimble: Tropical Africa /New-York,

1960/ bevezető fejezetei foglalják össze. A tájegységekkel foglalkozó művek között legjobb R.J. Harrison Church: *West Africa* /London, 1960/. Az őstörténelem fokozott tanulmányozást igényel, amihez Henriette Alimen: *The Prehistory of Africa* /London, 1958/ és L.S.B. Leaky: *Adam's Ancestors* London, 1953/ hasznos bevezetést nyújtanak. A "Penguin" sorozatban a legjobb J.Desmond Clark: *The Prehistory of Southern Africa* /Harmondsworth, 1959/; ide tartozik Sonia Cole: *The Prehistory of East Africa* /Harmondsworth, 1954/. A Simon és Phoebe Ottenberg kiadásában megjelent *Cultures and Societies of Africa* /New-York, 1960/ a társadalmi és kulturális olvasmányok jól válogatott gyűjteménye. *Continuity and Change in African Cultures* /Chicago, 1959/, William Bascom és Melville J. Herskovits kiadványa ugyancsak hasznos mű.

A tananyag következő fejezete "Afrika az ókorban". Ez a szakasz Afrika felfedezésének első korszakát tárgyalná, i. e. 1000 és i.u. 155 között, valamint - amennyire előtünk ismeretes - akkori társadalmi szervezetét. Ezt követnének Kus és Axum, továbbá Szudán és Etiópia korai civilizációjáról tartandó előadások, i.e. 3000-től kezdődően, Axum-nak a VIII.században történt elestéig. A hagyományos források jól ismertek. Herodotos, Polybios, Plinius, Strabo és Ptolemaios műveinek különféle fordításai, mind érdekesek. A felfedezések legkönnyebben elérhető ismertetését talán Max Otto Cary és Eric H.Warmington: *The Ancient Explorers* /London, 1929/ tartalmazza, de a legtöbb adat E.H.Bunbury: *A History of Ancient Geography* /2 kötet, New-York, 1959/ c.művében található. J.Oliver Thomson: *History of Ancient Geography* /Cambridge, 1948/ tartalmazza a legrészletesebb hivatkozásokat. Az I.századbéli Kelet-Afrika tárgyalásának alapvető forrása ismeretlen szerzőnek *Periplus of the Erythraean Sea* c. műve, melyet Wilfred Schoff /New-York, 1912/ fordított le. Kus-t illetően foglalkoznak a hallgatók A.J. Arkell: *A History of the Sudan from the Earliest Times to 1891* /London, 1961/ c. munkájával, melyet Kush és Antiquity c. művei kiegészítenek. Sajnálatos módon angol nyelven nem jelent meg Axumról teljes tanulmány. Be kell érniünk J.Spencer Trimingham: *Islam in Ethiopia* /London, 1952/, Edward Ullendorff: *The Ethiopians* /London, 1960/, A.M.H. Jones és Elizabeth Monroe: *A History of Ethiopia* /Oxford, 1962/ és Jean Dorese: *Ethiopia* /New-York, 1959/ műveinek idevonatkozó fejezeteivel. Hat évszázad beszámolója található: *The Christian Topography of Cosmas* c. munkában, melyet J.W. McCrindle /London, 1897/ fordított le.

"Afrika a középkorban" címen Kelet- és Nyugat-Afrikát tárgyaljuk a hetedikől a tizenötödik századig. Ghana, Mali, Kanem-Bornu, Songhai és Nyugat-Szudán más civilizációjáról és államairól szóló előadásokat követhetné Kelet-Afrika tengerparti központjainak tárgyalása a portugál betörést megelőzően, majd Kelet-Afrika kapcsolatai Kínával, Indiával és Arábiával, Közép-Afrika kulturája, Monomotapa és más kulturák, végül Abesszinia, Axum elestétől a valláshá-

borukig. Nyugat Szudánról, két, bizonyos fokig hiányos könyv ad tájékoztatást. Ezek egyike J. Spencer Trimingham: A History of Islam in West Afrika /London, 1962/, inkább az arab, mint hagyományos forrásokon alapszik. A másik E.W. Bovill: The Golden Trade of the Moors /London, 1961/ népszerűbb tájékoztató; sok tekintetben kevésbé hasznos mint korábbi: Caravans of the Old Sahara /London, 1933/ című kiadványa. A szakszerűbb tanulmányok között John D. Fage: Ghana /Madison, 1959/ című műve kiváló. "Ókori Ghana" c. munkája /Transactions of the Historical Society of Ghana, III. 1957/. 2. sz./ Raymond Mauny: "A ghanai kérdés" c. munkájával egyidejűleg olvasandó. /Africa, XXIV No 3. 1954/. Mali, Songhai és Kanem-Bornu legjobb monográfiái francia nyelven jelentek meg: ezek Charles Monteil: "A Mali birodalom" /Bulletin du Comité d'Études Historiques et Scientifiques de l'Afrique Occidentale Française, XII. 1929. 3-4.sz./, Jean Rouch: Contribution à l'histoire des Songhay /Paris, 1953/ és Yves Urvoy: Histoire de l'empire de Bornou /Paris, 1949/. A számos, jelentékeny arab forrásmunkából csak Ibn Battuta áll rendelkezésre H.A.R. Gibbs korszerű angol fordításában. A Nigerian Perspectives c. folyóirat cikkei, bár földrajzilag szűkreszabottak, az alapvető anyag kitűnő összefoglalását adják.

A Közép-Afrikáról szétszórtan megjelent irodalmat rendszerezi Roland Oliver és Gervase Mathew standard műve: History of East Africa /3 kötet, Oxford, 1963/ első kötete. G.S.P. Freeman-Grenville, aki két fejezettel szerepel a könyvben, jelentős értekezést írt "A Kelet-Afrikai partvidék swahili irodalma és történelme" címmel /Journal of the East African Swahili Committee, 28/2, 1958/. Kortársi beszámolókat tartalmazó új műve: The East African Coast /Oxford, 1962/ ugyancsak kiváló. Feltétlenül foglalkozni kell: The Medieval History of the Coast of Tanganyika c. gondolatokban gazdag művével is /New-York, 1962/. További jelentős cikkek találhatók a "Tanganyika Notes and Records", valamint az "Antiquity" c. lapokban. Kinával kapcsolatban Jan Julius Duyvendak: China' Discovery of Africa c. műve döntő fontossága, "Mwene Mutapa királyság korai szakaszának politikai történelme /850-1589/" c. műve. eredeti álláspont magvas kifejezése /Historians in Tropical Africa, Salisbury, Southern Rhodesia, 1962/. A leghasznosabb tanulmány egyébként H.A. Wierschoff: The Zimbabwe-Monomotapa Culture in South-East Africa /Menasha, 1941/.

Trópusi Afrika ujkori történelme a portugálok megjelenésével kezdődik. Tengeri utazásaik története jól ismert. és ezért csak röviden érintendők: ezt a célt Edgar Prestage: The Portuguese Pioneers /London, 1933/ jól kielégíti. Érdekesekek a lefordított egykoru beszámolók is, mint Gomes Eannes de Azurara: The Chronicle of the Discovery and Conquest of Guinea /2 kötet, London, 1896/, The voyages of Cadamosto /G.R. Crone fordítása és kiadása, London, 1937/, Vasco Da Gama's First Voyage, /Ernst Georg Ravenstein fordítása,

London, 1898/ és végül: The Voyage of Pedro Alvares Cabral to Brasil and India, /William Brooks Greenlee fordítása, London, 1938/.

E tárgykörbe vonhatók még a "Nyugat-Afrika", "Congo és Angola", "Dél.- és Kelet-Afrika" és "Abesszinia a portugálok alatt" témák tárgyalása. Első helyen John William Blake: European Beginnings in West Africa /London, 1937/ c. könyve, valamint kortársi dokumentumokat feldolgozó, Europeans in West Africa 1450-1560 /2 kötet, London, 1942/ c. műve alapvető fontosságúak. Ugyancsak jelentős Duarte Pacheco Pereira: Esmeraldo de Situ Orbis /Georg Kimble fordításában, London, 1937/. James Duffy: Portuguese Africa /Cambridge, Mass. 1959/ foglalkozik Kongó, Angola és Mozambique tárgyalásával. Jelentősek még: Charles R. Boxer: Salvador de Sá and the Struggle for Brazil and Angola /London, 1952/ és Gladwyn Murray Child: Umbundu Kinship and Character befejező része.

Dél- és Kelet-Afrika tanulmányozásához Eric Axelson: South-East Africa, 1488-1530 /London, 1940/ és The Portuguese in South-East Africa 1600-1700 /Johannesburg, 1960/ c. munkái szükségesek. Oliver és Mathew idézett kötete ugyancsak hasznos. Justus Strandes: Die Portugiesenzeit von Deutsch- und Englisch-Ostafrika c. munkája, melynek rövidített fordítása: The Portuguese Period in East Africa /Nairobi, 1961/ címen jelent meg, jó, de némiképp elavult. Jó tájékoztatást ad Charles R. Boxer és Carlos de Azevedo: Fort Jesus and the Portuguese in Mombasa /London, 1960/. Figyelemre méltóak továbbá E. Denison Ross: "János pap és a portugálok Abessziniában", melyet Arthur Percival Newton kiadásában, a Travel and Travellers of the Middle Ages /London, 1926/ közölt, továbbá The Prester John of the Indies /C.F. Beekingham és G.W.B. Huntingford kiadásában, 2 kötet, Cambridge, 1961/, valamint Jones és Munroe fent idézett munkái.

Következhetnék a rabszolgakereskedelem nyomán Afrika, Európa és Amerika között kialakult kölcsönhatást elemző előadás-sorozat, mely nyomon követné az első portugál felfedező utak után kialakult általános európai érdeklődést, a rabszolga-hajórakományokért folyt versengést és végül a rabszolga-kereskedelem természetét és mértékét. Sajnos, a rabszolgakereskedelem történelme nem ismert teljes egészében. Basil Davidson: Black Mother /Boston, 1961/ hasznos és népszerű bevezetésként tekinthető. Teljesebb értékelést adnak Elizabeth Donnan kiadásában megjelent: Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America /4 kötet, Washington, 1930-1935/, André Ducasse: Les Négriers, ou le trafic des esclaves /Paris, 1948/ és az újabb korszakra vonatkozóan Colin W. Newbury: The Western Slave Coast and Its Rulers c. művek. A rabszolga-kereskedelem visszatérítő jellegzetességei jól illusztrálhatók a Slave Ships and Slaving néhány kivonatával /George Francis Dow kiadása, Salem,

1927/, melyek egy része megtalálható Donnan könyvében és Edmund D'Auvergne: *Human Livestock* /London, 1933/ c. könyvében. Az európai vonatkozások megtalálhatók K.G. Davies: *The Royal African Company* /London, 1957/, Boxer: *Salvador de Sá - Duffy: Portuguese Africa* c. munkában; ezt tárgyalják még W. Walton Claridge: *A History of the Gold Coast and Ashanti* /2 kötet, London, 1915/ 1. kötete és John Milner Gray: *A History of the Gambia* /Cambridge, 1940/. A nagyszámú egykoru elbeszélésből leginkább olvasmányos Thomas Phillips: *A Journal of a Voyage..from England to...Africa... and so Forward to Barbadoes* /John Churchill: *A Collection of Voyages and Travels*, 7 kötet, London, 1732, a hatodik kötetben: William Bosmann: *A New and Accurate Description of the Coast of Guinea* /London, 1721/; James Barbot: *A Voyage to New Calabar* /Churchill: *Voyages V. kötetében*/. Alexander Falconbridge: *An Account of the Slave Trade on the Coast of Africa* /London, 1788/; William Snelgrave: *A New Account of Some Parts of Guinea and the Slave Trade* /London, 1734/ és végül Daryll Forde kiadásában: *Efik Traders of old Calabar* /London, 1956/.

Időrendi sorrendben eddig érkezve, az előadó térjen vissza az afrikai királyságok és városállamok tárgyalására, az előbb említett "Afrika a középkorban" c. fejezet keretében. Ezt a korszakot így nevezném: "Új államok keletkezése és bukása 1492 és 1885 között". Az előadások érintsek a későbbi alakult Songhai, Bornu és Hausza közösségeket is. Az idevonatkozó források ismét Trimmingham, Bowil, Rauch és Urvoy. Igen lebilincselő olvasmány Leo Africanus: *The History and Description of Africa* /3 kötet, London, 1896/ John Pory fordításában. A következő előadások foglalkozzanak Nyugat- és Közép-Szudánnal, felosztásuk idejéig; itt tárgyalandó a fulani győzelem a hauszák felett, Bornu ujabbkori történelme, valamint Macinai Hamadu, al'Hajj'Umar és Samori hódításai nyomán a tizenkilencedik században keletkezett új államoké. Trimmingham és Hodgkin mellett hasznos olvasmány Flora Shaw: *A Tropical Dependency* /London, 1905/ és S.J. Hogben: *Muhammadian Emirates in Nigeria* /London, 1930/; a fulani háborúról jó összefoglalást ad Michael Crowder: *A Short History of Nigeria* /New-York, 1962/.

Az 1492-1855 közötti ujkori időszakot Nyugat-Afrika erdei és mezői államainak ismertetésével kezdhetjük. Foglalkoznunk kell a Yoruba-nyelvű Ife és Oyo királyságok, Benin, Warri, Nupe, Mossi, Dahomey, Akwamu és Ashanti tárgyalásával. A Niger államokkal kapcsolatban ismét Crowder és Hodgkin művei ajánlhatók; ugyancsak hasznosak Samuel Johnson: *The Yorubas* /Lagos, Nigeria, 1956/ és Jacob Egharevba: *A Short History of Benin* /Ibadan, Nigeria, 1960/. Ife-re vonatkozik Frank Willet: "Ife és régiségtana" /*Journal of African History*, 1. 1960. 2.sz./, Dahomey-re lásd Newbury fenti említett művét, és Archibald Dalziel: *The History of Dahomey* /London, 1893/ munkáját. Benin-t Blake fenti könyve, és R.E. Bradbury: *The Benin Kingdom* /London, 1957/ tár-

gyalják. Mossi-val foglalkozik Lucien Mare: *Le Pays Mossi* /Paris, 1909/. Akwamuról szól Ivor Wilks: "Az Akwamu birodalom felemelkedése 1650-1710" /Transactions of the Historical Society of Ghana, III. 1957, 2.sz. Ashanti történelmének hozzáférhetőbb forrásai William E.F. Ward: *A History of Ghana* /London, 1958/ és Page: *Ghana*. Az Ashanti-brit kapcsolatok teljes megértéséhez Claridge említett művével együtt olvasandók Margaret Priestley: "Az Ashanti kérdés és az angolok" /Journal of African History, II. 1961, 1.sz./ és Margaret Priestley - Ivor Wilks: "Az ashanti királyok a tizenharmadik században".

Európa és Afrika sorsa a tizenharmadik és tizenkilencedik század során szorosabban fonódik össze. Ez a korszak, amely Afrika felosztásához vezet, sok esemény láncolata és ezek egy része csak rövidített tematikával tárgyalható. Az előadások foglalkozhatnak a mindkét part felől a kontinens belseje felé irányuló, a gazdasági és hadászati szempontok által egyaránt sürgetett európai benyomulásokkal, valamint a benszülöttek ellenállásával. Foglalkozni kell Szenegambiával, az első angol gyarmattal, amit Sierra Leone és Liberia megalapítása követett. Mielőtt azonban még Európa szilárdan megvethette volna lábát a földrész belsejében, szükségessé vált a felfedezések harmadik korszaka is. A logikus sorrend a következő lehetne: Belső-Afrika felfedezésének előmozdítására alakult társulás, Mungo Park, a Niger kérdés, David Livingstone és Afrika szíve, és végül Kelet-Afrika. E szakasz harmadik részének "Az új gyarmatok" címet adnám; ennek fejezetei lehetnének: Az Aranypart és Ashanti, a Niger partvidéke, francia gyarmatosítás Szenegambiától Loangoig, valamint Franciaország és Anglia az Indiai-Oceánnál és Kelet-Afrika partjain.

A tizenharmadik és a korai tizenkilencedik századhoz érkezve, ismét forgassuk Oliver és Mathew műveit; az angol politika megértéséhez Reginald Coupland: *East Africa and Its Invaders* /Oxford, 1938/ és *The Exploitation of East Africa* /London, 1939/ teljes értékű. John Milner Gray: *The British in Mombasa 1824-1826* alapos munka; General Rigby, *Zanzibar and the Slave Trade* /Mrs. Charles E.B. Russel kiadása, London, 1935/ sok kortársi naplót és levelet tartalmaz. Sajnálatos módon, a franciákkal kapcsolatos fejleményeket tárgyaló jó angolnyelvű könyv nem jelent meg. Herbert Ingram Priestley két tanulmánya: *France Overseas through the Old Regime* /Berkeley, Calif. 1939/ és *France Overseas: A Study of Modern Imperialism* /New-York, 1938/ hasznos. Stephen H. Roberts: *History of French Colonial Policy, 1870-1925* /2 kötet, London, 1929/ a későbbi korszak vizsgálatánál értékes. Korlátozott francia összefoglalást ad Maurice Delafosse: "*Francia Nyugat-Afrika*" c. cikke az "*Histoire des colonies françaises*"-ben/ Gabriel Hanotaux és Alfred Martineau kiadása, Paris, 1931/. Hasznosabb Jules François Saintoyant: *La Colonisation française sous l'ancien régime* /2 kötet, Pa-

ris, 1929/. André Arcin: Histoire de la Guinée française/Paris, 1911/ és Prosper Cultru: Les origines de l'Afrique Occidentale: Histoire du Sénégal du XVe siècle à 1870 /Paris, 1910/ jelentős művek. Angol szemszögből ír Szenegambiáról Gray: A History of the Gambia, és Eveline C. Martin: The British West African Settlements, 1751-1821 /London, 1927/ c. könyve. Christopher Fyfe hatalmas műve: A History of Sierra Leone /London, 1962/ e gyarmat tizenennyolcadik és tizenkilencedik századi eseményeit tárgyalja kimerítően, míg: A Short History of Sierra Leone c. műve a legújabb szakasszal foglalkozik és igen olvasmányos. Libériára vonatkozóan nincs hasonlóan alapos mű. Charles Henry Huberich: The Political and Legislative History of Liberia /2 kötet, New-York, 1947/ tulságosan részletező és szétfolyó. Amerikai szemszögből P. J. Staudenraus: The African Colonization Movement 1816-1865 /New-York, 1961/ hiteles. Mindkét említett művet kellően egészítik ki Henry Noble Sherwood és mások cikkei a Journal of Negro History-ban. Hasznos még Nnamdi Azikiwe: Liberia in World Politics c. munkája.

Nincs még Afrika felfedezésének harmadik korszakát tárgyaló irodalom. Az antológiák között leghasznosabbak West African Explorers /Cecil Howard kiadása, London, 1955/, Margery Perham - Jack Simmons: African Discovery /London, 1957/, valamint Charles Richards - James Place: East African Explorers /London, 1960/. A Livingstone biográfiák között William Garden Blaikie: The Personal Life of David Livingstone /New-York, 1881/ és George Seaver: David Livingstone, His Life and Letters /London, 1957/ kimagasló művek. Simmons rövidebb tanulmánya: Livingstone and Africa /London, 1955/ ugyancsak kiváló. A felfedezők könyvei közül ajánlanám Dixon Denham és mások: Travels and Discoveries in Northern and Central Africa /4 kötet, London, 1813/ és Travels of Mungo Park /Ronald Miller kiadása, London, 1954/, Heinrich Barth: Travels and Discoveries in North and Central Africa /5 kötet, London, 1857/, David Livingstone: Missionary Travels and Researches in South Africa /2 kötet, London, 1857/, James Bruce: Travels to Discover the Source of the Nile /5 kötet, Edinburgh, 1805/, Richard Francis Burton: The Lake Regions of Central Africa /New-York, 1961/ és végül John Hanning Speke: Journal of Discovery of the Source of the Nile /New York, 1868/.

Ha áttérünk a "kísérleti felosztás"-ra, nevezetesen Nyugat-Afrikában, John D. Hargreaves: Prelude to the Partition of West Africa /London, 1963/, valamint Ward és Fage adják ehhez a legjobb bevezetést, bár Claridge teljesebb. George Maclean prókonzulását tárgyalja G.E. Metcalfe: Maclean of the Gold Coast /London, 1962/. A Niger partvidékre vonatkozóan l. fentidézett Newbury-t, K. Onwuka Dike: Trade and Politics in the Niger Delta 1830-1885 /Oxford, 1956/ és Saburi O. Biobaku: The Egba and Their Neighbours 1842-1872 /Oxford, 1957/ c. munkákat. Crowder - Alan F. Burns: History of Nigeria /London, 1955/ Nigeria felosztás-előtti történelmének különböző aspektusait tárgyalja.

Az Afrikáért folyt versengést és a területek felosztását kiterjedt gyarmati uralom és a földrész elnyugtatásai követte, majd, már a mi időnkben, nagy számban létesültek modern államok. Sokat kell foglalkozni a felosztás jelentőségével és ezért a második felév anyaga kiterjedt előadásokban tárgyalja a "sötét földrész" katonai és politikai meghódítását. A Berlinben megtartott Nyugat-Afrikai Konferencia /1884-85/ élesen tükrözi azokat a diplomáciai és hadászati elgondolásokat, amelyek a területi felosztást sürgették. E konferencia és II. Lipót célratoró manőverei folytán ismerték el Európa és Amerika hatalmai Kongót független államként. Lipót és miniszterei, a lehetőségeket kihasználva, kiterjedt gyarmati birodalmat építettek ki, mely állandó ellentétek tárgyává vált, míg 1908-ban Kongó a belga állam birtokába került.

Két-három szemeszter foglalkozhatnak e terület ellentétekkel teljes életével. Bismarck Németországa is feltűnik, mint új gyarmattartó hatalom, melynek afrikai hódításai /1884-1914/ részletesen tárgyalandók. Afrika felosztásában Anglia és Franciaország járt az élen, akcióik és versengésük terjedelmes elemzést tesznek szükségessé. A tárgyalandó fontosabb témák: "George Goldie és a kereskedelmi vezetőszerep elnyerése a Niger vidékén", "Lord Lugard és az északi emirátusok meghódítása", "Ashanti leigázása", "Harc Németországgal Kelet-Afrikáért", /aminek következménye előbb Buganda "védnöksége", majd döntőbizottsági megosztása volt; így létesült Kenya és Tanganyika/, "A Rodézia meghódítása", "A francia előretörés a Felső-Nigerhez" és "Equatoria francia kizsákmányolása". E témák, általánosságban, felfelelik az 1885-1905 korszak eseményeit; ezt követhetné a huszadik századi gyarmatok egyenkénti tárgyalása.

Meglepő, hogy a területi felosztásra vonatkozóan nem áll rendelkezésre olyan átfogó tanulmány, amely afrikai anyagot és szemléletet dolgozott volna fel. A diplomáciai háttér megismeréséhez lényeges B. Langer két klasszikus tanulmánya: *European Alliances and Alignments 1871-1890* /New York, 1950/ és: *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902* /New York, 1951/. Az angol politikai megfontolásokat szemlélteti Ronald Robinson és John Gallagher: *Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism in the Dark Continent* /New York, 1961/. Sybil Eyre Crowe: *The Berlin West African Conference, 1884-1885* /London, 1942/ egyedülálló tükrö az ott folyt tárgyalásoknak. Arthur Berriedale Keith: *The Belgian Congo and the Berlin Act* /Oxford, 1919/ hasznos kiegészítő mű. Kongó független állam tanulmányozásához Ruth Slade: *King Leopold's Congo* ajánlható, annak ellenére, hogy másodlagos források adatait dolgozza fel.

Nincs jó angolnyelvű átfogó értékelés a németek Afrika-politikájáról. Kamerunra vonatkozóan Harry Rudin: *Germans in the Cameroon, 1884-1914* /London, 1938/ alapvető. Heinrich Wedder: *South West Africa in Early Times* /London, 1938/ fordítás, de épp oly szűkkörű, mint William Osgood

Aydelotte: *The First German Colony and Its Diplomatic Consequences* /Cambridge Historical Journal, V. 1937. 3.sz./, A.J. P. Taylor: *Germany's First Bid for Colonies*/London, 1938/ és Mary Evelyn Townsend: *The Rise and Fall of German Colonial Empire* /New York, 1930/ Európa-szemponauk. A korai Német és Brit Keletafrika történelmét adja Kenneth Ingham: *A History of East Africa* /London, 1962/. Ugandára vonatkozólag egyidejűleg olvasandók Margery Perham: *Lugard, The Years of Adventure* /London, 1956/, valamint Roland Oliver, John Milner Grey és mások cikkei az *Uganda Journal*-ban.

A Niger kérdésben Crowder könyve jobb, mint Burns munkája. Jök még Arthur Norton Cook: *British Enterprise in Nigeria* /Philadelphia, 1943/ és William Nevill Montgomerie Geary: *Nigeria under British Rule* /London, 1927/. A legolvasmányosabb beszámolókat John Flint: *Sir Georg Goldie and the Making of Nigeria* /London, 1960/ és Perham kötete nyújtják. *Nigeria, Dahomey és Togo tárgyalásánál* jelentős Newbury: *The Western Slave Coast and its Rulers*. Az Arany-part-Ashanti bonyodalmat és annak következményeit jól érthető formában tárgyalja Ward idézett műve. Philip Mason: *The Birth of a Dilemma* /London, 1958/ és Alexander John Hanna: *The Beginnings of Nyasaland and North-Eastern Rhodesia* /Oxford, 1956/ Közép-Afrikával foglalkoznak.

A nyugat-afrikai francia hadműveleteket jól részletezik Delafosse /1. fenti művét/, Paul Gaffarel: *Notre Expansion Coloniale en Afrique* /Paris, 1918/ és más francia írók. Az említett Priestley és Roberts az egyedüli, de sajnos felületes angol források. Auguste Terrier: *"Francia Égyenlítői Afrika"*, melyet a Hanotaux és Martineau kötet közzöl, kiegészíti Delafosse művét. Hasznos még Fernand Rouget: *L'expansion coloniale au Congo Français* /Paris, 1906/.

Portugália, minthogy már korábban berendezkedett Afrikában, a vetélkedésben másodrendű szerepet töltött be. Kiepitette gyarmati hátországát, a Rodéziákat és Nyaszaföldet az angolok ellenében elvesztette, de tovább uralkodott Angóla és Mozambique felett. Az itt jelentkező három fő téma: a portugálok újjáéledő érdeklődése gyarmataik iránt a tizenkilencedik század elején, Angóla és Mozambique belső vidékeinek meghódítása, ami a területi megosztás eredménye volt, és végül, az Antonio Salazar vezette ujkori gyarmati uralom. A tananyag e részének teljes megértéséhez a portugál nyelv ismerete szükséges, bár Duffy: *Portuguese Africa* c. műve megfelelő bevezetést nyújt. Hermenigildo Capello and Roberto Ivens: *From Benguela to the Territory of Yacca*/London, 1882/ és Serpa Pinto: *How I Crossed Africa* /2 kötet, Philadelphia, 1881/ utleírásai angol fordításban olvashatók. Joachim John Monteiro: *Angola and the River Congo* /2 kötet, London, 1875/ a területi felosztás előtti portugál gyarmatok körülményeire nézve tartalmaz fontos ismereteket. E korai szakaszra vonatkozóan Childs: *Umbundu Kinship and Character* jó kiegészítő munka. Philip R. Warhurst: *Anglo-Portuguese Relations in South-Central Africa 1890-1900* /London,

1962/ a Mozambique térség jelentékenyebb fejleményeit tárgyalja. Charles Nowell "Portugália és Afrika felosztása" /Journal of Modern History, XIX. 1947, 1.sz./, bár erősen európai szemszögű, szintén jelentékeny. A kényszermunka és a rabszolgaság kérdését vizsgálják Henry Nevinsón: A Modern Slavery /New York, 1906/, William Cadbury: Labour in Portuguese West Africa, /London, 1910/ és Basil Davidson: The African Awakening /London, 1955/. Érdekes néhány, a közelmúltban megjelent és a portugálok afrikai helyzetével foglalkozó folyóiratcikk is, de Salazar elnök gyarmati politikáját és elgondolásait legvilágosabban Lucy Mair: Native Policies in Africa /London, 1936/ foglalja össze.

A franciául beszélő Afrika, 1905-1960 között, külön fejezetet képez, melyen belül Nyugat-Afrika, Egyenlítői Afrika és Kongó külön-külön tárgyalandó. Az első földrajzi területen három kiemelkedő témával találkozunk: a közvetlen uralom kiterjesztése, a gazdasági élet fejlődése és a nacionalizmus megjelenése. Közel két évtizedébe került a franciáknak Egyenlítői-Afrika északi területeinek elfoglalása és uralmuk megszilárdítása, melynek legszembetűnőbb jellemzője a kegyetlen kizsákmányolás volt. A közvetlen uralom és az "asszimiláció" voltak a nacionalizmus forrásai ezen a területen is.

1908-tól 1960-ig már nem a király, hanem Belgium kormányozta Kongót. Ezt a korszakot jelentős liberális reformok és törvénytisztelet jellemzi; emellett a Kongó a bőség forrása maradt az európai és amerikai tőkebefektetések részére. A közigazgatás kiépítésének, a gazdasági eredmények és a bennszülött lakosság irányításának tárgyalását a visszahatások elemzése követhetné, kezdve a sort Simon Kimbangu-n, az 1920-as évek vallásos nacionalistáján, és folytatva Patrice Lumumbá-ig, a független Kongó első vezetőjéig.

Angol nyelven Raymond Leslie Buell: The Native Problem in Africa /2 kötet, New York, 1928/, Mair művei, Roberts: History of French Colonial Policy, és W.J.M. Mackenzie - Kenneth Robinson: Five Elections in Africa/Oxford, 1960/ K.R. által írt "Szenegál" c. fejezete hasznosak a francia politikára vonatkozólag, bár egyikük sem széleskörű. Népszerűbb művek Virginia Thompson - Richard Adloff: French West Africa /Stanford, Calif. 1958/ és The Emerging States of French Equatorial Africa /Stanford, Calif. 1960/, melyek közül az első az 1946-1957 időszakra szorítkozik. Francia nyelven André Villard: Histoire du Sénégal /Dakar, 1943/ és F.J. Amon d'Aby: La Côte d'Ivoire dans la cité africaine /Paris, 1951/ jók a vonatkozó területekre nézve. A Francia-Kongóról írt legjelentősebb tanulmányok közé tartozik Georges Balandier: Sociologie actuelle de l'Afrique Noir /Paris, 1955/.

Belga-Kongó területének volt földrajzi határához érve, sajnálattal kell megállapítani az idevonatkozó angolnyelvű jó tanulmányok teljes hiányát. A korai időszakra is-

mét Buell és Mair hasznos. Ezt követően nézzük meg George van Kerken: *La politique coloniale belge* /Antwerpen, 1943/, Colin Legum: *Congo Disaster* /Harmondsworth, Eng. 1961/, a belga szándékokat hazafias beállításban ismertető Pierre Ryckman: "Belga 'gyarmatosítás'" /Foreign Affairs. XXXIV. 1955. 1.sz./ és Jean Labrique: *Congo politique* /Leopoldville, 1957/c. műveket, és végül a legutóbbi időkben fellángolt kongói nacionalizmussal benső kapcsolatban álló A.A.J. Van Bilsen: "A Kongó probléma néhány aspektusa" /International Affairs, London, XXXVIII. 1962, 1.sz./ munkáját.

"Az angolnyelvű Nyugat- Afrika" c. csoport Nigeria, Ghana, Sierra Leona, Gambia és Libéria sajátos problémáit foglalja magába. Ez országokban Anglia, a gyarmattartó hatalom, közigazgatási, társadalmi és gazdasági politikáját különböző, a helyi adottságoknak leginkább megfelelő módszerekkel valósította meg. Ashanti és az északi területek meghódítását az Aranyparton nyomon követte, a hagyományos angol politikának megfelelően, a partvidék fokozott ellenőrzése. Az első világháború után az egymást követő kormányzók megkísérelték e terület és a korábban megszerzett mögöttes országrész egységesítését, valamint a társadalmi, gazdasági /a kakaó volt a lényeges/ és politikai fejlődés serkentését. A fejlődés lassu ütemű volt; a második világháború után a ghanaiak megfeszített erővel harcoltak, hogy felszabaduljanak az idegen uralom alól és a végül 1957-ben kivívott győzelmük példamutató volt egész Afrika részére. David Kimble: *A Political History of Ghana: The Rise of Gold Coast Nationalism 1850-1928* /Oxford, 1963/ c. műve döntő fontosságu. F.M. Bouret: *Ghana: The Road to Independence 1919-1957* /London, 1960/ jó tanulmány, mely az 1917-1927 időszakot tárgyalja. Ward: *History of Ghana* itt is hasznos. Martin Wight: *The Gold Coast Legislative Council* /London, 1947/ jó tájékoztató. A közelmúlt évtizedek sikerült áttekintését adja George Padmore: *The Gold Coast Revolution* /London, 1953/. David Apter: *The Gold Coast in Transition* /Princeton, N.Y. 1955/ gondolatokban gazdag, de tulságosan módszertani. Dennis Austin: "Az Egyesült Aranypart-egyezmény munkabizottsága" /Journal of African History, II. 1961, 2.sz. bár terjedelme szűkreszabott, a mai afrikai politika döntő szakaszának igen tehetséges és mélyreható elemzése. Kwame Nkrumah elnök önéletrajzai: *Ghana* /Edinburgh, 1957/ és *I Speak of Freedom* /New-York, 1961/ szintén említésre méltók.

A mai Nigéria nagyrészt Lord Lugard műve. Célja az volt, hogy az északi és déli területeket úgy politikailag, mint gazdaságilag összekapcsolja. Az általa kezdeményezett intézkedések váltak a "a közvetett kormányzás" alapjává, melynek módszereit a kormányzók sora dolgozta ki, és amelyeket később más angol gyarmatok is átvettek. Az idegen uralom alatt létrejött Nigériában az oktatási és társadalmi haladás szövevényes kombinációját foglalták össze a "nacionalizmus" címszó alatt. A gyarmati uralom elleni reakció nyomon követhető, mint Ghana esetében, a tizenkilencedik szá-

zadtól kezdve az afrikai társulások és pártok megalakításáig. Miután Ghana rátalált saját útjára, Nigéria aránylag könnyen érte el függetlenségét. Crowder: Short History of Nigeria adja továbbra is a legjobb összefoglalást. A korábbi korszakot tárgyaló Margery Perham: Lugard, The Years of Authority /London, 1960/ lényeges. Cook és Geary ismét érdekes anyagot hoznak. Joan Wheare: The Nigerian Legislative Council /London, 1950/ egy jelentős politikai intézmény fejlődését írja le. Margery Perham újonnan kiadott: Native Administration in Nigeria /London, 1962/ műve klasszikus. A modern korszak megértéséhez alapvetően fontos James S. Coleman: Nigeria, Background to Nationalism /Berkeley, Calif. 1960/. Megemlítendő még Obafemi Awolowo önéletrajza: Awo /Cambridge, 1960/.

Sierra Leone rövidebben tárgyalható. E kis gyarmat feletti évszázados uralma után Anglia 1896-ban leverte a szomszédos bennszülöttek ellenállását és területüket megszerezve kialakította Sierra Leone állam mai formáját. A gazdasági és politikai fejlődés útja hasonló, mint Ghana és Nigeria esetében; eltérő és jellegzetes viszont a feszültség a kreolok és afrikaiak között. A bennszülöttek nyomására Anglia, amint azt másutt is tette, a kormányzást átengedte helyi személyiségeknek és pártoknak. Fyfe: Short History kiűnő. J.D. Hargreaves: "A Sierra Leone-i protektorátus létesítése és az 1898 évi felkelés" /Cambridge Historical Journal, XII. 1956. 1.sz./ megvilágítja az angol uralom kiterjesztésének eseményeit. Martin Kilson monográfiájának megjelenéséig a jelenkori helyzetről hiú képet ad "A társadalmi erők hatása Nyugat-Afrika politikai fejlődésében" c. cikke /Journal of Human Relations, VIII. 1960. 3-4.sz./, valamint D. J.M. Scott: "A Sierra Leone-i választások 1957. májusában", mely megtalálható Mackenzie és Robinson említett kötetében.

Libéria történelme érdekes, egyedi eset, melynek eddigi tanulmányozása nem kielégítő. Fejlődése során két időszakot különböztethetünk meg; az első szakasz a függetlenség elnyerésétől /1847/ az Egyesült Államok fokozott beavatkozásáig /1912/, a második szakasz napjainkig tart. A helyi politika a tizenkilencedik századi amerikai politika torz mását tükrözte, mely idegen ellenőrzés alatt álló gazdasággal párosult. További téma a bennszülöttek leigázása. Az 1847-1912 korszakot tárgyalja, de nem kielégítő módon Harry Johnston: Liberia /London, 1906/ és Th.H.B. Walker: History of Liberia /Boston, 1921/. A már említett Buell és Azikiwe a második szakasz korai részével foglalkozik. A legjobb művek közé tartozik J. Gus Liebenow: "Liberia", melyet az African One-Party States között /Gwendolen M. Carter kiadásában, Ithaca, N.Y. 1962/. Buell: Liberia, A Century of Survival 1847-1947 /Philadelphia 1947/ rövid, velős összefoglalás. Ugyancsak említésre méltók Raymond W. Bixler: The Foreign Policy of the United States in Liberia /New York, 1957/, William E. Burghardt Du Bois: "Libéria, a Liga és az Egyesült Államok", melyet az Africa Seen by American Negroes

közölt /Paris, 1958/ és végül Nathaniel R. Richardson: Liberia's Past and Present /London, 1959/.

A fehér telepesek a felosztástól kezdve harcoltak a Brit Közép-Afrika - a Rhodéziák és Nyaszaföld - bennszü-
lött lakossága ellen. Amint Transvaal és Becsuanaaföld ha-
tárai észak felé tolódtak, megjelentek a fehér emberek, hogy
megtelepedjenek és berendezkedjenek előbb a két Rhodéziában,
később Nyaszaföldön. A bennszülöttek ellenállásának gyors le-
küzdése után röviddel Dél-Rhodézia már függetlenül intézte
belügyeit, majd 1923-ban tényleges önkormányzathoz jutott.
Ugyanakkor Észak-Rhodézia és Nyaszaföld méltányos angol köz-
igazgatás alatt álló gyámsági terület maradt. Észak-Rhodézia
a világ második legnagyobb vörösréztermelőjévé vált; politi-
kai és gazdasági fejlődésének középpontjában az ásványbá-
nyászat áll. E három, azonos érdektérület egyesítése 1953-
ban történt meg; az ujonnan létesített állam, Rhodézia és
Nyaszaaföld Szövetsége, nagy politikai súlyánál fogva beható
tárgyalást kíván a tananyagban. Az afrikaiak erőteljesen re-
agáltak; fokozták az idegen ellenőrzés megszüntetésére irá-
nyuló harcukat. Nyaszaföld, ahol legkisebb a fehér emberek
száma és tetterősek az afrikai vezetők, elsőként ért el si-
kert.

A mai Brit Közép-Afrikát ismerteti Alexander John
Hanna: The Story of Rhodesia and Nyasaland /London, 1960/
mely az egyetlen általános, szűkreszabott idevonatkozó mű. A
balsikere ellenére is jelentős 1915 évi nyaszaföldi felke-
lést tárgyalja George Shepperson és Thomas Price: Independent
African /Edinburgh, 1958/. Korai Dél-Rhodéziáról olvasmá-
nyos, jó tanulmányt közöl Mason említett kötete. Colin Lev:
European Politics in Southern Rhodesia /Oxford, 1958/ az elő-
ző korszak megértéséhez lényeges. Lewis Gann: The Birth of a
Plural Society /Manchester, 1958/ rövid, hasznos tanulmány
Észak-Rhodéziáról. A huszadik század-közepi Nyaszaföldre, É-
szak és Dél-Rhodéziára vonatkozóan kitűnő Richard Gray: The
Two Nations /London, 1960/. Clyde Sanger: Central African E-
mergency /London, 1960/ a jó újságíró szemével követi az e-
seményeket az 1958-1959 évi válságig.

Brit Észak-Afrika közelmúlti történelme öt nagyobb
témát ölel fel: Kenya, Tanganyika és Uganda belső eseményei,
szorosabb egyesülések lehetőségének keresése és Afrika füg-
getlenségének célkitűzése. Kenyában a telepesek gyorsan ma-
gukhoz ragadták az uralmat; önkormányzatuk elnyeréséért
folytatott harcukkal szöges ellentétben állt az afrikaiakkal
és ázsiaiakkal szemben gyakorolt megkülönböztető politiká-
juk. Tanganyika kormánya nem engedett a telepesek nyomásá-
nak; a közvetett kormányzás a másutt szerzett tapasztala-
tok felhasználásával került bevezetésre. Ugandában, a helyi
Ganda nacionalizmus ellenére, sikeresen fejlődtek az angol
intézmények és a gazdasági élet. A telepesek szorosabb kap-
csolatokat kívántak, amit a beszüllöttek viszont elleneztek.
Mindhárom területen erősödött a nacionalizmus; Kenyában a
földért folyó küzdelem állt a középpontban, míg Ugandában a

mozgalom fejlődését a Bugandához fűződő különleges kapcsolatok gátolták.

Ingham: History of East Africa általános bevezetést ad. A telepések akcióit, mint Kenya történelmének tényezőit, élethűen tükrözi Elspeth Huxley Lord Delamare-ról írt életrajza: White Man's Country /2 kötet, London, 1953/ és Marjorie Ruth Dilley: British Policy in Kenya Colony /New York, 1937/. W. McGregor Ross: Kenya from Within /London, 1927/ az afrikai és ázsiai lakosság sérelmei iránti megértéssel elemzi a helyi politikai helyzet teljes egészét. A brit uralom alatt álló Tanganyikára vonatkozó legjobb tanulmány Margaret L. Bates munkája, még nem jelent meg. Publikálásig rendelkezésre állnak J. Clagett Taylor: The political Development of Tanganyika /Stanford, Calif, 1963/, Bernard T.G. Chidzero: Tanganyika and International Trusteeship /London, 1961/, Donald Cameron: My Tanganyika Service and Some Nigeria /London, 1939/ és Buell említett könyvének vonatkozó fejezetei. Bővebb anyag foglalkozik Uganda legújabbkori szakaszával. D. Anthony Low és R. Cranford Pratt: Buganda and British Overrule /London, 1960/ jó, de nem teljes, éppen úgy, mint David Apter: The Political Kingdom in Uganda /Princeton, N.J. 1961/. Jó kiegészítést adnak Kenneth Ingham: The Making of Modern Uganda /London, 1958/ és az Uganda Journal cikkei. Zanzibár közelmúlt történelme sajnos nem keltette fel a kutatók érdeklődését; L.W. Hollingsworth: Zanzibar under the Foreign Office /London, 1953/ jó kezdetnek tekinthető. A beemészült reakciók tárgyalásánál igen tanulságos Jomo Kenyatta újból kiadott: Facing Mount Kenya /London, 1961/ c. műve. Különbőféle cikkek hosszú sora foglalkozik a nacionalizmus egyes szakaszaival, melyek között hasznosak R. Cranford Pratt: "Nacionalizmus Ugandában" /Political Studies, IX. 1961, 2.sz./, Martin Kilson: "Föld és politika Kenyában" /Western Political Quarterly, X. 1957/, George Bennett: "A politikai szervezetek fejlődése Kenyában" /Political Studies, V. 1957, 2.sz./. D. Anthony Bow: Political Parties in Uganda 1949-1962 /London, 1962/ ugyancsak hasznos.

Az utolsó szakasz foglalkozzék Abesszinia, Szomália és Szudán történelmével; ismertesse az idegen intervenciókat és azok reakcióit, Abesszinia esetében a szuverénitást, a két másik állammal a függetlenség elérésének körülményeit. Abessziniában az ismételt feltámadó európai érdekek korai és végső szakaszát kísérték inváziók. A trónkövetelők által kirobbantott belső harcokból Hailé Szelasszié került ki győztesként. Eszakon és délen Anglia és Olaszország osztoztak a Szomália feletti ellenőrzésben. Szudán, a Mahdi mozgalom leverése után, közös angol-egyiptomi uralom alá került: erőlyes intézkedések nyomán az ország gazdasági helyzete az öntözéses gyapottermelés eredményének függvényévé vált. Különböző angolnyelvű forrásmunkák állnak rendelkezésre. Abessziniára vonatkozólag ajánlhatók Margery Perham: The Government of Ethiopia /London, 1948/ és David James

Mathew: Ethiopia. The Study of a Polity, 1540-1935 /London, 1947/. Szudánnal foglalkoznak és hasznosak P.M. Holt: A Modern History of Sudan /London, 1961/. L.A. Fabummi: The Sudan in Anglo-Egyptian Relations, 1800-1956 /New York, 1960/ és K.D.D. Henderson: The Making of Modern Sudan /London, 1953/. Olasz nyelven foglalkozik Szomáliával Enrico Cerulli: Somalia /2 kötet, Roma, 1959/. E.E. Drake-Brockman: British Somaliland /London, 1912/ és Douglas Jardine: The Mad Mullah of Somaliland /London, 1953/ jó tájékoztatást adnak, de pontosságuk kifogásolható. G.K.N. Trevaskis: Eritrea, A Colony in Transition /London, 1960/ Abesszinia e vidékének legutóbbi időszakát tárgyalja.

ÁRTÖRTÉNET ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNET

A fenti címen irt feltűnést keltő cikket Ruggiero Romano, a párizsi Ecole Pratique des Hautes Etudes professzora a Rivista Storica Italiana 1963. évfolyamának 2. számában. A nemrég Magyarországon járt és előadásokat tartott szerző a nagymultu ártörténeti disciplina bizonyos "kifáradásáról", módszereinek és mondanivalóinak előregedéséről beszél, majd javaslatokat tesz új utak követésére. Nálunk az ártörténet egyike a gazdaságtörténet legelhanyagoltabb ágainak. Most, mikor -végre- érdeklődés kezd mutatkozni művelése iránt, ismerünk kell, hogy hol tartanak azok, akik már régóta foglalkoznak vele. Az alábbiakban néhány részletet közlünk a cikkből, onnan kezdve, mikor a szerző a követendő módszer kérdését veti fel.

Valóban a módszertanilag szokványos ösvényeket kell követnünk? És, mindenekeelőtt, melyek is ezek?

Szerintem két csoportra oszthatók: a források kiválasztására és a statisztikai feldolgozásra. Ami az elsőket illeti, a kiválasztás fő szempontjai ismertek: amennyire csak lehet, kerüljük a hatósági árszabások felhasználását, - még akkor is, ha azok hosszú távon jól visszatükrözik az egy-egy századra eső mozgásváltozások tendenciáját, de még ezt is csak akkor higgyük el, ha más természetű forrásanyag segítségével végzett kontrollpróbák bizonyítják. Maradnak a magán-számadások adatai - itt sok függ attól, milyenek ezek, akár egyéni számadásokról, akár valami egyházi vagy világi közösség, kórház, raktár számadásairól van szó - végül piaci árjegyzékek, amelyeket hivatalos tisztviselők állítottak össze nyilvános piacokon a központi adminisztratív hatóságok tájékoztatására, tehát politikai célból.

Véleményem szerint főlöszleges a vita: attól a pillanattól kezdve, hogy létrejöttek a piaci árjegyzékek - és abban biztosak lehetünk, hogy ezeknek az adatait a maguk idejében becsületesen szedték össze - kétségtelenül minden egyéb forrástípusnál inkább előnyben részesítendők. Az a tény, hogy az árak nagy mennyiségeire vonatkoznak; hogy ezeknek az árúknak a minősége, általában, egységesnek tekinthető; hogy az adatok hozzávetőleges kronológiai rend-

szerességgel ismétlődnek - mindez, egyéb tényezőkkel együtt, oly sok előnyt jelent, hogy habozás nélkül választhatjuk ezeket. A jól szerkesztett, jól megőrzött piaci árjegyzékek azonban rendkívül ritkák, és ha ezek nem állnak rendelkezésre, be kell érünk /de, természetesen, itt nem választásról van szó! / a magánszámadásokkal. Így hát végeredményben az elvi vita, hogy milyen forrásfajta előnyösebb számunkra, egyszerű kényszerre zsugorodik össze: el kell fogadnunk, amit a levéltárak nyújtani tudnak.

A valóban nehéz kérdés később vetődik fel: amikor a kutató befejezte a gyűjtés végtelen türelmet igénylő munkáját és adatait táblázatokba sorolta. Hogyan kell kiszámítani a középértékeket? Összeadva minden adatot és számukkal elosztani az összeget? Ez látszana a legegyszerűbb megoldásnak, bár voltaképpen nem az; mégis sokan követik, megfelelkezve egyéb alapelvekről. Ezek között a legelemibb: számtani középátlagosnál a magas értékek erősebben befolyásolják az összképet. Pl. ha adva van a következő sorozat: 10, 10, 10, 10, 40, a középátlagos 16 lesz, ami nyilvánvalóan erősen eltér a sorozat általános jellegétől. Ezzel szemben egy másik, a 10, 10, 10, 10, 2 számokból álló haladványnál 8.4 lesz a középátlagos - világos, hogy ez sokkal inkább elfogadható. / De ezek csak részletek, - fontosak ugyan, de mégiscsak részletek, amelyekkel meg lehet birkózni akkor is, ha nehéz statisztikai kézikönyvek helyett egyszerűen a józan észhez folyamodunk. Nincs is értelme, hogy túl sokáig időzzek ezeknél.

1/ Tulajdonképpen csábító feladat lenne rövid statisztikai bevezetést írni az árak történetének tanulmányozásához: középátlagosok, középértékek, selejt, eltérések, interpolációk... De ha hiszek is a statisztikában, kevésbé hiszek a statisztikai bevezetésekben. Tanácsként - ha ugyan tanácsnak lehet nevezni egy személyes tapasztalatra való egyszerű utalást - azt tudom ajánlani, olvassák el, töprengjenek, elmélkedjenek C.E. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la révolution*, /Paris, 1944/c. munkájának 195-203. lapjai felett /*Sur le vocabulaire économique et statistique*/ - Gazdaságtörténeti és statisztikai szótár/. Majd ennek az olvasmánynak tapasztalataival gazdagabban olvassanak el néhány ártörténeti munkát /felhivom itt a figyelmet C.E. Labrousse és G. Parenti műveire/ - és ennek során próbálják meg megcsinálni, újra megcsinálni, újra meg újra ismételtetni a számításokat, míg eljutnak ugyanazokhoz az eredményekhez, mint a szerzők. Az olvasó meg fogja talán bocsátani, ha komplikált eszmefuttatás helyett ilyen banális utbaigazítást adok.

Ami valóban lényeges, az az, hogy a tulajdonképpeni töprengés akkor kezdődik, amikor a történész, a nyers számadatokból összeállított táblázatait maga elé téve, elkezdli azokat megtisztítani. Véleményem szerint sehol másutt nem vár a történészre olyan mértékű selejtezési feladat, mint az ártörténet terén: megtisztítani a számokat az évszakok befolyásától, megszabadítani őket a ciklikus hullámzások hatásaitól, elválasztani a század tendenciáitól. Miután ezeket az előzetes /és köztük néhány valóban fontos/ tisztogatásokat végrehajtotta a történész, a végső tisztogatáshoz fog hozzá, amelynek célja, hogy fáradtságosan összegyűjtött számadataiból kiküszöbölje a pénzhullámzás hatásait - legfőbb ut az arany vagy az ezüst értékcsökkenésének vagy értékváltozásának tanulmányozásához. Kétségtelen intelligenciájú, nagy tapasztalatokkal bíró, éber érdeklődésű történészek állították össze azokat a szabályokat, amelyek immár minden ártörténeti kezdeményezés sarkalatos pontjait képezik.

De bizonyosak vagyunk abban, hogy ezek a tisztogatások tényleg elkerülhetetlenek? Eltekintve attól a törekvéstől, hogy az évi középarányost megkeressük, /de ne felfedezzünk meg a középarányos kiszámításának problémáiról: mezőgazdasági évet vegyünk? naptári évet?/ a többinek létjogosultságára vonatkozólag statisztikusok és közgazdászok az utóbbi időben kétesértékű görbéket állítottak fel. Nem akarom ezen a ponton túlságosan kiszélesíteni a vitát, bár egyre jobban meggyőződom arról, hogy egy, az évi árakra vonatkozó jó görbe, megfelelően értelmezve, többé-kevésbé felment más görbék kidolgozása alól.

A figyelmet elsősorban az utolsó tisztogatási műveletre szeretném irányítani, melynek lényege, hogy az eredeti ársorozatokat ezüst, vagy arany gramm-értékre számítják át. Ezzel kapcsolatban nincs többé kétségem: ilyenfajta átszámítással az elképzelhető legönkényesebb műveletet hajtjuk végre, mely nemcsak önkényes, hanem veszedelmes is. Emlékeztetni kell itt az olvasót arra, hogy az ár-adatok, melyeket a kutató a levéltárakban talál, Nagy Károlytól kezdve a század végéig, Európa minden országára vonatkoztatva, nem fémből készült pénzegységekben vannak kifejezve, hanem "számítási", "képzeltbeli", "ideális", "politikai" pénzegységekben. Ezekkel egyben olyan pénzügyi rendszer kulcsát is kapjuk, mely, különösen alkalmazását és a társadalmi-pszichológiai renddel kapcsolatos vonatkozásait tekintve, teljesen eltér attól, amelyben ma élünk. Ez a rendszer "adott célok elérésére irányuló pusztá eszköz vagy technikai fogás volt", abból a tényből kiindulva, hogy a kettős valuta-rendszernek /amelyen voltaképpen a XVIII. század végéig minden gazdasági rendszer alapult/ "elkerülhetetlenül át kellett alakulnia egyes valuta-rendszerre, alternative vagy arany, vagy ezüstvalutává, mely egyébként, mint szilárd rendszer, a legnehézkesebb az emberek számára." "Segítségül jött eszközként az eszmei lira, vagy más eszmei pénzegység, melynek segítségével lehetségessé vált tartós egyensúlyban tartani ezt a

kettősvalutarendszeret," egyszerűen azzal, hogy az effektív pénzegység kurzusát eszméi lírában megadva, azt hivatalosan csökkentették vagy emelték, hogy így az aranyból vagy ezüsből vert pénzegység és a tömb-fémek kereskedelmi értékviszonya mindig egyforma legyen".^{2/} Mindez, Luigi Einaudi tollával a legvilágosabb érveléssel kifejtve, nyilvánvalónak látszik. Olyan megjegyzések ezek, melyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, és amelyekből helyes célkitűzésű ártörténeti munkák számára fontos következtetéseket lehet levonni. Már William Beveridge is előre látta mindezt 1939-ben, megállapítva akkor, hogy "a nemesfém egyenértékek használata másodrendű /aláhúzás tőlem/ akkor, ha az árvizszonyokat a nemesfémek, vagy a kurrens pénzpolitika változásainak megállapítása céljából tanulmányozzuk", ami voltaképpen azt jelenti, hogy ilyen módon már nem is ártörténetet művelünk. Hozzátette még, hogy a kötetben, amelyen munkatársaival együtt dolgozik, "az azévi shilling azt az értéket jelenti, amelyet a szóbanforgó évben az emberek shillingnek tekintettek", vagyis a számolási pénzt. Mondanivalóját azzal zárta, hogy "az összehasonlító ártörténetnek azt a fő célját, hogy különböző értékcikkek és a különböző időkben teljesített szolgáltatások értékadatait a gazdasági struktúra vagy gazdasági feltételek megváltozásának kifejezésére használja fel, enélkül az átszámítási művelet nélkül is elérhetjük." Világos okfejtés, belefoglaltatott ebbe az az elv is, hogy módszertanilag rossz elgondolás ártörténeti munkától a pénzértékek változásával kapcsolatos fejtegetéseket is várni /így árucikkkel kapcsolatban a vásárlóérték-változásokat/, amennyiben "az árák kurzusa egykori /vagyis számítási/ pénzben kifejezve, önmagában rögzítője és mértéke ezeknek a változásoknak."^{3/} Röviden, W. Beveridge - eredményeit tekintve logikus - fejtegetésében fontos alapelv húzódott meg, amit Luigi Einaudi tovább fejlesztett, mondván, hogy "az áradatoknak, - abban a kurrens pénzneben kifejezve, amelyben az adásvételek folytak, - saját jelentésük volt, teljesen különválasztva azt a finomezüst-súlyban kifejezett egyenértékük-től. Mit vár tulajdonképpen az ártörténész a gazdaságtörténész? Számára nem fontos, hogy megismerje, hogyan variálódott a vizsgált korszakban egy mázsa gabona és egy gramm finom ezüst értékviszonya. Az, hogy egy mázsa buza ára bizonyos időpontban 20 gramm ezüstnek felelt meg, később 40,

^{2/} Id. L. Einaudi, *Teoria della moneta immaginaria da Carlo Magno alla Rivoluzione francese*, c. cikkét a *Rivista di Storia Economica* I /1936/ I. számában, a 8, 11, 13, 16. lapokon.

^{3/} Id. W. Beveridge, *Prices and Wages in England from the twelfth to the nineteenth Century*, I. London-New York, 1939, XLVII.p.

még később 50, 70, majd 120, 200 grammnak, azok számára jelent fontos adatot, akik speciálisan az ezüst vásárlóértékének történetével foglalkoznak, vagy akik egymás után következő korszakok pénzürendszereit akarják tanulmányozni, álljon az arany-, ezüst-, réz-, vegyesvaluta, papírpénz-, stb. alapokon. Fontos, de speciális probléma. A gazdaságtörténet azt azonban mindenekelőtt az érdekli, hogy míg a buzaárak 20 és 40, 50 és 70, 120 és 200 között variálódtak, addig az acélárak 100-ról 80, 70, 30 és 10 felé mozogtak; és hogyan változtak közben a cipőárak és egyéb, emberek által vásárolt javak és szolgáltatások árai.^{4/} Mint rendesen, most is világosak Einaudi sorai, és kérdés, nem azok az évek-e az okai, melyekben Beveridge és Einaudi fejtegetései megjelentek /a háború előestéje és a háború éveit/, hogy a nagyközönség oly kevéssé ismerte meg azokat és olyan kevéssé foglalkoztak velük a tudósok. Mindenesetre bizonyos, hogy az a nyomos okfejtés, amit a két történész-közgazdász együttesen nyújtott, kárba veszett, - némi nyoma található abban, hogy általában /gyakran, de nem mindig/ nagy gondot fordítanak arra a kérdésre, vajon az árakat számítási pénzben vagy finom ezüstben adják-e meg, mintha akkor, ha ezen a vonalon a legtöbbet nyújtják, megoldódnék minden probléma. Pedig az igazi kérdés nem a kettős számoszlopok felállítása, hanem az, milyen sorozatokra alapozza a történész fejtegetését, hogyan állítja fel konstrukcióját. És az utóbbi eddig mindig nemesfém-grammokra való átszámításokkal történt, továbbra is "fém-történetet" nyújtva ártörténet helyett.

A fő gond mindig azt volt, hogy megkeressék az összefüggést az árak és a forgalomban lévő nemesfém mennyiség között /pedig mennyire kifejezhetetlen az ezüst-grammértékben kifejezett árváltozások összefüggése a Spanyol-Amerikából Európába került ezüst mennyiségével/, vagy hogy megvizsgálják a viszonyt a számolási pénz és az effektív pénz között. A "monetarista" ártörténeteszek sokszor e között a két szélsőség között mozognak, hogy az alábbiakhoz hasonló következtetésekhez jussanak: ha egy adott ár-görbéből kiküszöbölődnek azok a változások, melyek a számolási pénznem és az effektív pénznem közötti viszonyból adódnak /az árakat így fémgramm-egységekre változtatva át/, a mozgási irány /emelkedő vagy süllyedő/, amit az új görbe ábrázolni fog, a forgalomban lévő nemesfém-mennyiség befolyásának lesz a kifejezője. Természetesen, ugyanennek a műveletnek a fordítottja is vég-

^{4/} Id. L. Einaudi, Dei criteri informativi della storia dei prezzi. Questi devono essere espressi in peso d'argento o d'oro o negli idoli usati dagli uomini? c. cikkét a Rivista di Storia Economica V /1940/ 1. számában.

rehajtható: ha kiküszöböljük A-t, megkapjuk B-t; ha kiküszöböljük B-t, megkapjuk A-t. Kicsit túl mechanikus eljárás, mely egy ár-egységet tulajdonképpen két részből, de csakis két részből álló skatulyához tesz hasonlóvá. Viszont, eltekintve attól, hogy egy ár összetevői nemcsak pénzügyi vonatkozásuk lehetnek, hanem ezen kívüliek is, fennmarad az a tény, hogy pénz-oldalról is meg kell vizsgálni a szóbanforgó pénznem cirkulációs sebességének változásait, amitől annyi minden függ. Jól tudva azt, hogy a forgási sebességnek a problémája valóban lényeges, a legfelkészültebb történészek számoltak ennek létezésével, de kikerülve a nehéz, szinte lehetetlen kalkulációt, általában így utaltak erre: "a tanulmányozott korszakban a szóbanforgó sebességet állandónak tekinthetjük."

Hiinni szeretném, /de még jobb lenne, ha ez be is bizonyosodnék/, hogy ez az állandóság valóban létezett, amikor egyetlen ország egy meghatározott korszakának pénzügyi helyzetéről van szó: pl. Délnémetországról a XIV. század végén. De szerintem jogosan kezdhetünk aggodalmaskodni akkor, amikor hasonló mondátok hangzanak el a XVI-XVII. századra vonatkozóan is, és így folytatódnak egészen a XVIII. századig. Véleményem szerint indokolt itt feltenni a következő két kérdést:

a/. vajjon a cirkulációs sebesség egy-egy századon belül változatlan, egyik századról a másikra áttérve pedig megváltozik, vagy

b./ Az adott cirkulációs sebesség következetesen ugyanaz marad a középkortól kezdve a XIX. század kezdetéig?

Első esetben a dolog különös, hiszen, amennyire tudom, sohasem volt szó ezeknek a cirkulációs sebességeknek egyik századról a másikra történő eltéréseiről akkor, amikor összehasonlításokat tettek két század között, vagy amikor egynél több századra terjedő görbékét állítottak fel.

A másik hipotézis, hogy teljesen őszinte legyek, számomra elfogadhatatlan. Szeretnék jóhiszemű lenni és elfogadni, hogy egy századon belül a sebesség állandó, - de hogy őt századra vonatkozóan is elhagyjem ezt a tételt, az már sok. Még ha az ember nem is foglal állást a két lehetséges tézis egyike mellett sem, ilyen kaliberű igazságok nem fogadhatók el magátólértetődőnek, hiszen azok további fontos következtetéseket vonnak maguk után nemcsak az ártörténetre, de az egész gazdaságtörténetre, sőt az egész történettudományra vonatkozóan is.

Mindaz, ami itt a cirkulációs sebességről, az árak pénz- és nemesfém-viszonylatban történt tanulmányozásával kapcsolatban elhangzott, elismételhető /természetesen más terminus technikuskokkal/ abban az esetben is, ha a hitel befolylását vizsgálják a cirkuláló fizetési eszközre. Ahogy a cirkulációs sebességnél, itt is csak dogmatikus kijelentésekkel válaszoltak, amiket újra csak nem tudunk egyszerűen elfogadni.

Ezek szerint, ha nem tévedek, egyre több hiányság mutatkozik a fémekre alapozott módszer körül: nemcsak magában a módszerben /elismervé egy pillanatra, de csak elméleti vonalon, annak jó oldalait/, de alkalmazásánál is. Az olvasó talán hajlandó lesz követni végső kritikai észrevételeimet, melyekkel fel akarom hívni figyelmét arra, mennyire bizonytalanok azok a pénzegységek, amelyekről már hosszabb ideje beszélünk. Milyen pénzegységek? - kérdezik. Nem utalok most az effektív és a számolási pénz közötti különbségre. Csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy nem egyfajta effektív pénzegység volt forgalomban, de legalább kettő: nagy pénzek és kis váltópénzek. Az utóbbiak egészen a XV. század végéig ezüsből készültek; az 1600-as évek végéig váltakozva ezüsből és rézből, ezután az időpont után teljesen rézből; az előbbieket pedig a XIII. század végétől kezdve váltakozva aranyból vagy ezüsből. Ami lényegében megkülönböztet egy kis pénzegységet a nagytól, az nem annyira a fémek különbözőségén mulik /amely különbség bizonyos esetekben nem is állt fenn: legalábbis a XV. századig találhatunk váltópénzeket és nagy pénzerméket, mindkettőt ezüsből/, mint inkább azon, hogy a kis pénzegység nem a nagynak állandó arányu tört része volt, illetőleg a köztük lévő viszony tulságosan változó volt, ahhoz, hogy pontosan és helyesen át tudjuk őket egymásra számítani.

A probléma fontosabb, mint amilyennek első pillanatban látszik, ugyanis a két pénzfajtának egymástól tökéletesen független cirkulációs területe van, amelyek még jobban elkülönülnek egymástól, amikor a tiszta rézből készült kis pénzegységek forgalomba kerülnek. Valójában, ahogy nyilvánvaló is, az arany- és ezüstpénzek /utóbbiak nagyjórátumu, vert pénzérmeként/ nagyobb összegek kifizetésére szolgáltak /kereskedelmi műveleteknél, járadékfizetéseknel, pénzáttalalásoknál magán vagy állami részről/, vagy kincsképzésre, míg az ezüstöt /kis pénzérme-formájában/ és a rezet kisebb vásárlások kiegyenlítésénél használták. Nagyon önkényes dolog bizonyos árucikk árát /melyet a tanulmányozott számadásokban számolási pénzben fejeztek ki/ gramm-ezüstre átváltani, mikor ugyanazt az árucikket a gyakorlatban - sok esetlegességgel - ezüst aprópénzzel, vagy esetleg rézpénzzel fizették ki. Még önkényesebb lesz akkor, ha figyelmen kívül hagyják azt a - szemmel láthatóan amugyis elég gyenge lábakon álló - alapelvet, hogy meg kell próbálni minél jobban megközelíteni a gazdasági realitásokat. Nekem inkább úgy tűnik, hogy a gazdasági-társadalmi realitások /különösen az utóbbiak/ teljesen elsikkadnak.

Mindeddig elég paradoxul hangzik mindez, de a paradox-jelleg igazán a végsőig fokozódik akkor, amikor a bérek összegét fordítják át gramm-ezüstre, melyeket pedig minden bizonnyal, rézben vagy ezüstpénzben fizettek. /Aprópénzben!/ Ilymódon nemcsak egy görbét hamisítunk meg, hanem eltorzítjuk az egész gazdaságtörténetet, társadalomtörténetet, történelmet. Szeretném látni azokat a kőműveseket, akiket

gramm-ezüstben fizettek ki, vagy azokat a háziasszonyokat, akik beszerzéseiket arany-grammokkal egyenlítették ki! Elképzelhető - teljesen elméleti vonalon - hogy a gramm-aranyra átszámított árak nemzetközi árak kifejezői lehetnek - de mit fejeznek ki az ezüstre átszámítottak? Teljes alázattal bevallom, hogy nem tudom. Ahhoz, hogy a "szociális" helyzetet meghatározzuk, ismernünk kellene a nagy és kis ezüstpénzek közötti viszonyt. Hogy világosabban fejezzem ki magam, 1 lira /számolási pénz/ nagy pénzegységben kifejezve lehet pl. 2 gramm ezüst, és ugyanakkor ugyanaz a lira /számolási pénz/ kis pénzegységben lehet 1.80 gramm ezüst. Ilyen körülmények között, ha bizonyos meghatározott mennyiségű buza ára 1 lira /számolási pénzben/, azt 2-vel, vagy 1.80-nal kell beszoroznunk? Azt válaszolhatjuk erre, hogy ha ezüstben kifejezve ismerni akarjuk a buza árát a városi polgárság vásárlóterületén, 2-vel kell szoroznunk, viszont ha ugyanezt az árat a falusi rétegek vonatkozásában akarjuk ismerni, 1.80-nal. Ez is válasz, elismerem, de nem nagyon hiszek benne. Legalábbis a falusi rétegek viszonylatában tudnunk kellene, hogy a kifizetések kis ezüstpénzben, rézpénzben, vagy alacsony ötvözetű ezüstpénzben történtek-e. Az viszont tény, hogy ilyenfajta megkülönböztetéseket soha senki nem tett.

Ez a hosszú eszmefuttatás két célt akart szolgálni:

a./ Bemutatni egyrészt, hogy ha mindenáron "monetaristák" akarunk lenni, akkor legyünk teljesen azok, nemcsak úgy, hogy többé-kevésbé nyomon követjük a forgalomban lévő fémmennyiség befolyását és a számolási pénz és a kurrens pénz viszonyát, hanem úgy is, hogy megfelelő fontosságot tulajdonítunk a cirkulációs gyorsaság tényezőjének valamint a hitel befolyásának a pénz-összmennyiségre.

b./ Ragaszkodni másrészt ahhoz a tényhez, hogy elmentésben az elképzelésekkel, sohasem egyetlen pénznemről van szó, hanem két, vagy több pénzfajtaról. Ezek összefüggésben vannak a társadalmi és gazdasági rétegekkel, melyek között forgalomban voltak. Belőlük egyetlen csokrot csinálni és azt egyetlen illuzórius ezüstértékre vagy még inkább értelmetlen aranyértékre átszámítani, a gazdasági doktrinák helytelen alkalmazása és a statisztika valóságos csődje lenne....

De mindenképpen monetaristáknak kell-e lennünk? És monetaristáknak a végsőig? Mielőtt kifejteném erről véleményemet, szeretnék rámutatni néhány olyan érvre, melyek a nemesfém-grammokra való helyes átszámítás előnyeit akarják bizonyítani. Elsősorban azt állítják: ez a módszer lehetőséget nyújt arra, hogy különböző területek ármozgásait a legjobban hasonlíthassuk össze és így alkalmas arra, hogy rávilágítson a nemzetközi kereskedelem sokféle vonatkozására is: továbbá, hogy csak a fém-grammokra való átszámítással lehet megfelelően tanulmányozni a vásárlóerő különböző szintjeit. Hozzátehetjük még: a fémértékekben kifejezett ár az egyetlen eszköz arra, hogy időrendben egymástól távolasó helyzetek között összehasonlításokat végezhesünk. Ez csak né-

hány a legfontosabb érvek közül, melyekkel a "monetaristák" álláspontját alá lehet támasztani. Van azonban elég ellenvetés is, szerintem, mellyel ezeket az érveket megcáfolhatjuk.^{5/} Az ártörténészek, hogy ne is beszéljünk itt a gazdaságtörténészekről és a statisztikusokról, mind egyetértenek abban, hogy elismerik, mennyire súlyos veszélyeket rejtethet magában egy általános ár-index felállítása, mégha csak a termékek kis csoportjára vonatkoztatjuk is: gabonafajtákra például, vagy építőanyagokra. Jogosan mondható, hogy a különböző árucikkek árának ilyen erőszakos egybeolvasztásával kockáztathatjuk, hogy bizonyos termékek árának más cikkek áránál a szokványosnál alacsonyabb, vagy magasabb mértékű eltérését alaposabban fel lehessen mérni, úgyhogy az így nyert végső görbe tulajdonképpen már nem egy effektív gazdasági helyzetet visszatükrözője lesz. Ez észlelhető egy Franciaországra vonatkozólag összeállított, XIX. századi ár-indexnél, ahol a bors stagnáló ára túlságosan erősen kihat az egyéb termékek ármozgására, úgyhogy az így létrejött index szinte használhatatlan. Ez leszögezett, kitapasztalt, egyhanguan elismert igazság; annyira elismert, hogy már az eszközre is rájöttek, amivel hátrányai kiküszöbölhetők: a termelt vagy eladott árucikk bizonyos mennyiségére vonatkozó ár mérlegelésére.

Helyes. De még ezt az igazságot is figyelmen kívül szokták hagyni, amikor arról van szó, hogy az eredetileg számolási pénzben kifejezett árakat nemesfém-grammokra számsítsák át: olyan művelet ez, amely lényegében egyértelmű azal, hogy pl. a fabéj árát a buza árához csapjuk hozzá. Tételezzük fel például, hogy bizonyos, buzaárakra vonatkozó adatsor, számolási pénzben kifejezve, egyik évről a másikra 10%-os emelkedést jelez. Itt elképzelhető az is, hogy ugyanabban az időben a pénz értéke 25%-kal csökken. Tehát a gramm-ezüstben kifejezett ár, ahelyett, hogy 100-ról 110-re emelkednék - mint a számolási pénzben kifejezett sorozatnál - itt 100-ról 82.50-re esik. Helyes, mondja erre a "monetarista" - a realitások, a pénzügyi realitások terén árcsökkenés jött létre, nem emelkedés. Lehetne vitatkozni ezekről a "pénzügyi realitásokról", de ennek most nincs itt helye. Azt kell itt kiemelni, hogy ezzel a gramm-ezüstre való átszámítási művelettel voltaképpen megint indexet hoztak létre, egyiket azokból, melyek ellen maguk a "monetaristák" mindig készek hadakozni, és joggal. És valóban, ha önkényes dolog összezsapni a búzát a fával, miért ne lenne önkényes a búzát az arannyal, ezüsttel vagy más fémmel? Mondhatnánk, a régi hűbéri jogszokás, hogy az uralkodónak fizettek a pénzverési jogért, még fennáll és káros ígéretet gyakorol a történészek gondolkozására. Mert miért fe-

^{5/} Ld. R. Baehrel, *Une croissance: la Basse Provence rurale / fin du 16e siècle - 1789*, Paris, 1961, I-46. p.

lejtsük el, hogy a nemesfémek is, mielőtt pénzzé váltak volna, árucikkek voltak, mint a többi, amelyek a kereslet és kínálat törvényszerűségéhez alkalmazkodtak. Miért hagyjuk magunkat elkápráztatni a nemesfémek csillogásától? Általában elfelejtik, hogy a nemesfémek elsődlegesen nyersanyagok. Elfelejtik, hogy a pénzverés külön, önálló iparág /a fegyverkészítés után az ipari forradalmat megelőző korszak legfontosabb koncentrált ipara/, amelyben a fémeket feldolgozzák, átalakítják; pénzdarabokká alakítják, s ezek a maguk formájában, szintén árucikkek lesznek. De olyan árucikkek, amelyeknek létébe tulságosan szeszélyes urak akarata szólhat bele, akik gyakran változtatásokat eszközölnek ezeken a pénzekben - mindez eredménye lehet pénzpolitikai, udvari politikai, bármiféle egyéb tényezőnek, de nem mindig a reális gazdasági helyzet visszatükrözője. Ezért tehát, ha a buza árát a pénzen keresztül ezüst-grammokban fejezzük ki, az nemcsak azt jelenti, hogy a buza árához egy másik árucikk /a pénz/ nehezékét csatoljuk, de bekapcsoljuk ebbe, esetenként, a királyi akarat változásainak nehézkedési erejét is.

Azt akarjuk vajjon, hogy ezek az átalakítások /melyeket hozzá tisztogatásoknak neveznek! / az elképzelhető legjobbabb legyenek a legkifinomultabb módszert adják ahhoz, hogy két különböző század között ártörténeti összefüggéseket határozzunk meg, mint pl. a XV. és a XVIII. század között? Őszintén mondhatom, ez tulságosan nehéz feladat. De nem csak nekem tünik nehéznek, hanem azoknak a "monetaristáknak" is, akik azt hitték, megkerülték az akadályokat, amikor a számlási pénzben kifejezett árakat nemesfém-grammok helyett stabil belső értékű pénzegységekre változtatták át. Ha jobban megvizsgáljuk, látjuk, hogy ez is hamis okoskodás. Azon kívül, amit feljebb már elmondtunk a kis- és nagy pénzek használata közti különbség gazdasági és társadalmi vonatkozásairól, szem előtt kell tartanunk azt is, hogy stabil belső értékű pénzegységek is bizonyos általános pénzügyi környezetben voltak forgalomban és nem lehettek teljesen függetlenek attól, éppen a pénzváltás mechanizmusa miatt.

De azt hiszem, ahol a "monetaristák" maguktól felfedezik ennek a rendszernek hiányosságait, elhagyják a fémértékben kifejezett árakat, hogy visszatérjenek a számlási pénzben megadott árakhoz, melyek ellen mindig készek voltak élesen hadakozni. Voltaképpen érdekes, hogy minden alkalommal, amikor összehasonlításokat kell tenniük az árak mozgása és a demográfiai változások között, elhagyják a kedvelt nemesfém-árakat. Mindez azt bizonyítja, hogy tudatában vannak annak a ténynek, hogy a pénz-vonalon bekövetkezett változások erősen befolyásolhatják az árak és a halandóság /és a születések, vagy legalábbis a fogamzások/ egymásra vonatkozó kölcsönös hatását. Ez az összefüggés a leghatározottabban fennáll, de könnyen elképzelhető, hogy nem mutatható ki, ha fémértékben kifejezett árakkal dolgozunk. Tehát számlási pénzben megadott árakat akkor, amikor demográfiai vonatkozásokról van szó; fém-árakat viszont mindenáron, ha különböző

vidékek árviszonyait akarjuk összehasonlítani, vagy különböző termékeket, vagy árakat és kereskedelmi vonatkozásokat, vagy árakat és béreket, és így tovább!

És ha tovább vezetjük ezt az érvelést, világos lesz előttünk az egész gondolatsor, árak és bérek vonatkozásában: a béreket valóban nem lehet gramm-ezüstben, vagy stabil belső tartalmu pénzben kifejezni. Mindabból, ami erről a fontos kérdésről már előbb elhangzott, annyit kell leszűrünk, hogy egy gramm-ezüstben kifejezett ár majdnem annyira jelentőség nélküli, mint amennyire /és ebben a "monetaristák" is egyet fognak velem érteni/ semmitmondóak a bizonyos megvásárolható buzamennyiségek /vagy bor, vagy egyéb árucikk/ árainak különböző időpontra vonatkozó összehasonlításai egy kőműves /vagy szövőmunkás, vagy ács/ napi /heti, havi/ béreivel. Csak buzát /vagy csak bort, vagy szövetet/ vásárolt egy munkás? Minden bizonnyal nem, a válaszban mindannyian egyetértünk. Így hát ez a kalkuláció nagyon keveset mond. És hozzáteszem még: vett gramm-ezüstöt ez a kőműves? A válasz még kategorikusabb: nem. Még csak nem is álmodott arról, hogy gramm-ezüstöt vásároljon. Tehát a bér-összeg, gramm-ezüstre átszámítva, nem jelent semmit.

Azt az ellenvetést lehetne itt tenni, hogy játszom a "vásárlás" szóval. Pedig a gyakorlatban a munkás a munkájával igenis vásárol ezüstpénzt. Persze először is nem olyan biztos, hogy ezüstpénzben fizették /kaphattak, anyagát tekintve, ötvözetet vagy rezezt is/, de ha felteszem, hogy a fizetési eszköz anyaga ezüst, marad a tény, hogy nem tudjuk, kis vagy nagy pénzben történt-e a fizetés, és hogy az ezt követő bevásárlások ellenértékét egyik, vagy másik pénzben egyenlítette-e ki. Kérem, magyarázzák meg nekem, e között a sok bizonytalanság között miért kell éppen azt az alapelvet választanunk, hogy az árakat és béreket ezüstpénzre számítsuk át, ahelyett, hogy a nagy pénzre való átszámítás eljárását követnénk. Nyilvánvaló viszont, hogy a központi probléma nem az, hogy esetenként megállapítsuk /minden egyes munkásnál, minden egyes háziasszonynál/ a pénznemet, amelyben a szolgáltatásokat kifizették, vagy amellyel beszerzéseiket kiegyenlítették. A lényeg az a tény, hogy az ipari forradalom előtti gazdasági életben az emberiség zöme pénzügyileg alacsonyabbrendű zónában élt. Elképzelhető, hogy pl. Tizio munkás a hét végén fizetését nagy ezüstpénzben kapta ki. De azt rögtön felváltotta és ezzel visszaszorult megint a kis pénz alacsonyabbrendű cirkulációs övezetébe. Tehát itt az ezüstgrammra való átszámítás /nagy pénzt véve alapul/ nem illik bele az alacsonyabbrendű pénz cirkulációjának társadalmi-gazdasági törvényszerűségei közé. Régi mondás, hogy "a statisztika nem szereti a szegényeket" - ez úgy értendő, hogy mivel hiányoznak a szegényebb osztályok életkörülményeire vonatkozó adatok, nem mérhetjük fel életszínvonalukat sem. Nem szeretni őket, ez lehet állapot, feltétel, sőt jog is - de meghamisítani a tényeket, ahogy meghamisították attól a pillanattól kezdve, hogy olyan hőmérővel mérik fel körülmé-

nyeiket, amely nem az ő hőmérsékletükhöz való, ez már visszaélés.

Éppen ez az a pont - és felhivom rá a figyelmet, a legfontosabb - ahol révideálnunk kell az ártörténet eddigi eredményeit, ami tulajdonképpen átértékeléssel egyenlő. Lényegében nem arról van szó, hogy küszöböljük ki a nemesfémeket és új tabut állítsunk helyettük: a számlási pénzt. Leszögezve azt az alapelvet, hogy ez utóbbi érvényesebb és hozzávetőlegesen kevésbé veszedelmes is a másikkal - mely pedig még mindig közkedveltebb, - a fém-számítás tabujának kiküszöbölése magával hozhatja azt, hogy két, mindaddig teljesen figyelmen kívül hagyott új tényező kapjon helyet az ártörténetben, és még általánosabban, a gazdaságtörténetben: a termelés és fogyasztás.

Tudom jól, ezt a problémát már felvetette sok ártörténettel foglalkozó kutató, akik nem késlekedtek, hogy ahol ez lehetséges volt, a termelt összjavak mennyiségét is feltüntessék azokból a javakból, melyeknek árát vizsgálat tárgyává tették, és megadják a hely népességi adatait, amelyre vonatkozóan az árak mozgását tanulmányozták. De ez csak részleges művelet volt, csak részleteket tudott tehát megvilágítani, azt is talán csalókan. Tegyük fel /pusztán példaként hozva fel és nem azért, hogy kész kutatási témát ajánljak/, hogy a gabonaárakat akarjuk tanulmányozni Róma városában a XVIII. században. Szükség lesz itt elsősorban arra, hogy ismerjük a különböző gabonafajtáknak a városban forgalomban lévő árát, számlási pénzben; majd a vatikáni államban behozott és onnan kivitt gabona mennyiségét; a városba behozott gabonamennyiséget, és mindennekelőtt azt a mennyiséget, amely effektíve a kereskedelmi forgalomba került. Valójában nem szabad elfelejtenünk, hogy egy olyan fajta árucikk, mint a gabona, a XIV. században éppúgy, mint a XVIII. században, eléggé gyéren került kereskedelmi forgalomba /gyéren: a termelt mennyiséghez viszonyítva/ és hogy a betakarított gabona nagyrészt maguk a termelők fogyasztották el. Tisztában vagyok vele, hogy az általam fentebb felállított követelmények nehezen teljesíthetők addig a fokig, hogy forrásokkal teljesen alá tudjuk őket támasztani. De valóban nem is annyira az a legfontosabb, hogy ezt a dokumentációt meg is találjuk - amit különben kis jóakarattal felkutatunk, vagy legalábbis szemelvényekből, indexekből illusztrációs anyagot tudunk adni^o hanem az, hogy szem előtt

6/ Vajjon N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis I. Leiden, 1943. LXXXV-CVIII. p. c.* művében jól összevalogatott szemelvénykollekciójával nem jó anyagot adott az árak általános indexének mérlegeléséhez? És E.G. Parenti, *Prezzi e mercato del grano a Siena 1546-1765*, Firenze, 1942. c. munkájában a sciallengai összeírások adataira alapozva nem a általános termelésre vonatkozóan ad képet?

tartsuk ezeket a tényeket, ezek szempontjából mérlegeljünk a kérdést és minden konstrukciót úgy építsünk fel, hogy sem ezekről, sem visszaható vonatkozásaikról ne feledkezzünk meg. Vagyis, az ártörténet nem lehet öncélú; nem zárkozhat be önmagába; nem aprózhatja fel magát képletekkel való steril játszadozással. Nem lehet más jelentősége, mint hogy bekapcsolja magát valami nagyobb egészbe, a globális ártörténetbe. Az árákról tehát át, az átfogó gazdaságtörténet területe felé!

Hozzak fel példát? Elsősorban is egy ár nagyon keveset fejez ki önmagában, ha nem tudjuk, hány személy vásárolt a gyakorlatban. Ha pl. egy országban csak 30% látja el magát - közvetlenül vagy közvetve - a piacon keresztül gabonafélékkel, a fennmaradó 70% pedig a saját maga által termelt gabonaféléket fogyasztja - és ez a példa sokkal kevésbé nyugszik hipotéziseken, mint gondolnánk - akkor a gabonafélék árának csak 30%-ára érvényes ez az értékadat, nem a fennmaradó 70%-ra. Vagy, még inkább, míg a 30% számára ez az ár a beszerzési árát, a fennmaradó 70%-nak /gyakorlati értelemben persze csak egy részének/ az esetenkénti eladási árát jelenti. Beszerzési ár és eladási ár - ez bizonyos adott tényező és annak vetületi képe, valójában azonban, a vevő vagy az eladó gyakorlatából nézve, lényeges különbség van közöttük. És nemcsak e kettő vonatkozásában, de általános értéküket tekintve is, ha az árak összességéhez viszonyítjuk őket. Egy ár - azt hiszem, mindenki egyetérthet ezzel, - tulajdonképpen mértéket jelent; de minek a mértékét? Társadalmi realitását? Ebben az esetben az árát úgy kellene tekintenünk, mint bizonyos életszínvonal kifejezőjét. - Gazdasági realitását? Akkor eszüközül szolgálhat arra, hogy bizonyos szektor, vagy bizonyos összesség gazdasági fejlődésének mértékét megállapítsuk. Ezeket a megkülönböztetéseket nem lehet - nem szabad - összekeverni, ha ezt az általános kifejezést használjuk: ár.

Arra a tényre sem fordítottak elegendő figyelmet, hogy egy bér-görbének csak nagyon részleges jelentősége lehet akkor, ha az ember nem ismeri a tanulmányozott állam, város, vidék egész népességéhez viszonyítva azoknak a személyeknek százalékarányát, akik a gyakorlatban munkájuk ellenértékéért ezt a bért kapják, s azt, hogy mennyi egyéb munka egyenlítődik ki viszont természetben, mennyi munkát nyújtanak robot és egyéb szolgáltatások fejében. Mindent összevetve, az, hogy egy bér-görbe emelkedő, vagy csökkenő tendenciát mutat, nem valódi mértéke egy reális gazdasági-társadalmi helyzetnek, amíg ki nem mutatható, hogy a népesség többsége ebből a munkájáért kapott bérből él. Másrészt, amikor pl. egy szövómunkás bérét vizsgáljuk, nem szabad elfelejtenünk, hogy a kérdéses szövómunkás számára ez a fizetés ellenszolgáltatás, míg a vállalkozó számára kiadás. A pszichológiai optikát és a gazdasági alapelveket nem szabad összefogni egyetlen illuzórius kifejezésbe: bér....

Tehát, jó ellenszere lehet a kifáradásnak az is, ha az árakat az átfogó gazdasági helyzet szempontjából tanulmá-

nyozzuk. Talán megengedi itt az olvasó, hogy az ártörténet-tel kapcsolatos speciális fejtegetéseimet rövid időre el-hagyjam, hogy közelebből vizsgálhassuk meg azokat a voná-sokat, amelyek a gazdaságtörténetírásra szinte mindenütt jellemzővé váltak. Ezek, talán fél évszázad óta, általában arra irányultak, hogy a gazdasági élet legszembeesőbb té-nyezőit tanulmányozzák - az elosztás jelenségeit, a keres-kedelemét, a belső szerkezetét. Kb. száz, a nemzetközi ke-reskedelem utvonalaival foglalkozó cikkre esik pl. egyetlen tanulmány Gallerate piacáról; vagy ezer, különböző helyek és különböző időszakok gyapjuiparával foglalkozó munkára e-gyetlen cikk a gabonatermelésről; ezer, borskereskedelemről megírt lapra esik néhány sor gabonafogyasztással kapcsola-tos. Joggal kérdezhetjük: hasznát vetünk, minek van na-gyobb értéke: egy ország külső, vagy belső kereskedelmi for-galmának? Nagyobb értéke van-e az elfogyasztott vagy eladott borsmennyiségnek a középkorban pl. egy olyan városban, mint Velence, mint az ott fogyasztott gabonaféléknek? Figyelemre-méltóbb a 100.000 vég gyapjuszövet értéke, melyről Villani beszél Firenzével kapcsolatban az 1300-as évek elején, mint mindazé a gabonafajták, melyet ennek a városnak belső ellá-tási övezetében termeltek? Vajjon ezeknek a jelenségeknek a tanulmányozásával nem mellőzzük kicsit a lényegét?

Tudom jól, fel lehet ez ellen hozni, hogy ezek az iparágak, és ezek a nemzetközi kereskedelmi vonatkozások, a-nélkül, hogy a tulsúlyt rájuk helyeznénk, a jövő fejlődésének sarkalatos tényeire mutatnak rá. Valójában ezt az érvet a modern gazdaságtörténet problematikájától kölcsönözték /és, hogy őszinte legyek, jogtalanul/, és ha ma bizonyos, fej-lődésben - főleg mezőgazdasági vonalon - elmaradott orszá-goknál jogunk is van azt mondani, hogy az ipari központok ott a fejlődés sarokköveit képezik, amennyiben az a sorsuk, hogy rövid időn belül az ország egész gazdasági életének moz-gatóivá váljanak, mindez nem érvényes olyan országokra /mint az európai országok a középkortól kezdve egészen a XVIII. szá-zad végéig/ ahol az ipari és a kereskedelmi elosztás tevé-kenysége nagy vonalakban, százalékokban kifejezve, minimá-lis lesz a gazdasági élet egészéhez viszonyítva. //

Mit jelentenek ezek a csodálatos iparágak, ezek a nemzetközi vonatkozások a gyakorlatban az ipari forradalmat megelőző korszakban? Képzeljük el egy pillanatra, hogy mó-dunkban van felmérni az előbb elhangzottak reális értékét mondjuk Olaszország XVI. századi teljes gazdasági életének mérlegelésénél. Többet tesz ez ki vajjon 5 vagy 10%-nál? Nem gondolnám. Hát akkor? Miért folytassuk ezeknek a kitűnő ke-reskedőknek, bankároknak, ipari vállalkozóknak, - értékes

7/ Csak egy konkrét példát hirtelen: a középkori petro-leumkutak és petróleumfinomítók nem képeznek "fejlődési pólu-sokat"? Es mi fejlődött ki körülöttük? mennyiben módosították ezeknek a vidékeknek általános gazdasági /különösen mezőgaz-sági/ strukturáját?

báronyokba burkolt, fejedelmi palotákban lakó, minden szempontból kivételes életet élő lényeknek a tanulmányozását? Szükség van arra, hogy éppen a - hogy úgy mondjam - mesterséges vonásokat tanulmányozzuk a jelenlegi történetírás összeredményeiből? Elég csak arra gondolni, hogy kielégítő részletességgel ismerjük a főbb városok népességi változásait, de szinte teljesen ismeretlen előttünk a vidék demográfiai története. Elmondhatjuk, hogy egy kisebbség /a városi népesség/ története ismert számunkra, és a többség/a paraszti társadalom/ nem. Gazdaságtörténetészek szívesen mosolyognak azon a szenvedélyen, mellyel kollegáik, akik diplomácia-történettel, hadtörténettel, politikatörténettel, kultúrtörténettel foglalkoznak, fejedelmek, nagykövetek, nagy gondolkodók, miniszterek alakjait tanulmányozzák. Azt mondják /és azt hiszem, ebben nem is nagyon tévednek/, hogy ezek a tábornokok, miniszterek stb. nem valódi, pontos és konkrét visszavérődési korszakok társadalmának, hanem csak nagyon pontatlan tükröképét tudják annak adni. Dehát a borskereskedelem, vagy a sapkaipar, vagy egy városi egyházközség népessége teljes egészében ábrázolja-e vajjon a gazdasági fejlődést, nem többé-kevésbé részleges visszavérődése csak annak? Miért ne próbáljunk teljes történelmet írni?

A vidék: realitás. A város, nagyon gyakran csak másodlagos jelenség. Helyesebb először a realitást megközelíteni, nem a másodlagos jelenséget. Vagy inkább: a városi gazdasági élet is lehet újra elsődleges, de csak akkor, ha visszahelyezzük azt az általános realitások keretei közé /mely tulajdonképpen a mezőgazdasági realitás/. Összegezve, a fő cél, amelyet a gazdaságtörténetírásnak jelenleg maga elé kell tűznie, azoknak a jelenségeknek tanulmányozása, amelyek többségi helyzeteket ábrázolnak: mezőgazdasági termelés, állattenyésztés, a vidék kézműves-ipara, fogyasztás, a mezőgazdasági vidékek népességi viszonyai. És a városi gazdasági élet felmérése is csak mint nagy vonalakban a mezőgazdasági helyzet visszatükröződése fogható fel.

Világos, hogy ilyenfajta történetírásnál az árák története mindenütt teljes joggal kaphat helyet és értékes adalékként szolgálhat.

Ha definiálhatók a gabonafélék termelési költségei, felmérhetjük a gazdasági élet egy fontos szektorát a maga teljességében; ha meghatározható az önellátás mértéke /és ezzel közvetve az eladható mennyiség teljes értéke is/, hatalmas lépéssel jutottunk előre.

Nincs itt arról szó, hogy megvalósíthatatlan dolgok iránt lelkesednénk. Nincs értelme, hogy új kérdéseket vessünk fel, ha nincs hozzá új anyagunk is. Különbösen a válságok mindig olyanok lesznek, amelyeket a történész szeretne. Ez utóbbi /szerencsés flótás!/: boldog lesz ugyan, de nem igényelheti, hogy elégedettségét másokkal is megossza. A történész számára a gazdasági koncepciók nem jelenthetnek mást, mint szerkezeti vázat /olyasfajta/, amelyet a kereszt-

rejtvények készítésénél alkalmaznak/ és semmi többet. És mint ahogy a keresztrejtvénynél mindennek pontosan rendben kell lennie függőlegesen, vízszintesen egyaránt, hogy a játék sikerüljön, ugyanez a helyzet a gazdasági koncepcióknál is: nem lehet azokat úgy használni, hogy csak a függőleges, vagy csak a vízszintes sorokat töltsük ki és mindebből csodás felfedezéseket szűrjünk le. Ha a koncepció lehetséges tényezőiből csak az egyikre fordítunk figyelmet, a másik szempont kibogozhatatlan lesz.

Más oldalról viszont nemcsak új anyagokról van szó. Arról is, hogy az új anyagokat új megvilágításban lássuk: az általános gazdasági helyzet tanulmányozása fényénél.^{8/} A globális gazdaságtörténet modelljénél az árak más megvilágításba kerülnek és pontosan tudni fogjuk, mit csináljunk velük, mit jelentenek, hogyan használjuk őket, hogy mérjük fel őket.

Sok évvel ezelőtt egy tudóssal kapcsolatban azt kellett írnom, hogy klasszikussá vált, mielőtt megöregedett volna. Azt akartam ezzel mondani, hogy tanításait formulákba rögzítették, mielőtt idejük lett volna megérlelődni, gyümölcsöt hozni, megöregedni, ahogyan a bor beérik. Ugyanezt az ítéletet hozhattam volna ma az ártörténet egészére vonatkozóan is: klasszikussá vált, mielőtt ideje lett volna megöregedni. Nem akarom a hibát a szerzőkre hárítani, a bűn általános: a szerzőké éppúgy, mint az olvasóké.

^{8/} Szeretném, ha világos lenne mindenki előtt, hogy semmiképpen sem akarom ezt a tételt úgy beállítani, mintha teljesen eredeti lenne. Hogy ne is beszéljünk a hozzánk közelebb eső tanulmányokról és elméletekről, elég utalni a fizikokrata felfogásra.

BIBLIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

A KÜLFÖLDI ÁR- ÉS BÉRTÖRTÉNETI KUTATÁSOKRÓL.

Az immár hosszú évtizedek óta Európaszerte folyó ár- és bértörténeti kutatások régi hagyományokra nyulnak vissza.* Az áremelkedés, a pénz vásárlóerejének változása már a kortársakat is foglalkoztatta és a kapitalizmus kibontakozásával megszülető polgári közgazdaságtan képviselői is igyekeztek magyarázatát adni e jelenségeknek. Modern értelemben vett ár- és bértörténetről azonban csak a 19. század második fele óta beszélhetünk. Uttörő jelentőségű volt Thorold Rogers munkája: *A history of agriculture and prices in England from the year of the Oxford Parliament 1259 to the commencement of the Continental War 1793*, 1-6. kötet, /1866-1887/. A több mint husz év folyamán megjelent angol köteteket a megfelelő francia munka követte: G. d'Avenel: *Histoire économique de la propriété, des salaires et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'à l'an 1800*, 1-6. köt. /1894-1924/. Ezek az uttörő munkák egy-egy kutató több mint két-három évtizedes munkájával készültek és azzal az igénnyel, hogy egy-egy ország egészéről adjanak képet. Az osztrákoknál a múlt században nem született hasonló összefoglaló munka. Az első ösztönzéseket az 1873-as bécsi világkiállításra összegyűjtött, válogatott ár- és bértörténeti dokumentumok adták. Ezzel kapcsolatban látott napvilágot T. K. Inama-Sternegg professzor tanulmánya: *Beiträge zur Geschichte der Preise /Bécs, 1873/, továbbá A. Luschin von Ebenreuth: *Vorschläge und Erfordernisse für eine Geschichte der Preise und Löhne in Österreich /Bécs, 1874/.**

Inama-Sternegg a bécsi világkiállításon Tirolra vo-

* Összeállításunkhoz a következő összefoglaló beszámolók nyújtottak segítséget: Walther Mass: *Zur Geschichte der Preise in Polen, Österreich und Oberdeutschland.* /VSWG.1938, 357-371.l./ Franz Lerner: *Neue Beiträge zur Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland, Holland und Italien.* /VSWG 1952, 3, 251-265.l./ Stanislas Hoszowski: *L'Europe Centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècles.* /Annales 1961, 441-456.l./ Václav Husa - Josef Petrán: *Mezinárodní studium dějin cen a mezd, 16. a 17. století.* /Zápisky Katedry Československých Dějin a Archivního Studia VI. Nakladem University Karlovy, Praha 1962/.
Rövidítések: Annales: Annales-Economies, Sociétés, Civilisations. VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.

natkozó árstatisztikákat mutatott be a XIV-XIX. századból, s néhány évvel később megjelentette forráskritikai tanulmányát: *Die Quellen der historischen Preisstatistik /Statistische Monatschrift, XII.köt., 1886/*. 1895-ben jelent meg aztán a német Georg Wiebe problémafeltevésében és módszertanában alapvető munkája: *Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts /Leipzig, 1895/*. Wiebe munkája klasszikussá vált és hosszú évtizedekre rányomta bélyegét az ár- és bértörténeti kutatásokra. A 16-17. század folyamán lejátszódott "árforradalom" okait vizsgálva is lényegében az általa már felvetett magyarázatokat és szempontokat variálták.

Az ártörténetírás e szakaszában más, az előzőeknél szerényebb művek is megjelentek a különböző államokban, így Belgiumra vonatkozólag Hubert van Houtte jelentkezett munkájával: *Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381-1794 /Brüsszel, 1902/* és a hollandok részéről Sillem: *Tabellen van marktprijzen van granen in Utrecht in de jaren 1393 tot 1644 /Amszterdam, 1901/*. Itáliát illetően Magoldi és Fabri voltak az uttörők *Notizi sui salarie e sui prezzi di alcune derrate alimentari e prodotti industriali nella città di Milano, Venezia, Genova e Firenze nei secoli XIII al XVIII. /Annali di statistica 1878, XI.2/, valamint Bartolini: *Contribuzione per una storia dei prezzi e salari /Roma, 1881/*. A lengyeleknél A. Szelagowski végzett uttörő munkát: *Pieniadz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce /A pénz és az árforradalom Lengyelországban a XVI. és XVII. században/, Lvov, 1902.**

Az első világháború és az azt követő idők gazdasági nehézségei és inflációja ismét ráfordította témákra a figyelmet. A Carnegie alapítvány támogatásával születtek meg most már a közelmúlt áringadozásait vizsgáló művek, így L. Bowley: *Prices and wages in the United Kingdom 1914-1920 /London, 1921/*, és L. March: *Mouvement des prix et des salaires pendant la guerre /Paris, 1922/*.

Döntő lökést kaptak az ár- és bértörténeti kutatások az 1929-32-es világgazdasági válság idején. A jelenkori kapitalizmus ciklikus válságait vizsgáló közgazdászok szerettek volna minél nagyobb időszakokat felölelő, minél teljesebb adatsorokat nyerni, hogy abból a kapitalizmus korai szakaszait, vagy előtörténetét illetően is bizonyos periodusokat, emelkedő vagy süllyedő irányzatokat, trendeket állapíthassanak meg. Az 1929-ben Marc Bloch és Lucien Febvre által alapított kitűnő francia folyóirat, az *Annales d'histoire économique et sociale* 1930-as évfolyamában jelent meg L. Febvre nagyjelentőségű cikke: *Le problème historique des prix. /Annales, 1930 jan./*

Ennek hatására, az amerikai Edwin Gay kezdeményezésére nemzetközi bizottság létesült az ár- és bértörténet tanulmányozására, első ülésüket már 1930 májusában megtartották. A kezdeményezéshez sikerült megnyerni a Rockefeller-

alapítvány támogatását, amely megfelelő anyagi alapokat biztosított az országoként külön-külön folytatandó, de módszereiben lehetőleg egységes megoldásra törekvő kutatómunka számára.^x A nemzetközi bizottság a következő tagokból állt: Angliát Sir William H. Beveridge, a londoni School of Economics igazgatója képviselte, egyben ő volt az elnök is. Amerikát E.F. Gay, a Harvard egyetem professzora, Ausztriát A. F. Pribram bécsi egyetemi tanár, Franciaországot Henri Hauser párizsi professzor, Németországot M.J. Elsas. A Spanyolországra vonatkozó kutatásokkal - mivel megfelelő hazai történész nem volt - Dr. Earl J. Hamiltont bízták meg. Később csatlakozott a bizottsághoz a Németalföldre vonatkozó kutatásaival Posthumus professzor. A bizottság tagjainak feladatává tűzték ki, hogy az ár- és bértörténeti kutatásokat saját országukban irányítsák.

A kutatások végcélját az egyes országok középkori és ujkori ármozgásainak nemzetközi összehasonlításában szabták meg. Közvetlen célul azonban ennél sokkal szerényebb feladatra vállalkoztak: az ár- és bértörténeti adatoknak a feltárását és közlését kívánták megvalósítani, s csak ezután gondolhattak arra, hogy további vizsgálódásokat folytassanak, vagyis a pénz vásárlóerejének változásait mérjék. Ezzel kapcsolatban meg akarták figyelni egyes tipikus áru-csoportok árgörbéjének az általános árnívótól eltérő mértékű változásait, vizsgálni szándékoztak továbbá az árak és a nemesfémek /arany és ezüst/ kapcsolatát, valamint az árak és bérek viszonyát. E célkitűzéseknek megfelelően és a több országban folyó kutatómunka összehangolására irányuló módszertani megbeszélések eredményeképpen nagyjából kialakultak a követelmények, melyeket az ujonnan publikálandó ártörténeti munkák normájának tekintettek. Először is a feldolgozásra kerülő források értékelésében kellett egységes álláspontja jutni. Eszerint sem a vámnaplók, sem az adókönyvek adatai nem felelnek meg a célnak, a limitációk, hatósági árszabások is legfeljebb csak a különböző időpontokban egymással való összehasonlításra alkalmasak. A legszerencsésebb forráscsoportoknak a városi számadáskönyveket, építkezési számadásokat, kamarai számadásokat tekintették, továbbá, ahol ilyenek voltak, a piaci árjelentéseket, a különböző manufaktúra-, egyházi-, alapítványi- és kolostori számadásokat; kiegészítő adalékként egyes kereskedő- és háztartási könyveket. A végső cél: a nemzetközi összehasonlítás megkönnyítésére alapvetően fontosnak tekintették az egykoru áraknak arany, vagy ezüstgrammokra /optimális esetben mindkettőre/ való átszámítását, továbbá az egyes évek áringadozásainak kiküszöbölésére

^x A bizottság megalakulásáról szóló beszámoló jelent meg az annak munkájában résztvevő Moritz J. Elsastól: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1931, 244-246. 1.

az éves adatsorok mellett az 5 vagy 10 éves átlagok közlését is, hogy ezáltal a hosszú "trendek" jobban kidomborodjanak. Természetesen behatóan kellett vizsgálni az egykoru pénz-, súly- és mértékviszonyokat is. S a kutatók elkerülhetetlenül szembetalálták magukat annak a szükségességével, hogy a hatósági, állami pénzpoltikát, általában gazdaságpolitikát is tanulmányozzák, tekintetbe végyék.

Az így elindított munkálatok eredményeként 1936 és 1949 között jelentek meg az egyes kötetek, elsőnek Moritz Elsas: Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland /I.köt./ Leiden, 1936./ c. munkája. /Az Annales 1939-évfolyamában Marc Bloch ismertette./ Második kötete 1949-ben látott napvilágot. A szerző 3 német város, München, Augsburg és Würzburg áradatait dolgozta fel. Arait nem számitotta át nemesfémgrammokra; az árváltozást alapvetően a népességszám változásával magyarázta. Mindez erős kritikát váltott ki.

Sokkal nagyobb sikert eredményezett az osztrák kötet, Alfred Francis Pribram munkája: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich, I.kötet /Bécs, 1938./ /Ismerette Walther Maas: Zur Geschichte der Preise in Polen, Österreich und Oberdeutschland. VSWG. 1938.s.kk.1./ E kötetben Felső- és Alsóausztia, valamint Stájerország került feldolgozásra. A többi osztrák tartományra vonatkozó adatok publikálására, bár azokat is összegyűjtötte a szerző, nem került sor. E munkában mintaszerű apparátus: pénztörténet /ez Geyer munkája/, mértéktörténet, igen gazdag jegyzetanyag segíti elő az ár- és bértörténeti adatok könnyebb felhasználását. Az évi ársorozatot 10 éves átlagok következnak /pénzben, grammezüstben, majd pénz- és ezüstmutatószámokban kifejezve./

A következő évben jelent meg az angolok kötete: W. Beveridge: Prices and Wages in England from the twelfth to the nineteenth Century, I.köt. /London-New York, 1939./ Egyéb témakörünkbe vágó angol munkák: A.P. Usher: Prices of Wheat and Commodity Price Indexes for England, 1259-1930. The Review of Economic Statistics XIII, 1931, 103-113. H.J. Habakkuk: The Long Term Rate of Interest and the Price of Land in the 17th Century. Economic History Review 1952, 2. sor. vol. V. no.1, 26-45. - E.H. Phelps Brown - Sheila V. Hopkins: Seven Centuries of Building Wages. Economica, New Series XXII, 1955, 195-205. - Ugyanók: Seven Centuries of the Prices of Consumables, compared with Builders' Wage-Rates, Economica XXIV, 1957, 289-30/. - Y.S. Brenner: The Inflation of Prices, Economic History Review 1961, 225. Ugyanók: The Inflation of Prices in England 1551-1650, ugyanott, 1962, 266. William Beveridge: The yield and price of corn in the middle ages, Economic History Supplement to the Economic Journal, I. 1927. no.2.; Rufus S. Tucker: Real wages of artisans in London, 1729-1835, Journal of the American Statistical Association, XXXI /1936/; Elisabeth W. Gilboy: The cost of living and real wa-

ges in eighteenth century England, The Review of Economic Statistics XVIII/1936/; W. Beveridge: Wages in the Winchester manors, Economic History Review VII/1936-37/.

Az osztrák munka mellett a holland kötet aratta a legnagyobb sikert, N.W. Posthumus: Nederlandsche Prijsgeschiedenis, I.köt. /Leiden, 1943./ Angol fordításban: Inquiry into the History of Prices and Wages in Holland, I. köt. Leiden, 1946.^x Németalföldnek, közelebbről Amsterdamnak a 16. század végétől kezdve a világkereskedelem terén elfoglalt központi szerepe a fennmaradt forrásoknak kivételesen kedvező voltában is megmutatkozik. A kötet az amszterdami börze nagykereskedelmi árait közli 1585-1914 között, valamint a váltoárfolyamokat az 1609-1914 közötti évekből. A feldolgozás alapjául az Amszterdamban hetenként nyomtatásban megjelent árjegyzékek szolgáltak. 223 áru havi árjegyzéseit közli áttekinthető táblázatokban, annak a hétnek az árait választva közlésre, amelybe a hó 15-ik napja esett. E havi árak 494 oldalon át követik egymást. Ezután következnek a mind a 223 árura kiszámított 5 éves, majd 10 éves átlagárak, s az öt éves átlagárak ezüstgrammokra átszámítva. Közli továbbá az amszterdami börze váltoárfolyamait, időrendi táblázatot a holland gazdaságtörténethez 1578-1914 között, bibliográfiát és áruindexet, végül a szemléletes diagrammokat. A bevezetésben megismertet bennünket a szerző az amszterdami börze és a bankok működésével, az egykoru mértékekkel, vámokkal, a szállítási költségekkel. Az előszóban megígért II. kötet részleteit fog tartalmazni Utrechtből 1370-1914, Amszterdamból 1600-1800 közötti évekből, Leidenből 1795-ig, valamint a Keletindiai Társaság árverési árait és a holland flotta hadiszerekekkel és élelemmel való ellátásának számadásait a 17. és 18. századból. Sajnos, e második kötet publikálására - az osztrák munkához hasonlóan - nem került sor.

Az utóbbi években a következő munkák jelentek meg a németalföldi ár- és bértörténet köréből: J. Craeybeckx: Brood en levensstandaard. Kritische nota betreffende de prijs van het brood te Antwerpen te Brussel in de XVIIe in de XVIIIe eeuw, Cahiers d'histoire des prix III, 1958. - Charles Verlinden: Dokumenten voor geschiedenis van prijzen en lonen, Rijksuniversiteit te Gent, werken mitgegeven door de Faculteit van de letteren en wijsbegeerte, 125e aflevering, Brugge 1959. - E. Scholliers: Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen. Antwerpen 1960.

A Spanyolországra vonatkozó kutatások döntően J. Earl H. Hamilton nevéhez fűződnek. A spanyol árviszonyok alakulá-

^x Franz Lerner: Neue Beiträge zur Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland, Holland und Italien. /VSWG, 1952, 3, 251-265. l./ című beszámolójában nagyraértékelve ismerteti Posthumus művét.

sát mindvégig nagy figyelemmel kísérte a szakirodalom, hiszen elsődlegesen Spanyolországba áramlott az amerikai arany és ezüst s itt igyekeztek megfigyelni, milyen szerepet játszott mindez a 16. századi árforradalom létrejöttében. Hamilton több évtizedes munkássága folyamán egész sor művet jelentetett meg, így: *American treasure and the rise of capitalism* /Económica, 1929 nov./, *American treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650* /Cambridge, Mass. 1934/, *American treasure and the price revolution in Spain 1651-1800* /Cambridge, Mass. 1934/, *Une période de révolution économique: La monnaie en Castille 1501-1650* /Annales..... 1932/, *American treasure and Andalusian prices* /Journal of Economic and Business History T.I./, *Imports of American gold and silver into Spain 1503-1660* /Quarterly Journal of Economics, T. XLIII./, *Money, prices and wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351-1500* /Cambridge, Mass. 1936/, *Monetary inflation in Castile. 1598-1660* /Economic Journal, Economic History Suppl. II. 1930-33/, *Monetary disorder and economic decadence in Spain 1651-1700* /Journal of Political Economy LI. 1943/, *The decline of Spain. Revisions in economic history.* /Economic History Review VIII. 1938/, *Prices and Progress.* /Journal of Economic History, Vol. XII, 1952/. Ezekén kívül számos munkát írt a spanyol bankok megalakulásáról és működéséről, továbbá a spanyol merkantilizmusról /V. ö. Hedwig Kömmerling - Fitzler: *Neue Arbeiten zur spanisch-portugiesischen Wirtschafts- und Überseegeschichte.* VSWG. 1949-51, 176-185.1./

E nagy tekintélyű, hatalmas munkásságra visszatekinthető történész tartott referátumot a stockholmi történész-kongresszuson az ár- és bértörténeti kutatásokról, de, mint látni fogjuk, a régebbi kutatási eredményeket és a kialakult módszereket összegező beszámolóját egy sor, elsősorban francia gazdaságtörténészek tollából származó elméleti tanulmány megjelenése követte, akik az egész, immár több évtizedes gyakorlat által kialakított módszernek helyességét, célravezetőségét vonták kétségbe.

A spanyol történelem korai századainak árviszonyaival argentin történészek is foglalkoztak, így Claudio Sánchez-Albornoz: *El precio de la vida en el reino Astur-Leonés, hace mil años.* /Logos: ano 3 numero 6, pag. 225 y sigs. Universidad de Buenos Aires, 1944/. Maria del Carmen Carlé: *El precio de la vida en Castilla del rey Sabio al Emplazado.* /Cuadernos de Historia de España, numero XV, pag. 132 y sigs., Buenos Aires, 1951/. Emilio Sáez: *Nuevos datos sobre el costo de la vida en Galicia durante la Edad Media.* /Galicia Spanyolország észak-nyugati részén fekvő, egykor önálló királyság volt./ *Anuario de Historia del Derecho Español*, tomo XVII., pag. 865 y sigs. Madrid, 1946/. Maria del Pilar Laguzzi: *El precio de la vida en Portugal durante los siglos X y XI.* /Cuadernos de Historia de España, V. pag. 140, Buenos Aires, 1946/. W. Borah - S.F. Cook: *Price trends of some basic commodities in central Mexico, 1531-1570.* Berkeley - Los

Angeles 1958. - Jorge Nadal Oller: La Revolucion de los precios españoles en el siglo XVI, Hispania, Revista española de historia 1959. Ugyancsak Latin-Amerikával foglalkozik Ruggerio Romanonak a második nemzetközi gazdaságtörténeti konferencián /Aix-en-Provence, 1962 szeptember/ bemutatott közleménye: Prix et développement économique: le cas de l'Amérique espagnole au XVIIIe siècle. /Megjelent: Annales, 1963, No 1./

Egész sor ártörténeti munka keletkezett olyan államokban is, amelyekre nem terjedt ki a nemzetközi ártörténeti bizottság hatásköre. Ezeket szintén országok szerinti csoportosításban soroljuk fel.

Igy kiváló gazdaságtörténész-iskola született Lengyelországban Fr. Bujak vezetésével. A lengyelek is abból a megfontolásból indultak ki, hogy egy egész ország ártörténetét egy személy nem tudja feldolgozni; így minden tanítvány egy-egy város ártörténeti kutatását tűzte ki célul. Így jelentek meg sorra a következő művek: elsőnek 1928-ban Stanisław Hoszowski-tól: Ceny w Lwowie w XVI i XVII wieku. /Arak Lembergben a 16. és 17. században/. /Badania z dziejów społecznych i gospodarczych Nr. 4, /Társadalom és gazdaságtörténeti tanulmányok 4.sz./ Ugyanő folytatta e kutatásokat: Ceny w Lwowie w latach 1701-1914. /Badania... Nr. 13, 1934./ A sorozat további munkái: J. Pelc: Ceny w Krakowie w latach 1369-1600. /Badania ... Nr. 14, 1935/. E. Tomaszewski: Ceny w Krakowie 1601-1795. /Badania ... Nr. 15, 1934/. W. Adamczyk: Ceny w Lublinie od XVI do końca XVIII wieku. /Badania ... Nr. 17, 1935/. J. Pelc: Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku. /Badania ... Nr. 21, 1937/. T. Furtak: Ceny w Gdańsku w latach 1701-1815. /Badania ... No 22, 1935/. St. Siegel: Ceny w Warszawie w latach 1701-1815. /Badania ... Nr. 25, 1936./ A Badania 37. kötete és 1949-50-ben megjelent további két kötet szintén e sorozat kiegészítői. /Ujabban S. Hoszowski-nak jelentek meg idevágó munkái: The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th centuries. /Acta Polonia Historica II. Varsovie, 1959. 7-16. l./, valamint a már említett összefoglaló tanulmánya: L'Europe centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècles. Egyik legújabb publikációjuk: M. Malowist: Polska i przewrót cen w Europie w XVI i XVII w., Kwartalnik Historyczny 1961.

Csehszlovákiában a közelmúltban indultak meg szervezett keretek között az ár- és bértörténeti kutatások. Az e célt szolgáló kollokvium anyaga a prágai egyetem kiadványában található: Zápisky katedry československých dějin a archivního studia. VI. Karlova Universita, Filosofická fakulta, Praha 1962. - A kötetben megjelent tanulmányok címei - francia fordításban - a következők: Václav Husa- Josef Petráň: Etudes internationales sur l'histoire des prix et des salaires aux 16e et 17e siècles; Jaroslav Honc: Aperçu de la littérature relative à l'histoire des prix et des salaires en Tchécoslovaquie au cours des années 1788-1962; Emanuela Nohejlová-Prátová - Alena Malá - Lubmir Nemeškal - Zdeněk Je-

linek: Contributions numismatiques à l'histoire des prix et des salaires dans la période comprise entre 1469 et 1612; Stefan Kazimir: Contribution à l'histoire de l'évolution des prix et des salaires en Slovaquie aux 16e et 17e siècles; Vladimír Bystrický: Problèmes de la méthode à suivre dans les recherches sur l'histoire des "prix mobiles" des marchandises et des salaires; Miloslav Bělohávek - Miloslav Košťál - Jindřich Tomas: Prix des biens-fonds en Bohême aux 15e et 16e siècles.

Az itáliai viszonyok vizsgálatának ugyancsak nagy figyelmet szenteltek az ár- és bértörténet terén, bár nem a nemzetközi bizottság és a Rockefeller alapítvány nyújtotta lehetőségek keretén belül. Az alábbiakban csupán a legfontosabb munkák felsorolására szorítkozunk. /V.ö. Franz Lerner: Neue Beiträge zur Geschichte des Preise und Löhne in Deutschland, Holland un Italien. VSWG. 1952, 3./ G. Parenti: Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze. /Firenze, 1939/. L. Einaudi: Dei criteri informativi della storia dei prezzi. Questi devono essere espressi in peso d'argento o d'oro o negli idoli usati dagli uomini? /Rivista di storia Economica V. 1940, n.1./ Amintore Fanfani: Indagini sulla "Rivoluzione dei Prezzi." /Milano 1940./ G. Parenti: Considerazioni su recenti indagini intorno alla storia dei prezzi. /Annali di Statistica e di Economia della R. Università di Genova, vol. VII-VIII. /1940/. E.G. Parenti: Prezzi e mercato del grano a Siena /1546-1765/ /Firenze, 1942/. L. Einaudi: La scoperta dell'America ed il rialzo dei prezzi in Italia. /Rivista di Storia Economica, VIII. /1943/. A. Petino: Primi assaggi sulla "Rivoluzione dei prezzi" in Sicilia: I prezzi del grano, dell'orzo, dell'olio, del vino, del cacio a Catania dal 1512 al 1630. /Studi in Onore di Gino Luzzato, Milano, Dott. A. Giuffrè Editore./ A. de Maddalena: Prezzi e aspetti di mercato in Milano durante il secolo XVII. Milano 1949. Jean Meuvret: Conjoncture et crise au XVIIe siècle. L'exemple des prix milanais. /Annales 1953, No. 2, 215-219.1./ René Baehrel: L'exemple d'un exemple: Histoire statistique et prix italiens. /Annales 1954, No. 2, 213-226.1./ Carlo M. Cipolla: La prétendue révolution des prix: réflexion sur l'expérience italienne. /Annales 1955, No. 4, 513-516.1./ Carlo M. Cipolla: Mouvements Monétaires dans l'Etat Milan /1580-1700/ /Paris, 1952/. Ugyancsak töle: Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World. Princeton, New Jersey, 1956. E. Sereni: Mercato nazionale e accumulazione capitalistica nell'Unità italiana. /Studi Storici I. 1959-60/. John Day: Prix agricoles en Méditerranée à la fin du XIVe siècle /1382/. /Annales 1961, N. 4, 629-656.1./ Ruggiero Romano: Tra XVI e XVII secolo: la crisi del 1619-1622. /Rivista Storica Italiana LXXIV. /1962/, 3./.

A német történészek körében, úgy látszik, nem örvendő széleskörű népszerűségnek az ár- és bértörténet kutatása. Elsas kétkötetes munkáján kívül ugyan egy újabb nagy tanulmányról tudunk: Emil Waschinsky: Währung, Preisentwicklung

und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864/ I.köt. 1952, II. köt. Neumünster, 1959. A második kötet tartalmazza az elsőben publikált árásszeállításokra vonatkozó forrásokat./

Ujabban F.G. Dreyfus két tanulmánya látott napvilágot: *Remarques sur le mouvement des prix et la conjoncture en Allemagne de la seconde moitié du 17e siècle à la fin du 18e siècle.* /Ezt a munkát a megjelenés helyének feltüntetése nélkül idézik a VSWG 1960. évfolyamában/ valamint a Beitrag zu den Preisbewegungen im Oberrheingebiet im 18. Jahrhundert. /VSWG. 1960, 245-256.1./ A szorosan vett ártörténeti kutatásokon kívül azonban sok munka foglalkozik a rokon tudományágakkal, elsősorban a pénztörténettel. E jelen ismertetés kereteit teljesen szétfeszítené a német pénztörténeti, numizmatikai munkák címeinek a felsorolása is. Hadd utaljunk itt csupán Walter Häverník, Wilhelm Jesse, Friedrich Wielandt munkásságára. Az ártörténetkutatás terén mindenképp figyelemre méltatott problémával, a hatósági árszabályozások kérdésével foglalkozott E. Kelter: *Geschichte der obrigkeitlichen Preisregelung. I. Die obrigkeitliche Preisgestaltung in der mittelalterlichen Stadtwirtschaft.* /Jena, 1935/ Figyelmet érdemel még E. Jansen munkája: *Die Wechselgesetze der alten Reichsstadt Köln in vergleichender Darstellung mit den Wechselgesetzen des 17. und 18. Jahrhunderts.* /Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins, 1937/, valamint Gerhard Isenberg: *Die Produktionsbedingungen als Bestimmungsgrund für die internationalen Unterschiede des Lohn- und Preisniveaus.* /Tübinger Wirtschaftswissenschaftliche Abhandlungen, Heft 20, 1933/. Ugyancsak érdekelhet bennünket Franz Babinger cikke: *Südosteuropäische Handelsmünzen am Ausgang des Mittelalters* /VSWG. 1957, 352-358.1./ és E. Waschinski: *Zwischenstaatliche Wechselkurse aus dem letzten Viertel des 16. und ersten Drittel des 18. Jahrhunderts* /VSWG. 1960, 354-362.1./ W. Achilles tanulmánya: *Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jh.* /Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1959./

A szovjet történészek csupán az utóbbi években kezdtek ártörténeti kutatásokkal foglalkozni, így A.G. Mankov: *Ceny i ich dvizhenije v russkom gosudarstve XVI v., Moskva-Leningrád 1951;* ennek francia kiadása: *Le mouvement des prix dans l'Etat russe du XVIIe siècle.* Paris, 1957. - S.G. Strumilin: *K voprosu o genezise kapitalizma v Rosii, Voprosy istorii 1961, 9. sz.* /a kapitalizmus keletkezésének kérdéséhez Oroszországban/, valamint D.P. Makovskij: *Razvitie tovarno - deneznyh otnosenij v selskom hozjajstve Russkogo gosudarstva v XVI v., Smolensk, 1960.* /az áru és pénz viszonyának fejlődéséről a mezőgazdaságban a 16. századi orosz államban/ c. tanulmányaikban érintették témánkat. V.K. Jakunskij az *Istoriya SSSR III, 1959, 28-29. lapján* az ár és történet művelésének elhanyagolt voltára hívja fel a figyelmet: *O nekotorych otstajuscich ucsastkach nasej istoriceskoj nauki.*

Jugoszláv történészek is foglalkoznak ujabban ártörténeti kutatásokkal. /v.ö.S. Hogzowski: L'Europe centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècles. Annales 1961 No. 3, 444.1./ így Torjo Tadic: Organizacija dubrowackog pomorstwa u XVI veku /Belgrad, 1949/, dr. S. Vilfan pedig most folytat a XVI-XVII. századi ljubljanaai ártörténetre vonatkozó kutatásokat. Ujabban jelent meg Fedro Gestrin tanulmánya a 16. századi szlovén társadalomról: Economie et société en Slovénie au XVIe siècle. /Annales 1962, No. 4, 663-690.1./ Egyetlen svéd munkát ismerünk Ingrid Hammarström-től: The "Price-Revolution" of the Sixteenth Century. Some Swedish Evidence. /The Scandinavian Economic History Review, V.2. 1957, 118.1./ Egy Portugáliára vonatkozó kötet jelent meg a párisi Ecole Pratique des Hautes Etudes sorozataiban: V. Magalhaes Godinho: Prix et monnaies au Portugal 1750-1850. /Paris, 1955./

A dán viszonyokba enged betekintést A. Friis és K. Glamann műve: A history of Prices and Wages in Denmark/1660-1800/. /Copenhagen-London, 1958./

Ha nem is szorosan vett ártörténettel, de a pénz szerepével foglalkozik Maurice Lombard: Les bases monétaires d'une suprématie économique: L'or musulman du VIIe au XIe siècle. /Annales 1947, No. 2, 143-160.1./ és egy másik a pénznek a gyarmatok gazdasági életében elfoglalt helyvel; Robert Richard: A propos de Saint-Dominique. La monnaie dans l'économie coloniale, 1674-1803. /Revue d'Histoire des Colonies, 1954, 22-46.1./.

Azokban az országokban, ahol az 1930-ban alakult Nemzetközi bizottság irányításával készültek az egyes reprezentatív ár- és bértörténeti kötetek, e nagy művek mellett még más, kisebb munkák is napvilágot láttak. Így Angliában Sir Walter Layton és G. Crowther: An introduction to the study of prices c. munkája /21k kiadás, London, 1935/ jó összefoglalását adja a kérdésnek. Ujabban Johan Schreiner műve jelent meg: Wages and Prices in England in the Later Middle Ages. /The Scandinavian Economic History Review, II., 2. 1954, 61-73.1./

Ausztriában Pribram könyvén kívül Fritz Popelka két tanulmánya foglalkozik ár- és bértörténettel: Die Lebensmittelpreise und Löhne in Graz vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. /VSWG. 1930, 2. 157-218.1./ és Die Bewegung der Fleischpreise in Österreich im 16. Jahrhundert. /Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 29, /1935/, 124. s. kk. 1./ Kisebbs tanulmány: R. Geyer: Die "Kaufkraft des Geldes" in alter Zeit. Wiener Geschichtsblätter N.F. 3, 17-24. 1948. A szorosan vett témakörön kívül álló, de azzal kapcsolatban lévő területről, a pénztörténet köréből is jelentek meg munkák a háború óta, melyek az évszázados kapcsolatokra való tekintettel a magyar történészeket is fokozottabban érdekelhetik. Ilyen munkák: August Loehr: Österreichische Geld-

geschichte. /Veröffentlichungen des IÖG, 4. kötet, Wien, 1946/
továbbá Viktor Miller zu Aichholz - August Loehr - Eduard
Holzmair: Österreichische Münzprägungen, 1569-1938. /2. kiad.
Wien, 1948/ és Günther Probst: Quellenkunde der Münz- und
Geldgeschichte der ehemaligen österreichisch-ungarischen Mo-
narchie. Graz, 1954.

Szándékosan hagytam utoljára a francia szakirodalom
rövid bemutatását, mert jelentőségét tekintve ezt ítélnék
az utóbbi évtizedben megjelent munkák között a leglényege-
sebbnek.

Mint mondtuk, a harmincas években újraledő ár- és
bértörténeti kutatások megindítása tulajdonképpen Lucien
Fevre problémafelvető cikkére vezethető vissza /Le problème
historique des prix. Annales 1930/. Az Annales című folyó-
irat és annak vezetői /Marc Bloch + 1944, Lucien Fevre,
ujabban Fernand Braudel/ körül csoportosuló és felnövekvő
francia gazdaságtörténészek e munkákból nemcsak nagyarányú
anyaggyűjtéssel és publikálással vették ki részüket, hanem a
második világháború óta az ár- és bértörténeti kutatások se-
gítségével levonható általánosabb elméleti kérdések, módszer-
tani problémák felvetésében és megvitatásában is az élen jár-
tak. Ugyancsak jellemzője e francia gazdaságtörténeti iskolá-
nak, hogy a jelenkor pénzügyi, gazdasági jelenségeit is beha-
tóan vizsgálja.

Mindezen kutatásoknak a központja és műhelye a pári-
si École pratique des Hautes Études, amelynek irányításával
népes munkaközösségek készítenek el évek munkájával egy-egy
ár- és bértörténeti kötetet.

Az alábbiakban közöljük a legfontosabb francia mun-
kák címeit: F. Simiand: Le salaire, l'évolution sociale et la
monnaie. /Páris, 1932/, valamint ugyancsak 6: Recherches an-
ciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du
XVIe au XIXe siècle. /Páris, 1933./ A nagy gazdasági vi-
lágválság pénzügyi vetületeit vizsgálta Jean Marcel Jeanneney:
Essai sur les mouvements des prix en France depuis la stabi-
lisation monétaire /1927-1935/. /Páris, 1936/. Nem francia
szerzőnek Franciaországra vonatkozó munkája: A.P. Usher: The
General Course of Wheat Prices in France 1350-1788. The Review
of Economic Statistics XII, 1930, valamint J. Hamilton: Prices
and Wages at Paris under John Laws System. /Quarterly Journal
of Economics, Vol. LI, 1936-1937/.

A Rockefeller-alapítvány támogatásával a franciák ré-
széről elkészített munka: H. Hauser: Recherches et documents
sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800. /Páris,
1936/. Ugyancsak tőle kisebb hozzászólás: Hausse des prix et
capitalisme aux temps de la première révolution industrielle.
/Annales 1938, 70-74.1./

Az ármozgások vizsgálatán keresztül mélyreható gaz-
daság- és társadalomtörténeti összefüggésekre mutattak rá:
Georges Lefebvre: Mouvement des prix et origines de la Ré-

volution Française. /Annales 1937/ továbbá C. Ernest Labrousse: Esquisse du mouvement des prix au XVIIIe siècle. /Páris, 1933/ és ugyancsak ő: La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la révolution /Páris, 1944/. Az áralakulás egyik fontos összetevőjét, a pénzforgalmat vizsgálta Georges L. Lesage: La circulation monétaire en France dans la seconde moitié du XVe siècle. /Annales 1948, No. 3, 304-316.1./ Ugyancsak árakkal is foglalkozik Edouard Perroy: Les crises du XIVe siècle /Annales 1949, No. 2, 167-182.1./

Gazdaságtörténészek és közgazdászok közös kutatási területe a jelenkori /második világháború utáni/ áralakulások vizsgálata. A Revue économique 1950. évi 3., 4. és 5. számában több kisebb tanulmány jelent meg, melyeknek közös célja a korunkbeli pénzügyi problémák jobb megértése, feleletet igyekeznek kapni, mi az állandó áremelkedések oka, vizsgálják az új pénz megteremtésével kapcsolatos problémákat.

A multa vonatkozó vizsgálódások köréből postumus munkaként jelentették meg az 1944-ben meghalt Marc Bloch tanulmányát: Mutations monétaires dans l'ancienne France, az Annales 1953. évi 2-ik /145-158.1./ és 4-ik számában /433-456.1./ Braudel-Spooner tanulmánya: Les métaux monétaires et l'économie du XVIIe siècle. /Relazioni IV. 1955/. Az árak és a népeség változását vizsgálja két tanulmány: F.G. Dreyfus: Prix et population à Mayence et à Trèves au XVIIIe siècle. /Revue d'Histoire économique et sociale, 1956/ és Le moigne: Prix et population à Strassbourg au VIIIe siècle. /1959/, továbbá Franc C. Spooner kötete: L'économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680. /Páris, 1956/. Ismét a francia forradalom gazdasági előzményeit elemzi Louis Derminig: La France à la fin de l'ancien régime: une carte monétaire. /Annales 1955, No.4. 480-493.1./

A párisi gazdaságtörténeti iskola eredményességére jellemző nagy munka a Jean Fourastié vezetésével készült két kötet: Documents pour l'histoire et la théorie des prix. /Páris, 1967/ Az École pratique des Hautes Études 47 tagja által 1947 és 1957 között gyűjtött 19. és 20. századi áradatokat publikálták itt, minden feldolgozás nélkül, azzal a tudatos állásfoglalással, hogy az adatközlést és a feldolgozást, mint két különálló munkafázist, el kell határolni egymástól.

A Centre d'Études Économiques külön sorozata az "Études et Mémoires", melynek tanulmányai szinte napjaink történetével foglalkoznak s már inkább a közgazdaságtan, mint a gazdaságtörténet körébe tartoznak. /A teljesség kedvéért itt soroljuk fel a sorozatnak a nem Franciaországra vonatkozó köteteit is./ Marc de Logères: Les mouvements des prix aux États-Unis dans la période de reconversion. /No 1, Páris, 1952/. J. le Bourva: L'inflation française d'après-guerre/1945-1949/ /No 10, Páris/? Jacques Deprimoz: Les salaires et le niveau de vie ouvrier en Belgique 1936-1951 /N 14, Páris, 1954/. Pi-

erre Dieterlen: Quelques enseignements de l'évolution monétaire française de 1948 à 1952. /N° 19, Paris, 1954/. A. Chabert: Structure économique et théorie monétaire. Essai sur le comportement monétaire dans les pays sous-développés. /N° 30, Paris, 1956/. A. Chabert: Les salaires dans l'industrie française /Les charbonnages/. /N° 39, Paris, 1957/. Ugyancsak tőle: Les salaires dans l'industrie française /La métallurgie/. /Paris, 1955/, valamint: Les salaires dans l'industrie française. /Les textiles/. /N° 46, Paris, 1960/. A. Crespi: Les salaires belges. Faits et théories. /N° 48, Paris, 1960/.

Miután már az ár- és bértörténetre vonatkozó széleskörű anyagpublikáció és nagy nemzetközi irodalom állt rendelkezésre, 1955-ben heves módszertani és elméleti vita robbant ki, melynek során évtizedek óta elfogadott nézeteket módosítottak vagy vetettek el, s ismételten igyekeztek ujrafoglalni az ár- és bértörténeti kutatások célkitűzéseit. E viták ismertetésére itt nincs helyünk részletesen kitérni, ismét csupán a tanulmányok felsorolására szorítokozunk. Jean Meuvret éleshangu támadása és René Baehrel válasza az Annales 1955. évfolyamában megjelent. /N° 1, 47-61. l./ Carlo M. Cipolla kétségbevonta, hogy egyáltalán beszélhetünk-e árforradalomról: La prétendue "révolution des prix": réflexion sur l'"expérience italienne". /Annales 1955, No. 4, 513-516. l./ Alexandre Chabert is visszatért a kérdésre: Encore la révolution des prix au XVIIe siècle. /Annales 1957, No. 2, 269-274. l./ Micheline Baulant és Jean Meuvret közös kötete: Prix des céréales, extraits de la Mercuriale de Paris /1520-1698/, I. kötet /1520-1620/. /Paris, 1960/ René Baehrel munkája: Une croissance: la Basse Provence rurale /fin du XVIe siècle 1789/. /Paris, 1961./

1956-ban jelent meg a Párisban működő történésznek, Ruggiero Romano-nak /akinek munkásságáról már az itáliai és latinamerikai kutatásoknál is megemlékeztünk/ újabb ártörténeti munkája: Commerce et Prix du Blé à Marseille au XVIIIe siècle /Paris, 1956/.

Nagyrészt elvi kérdéseket vetnek fel az Annalesben megjelent következő tanulmányok: Claude Ponsard: La théorie quantitative de la monnaie. /Annales 1959, N° 1, 106-121. l./ Fernand Braudel: Sur une conception de l'Histoire sociale. /Annales 1959, No. 3, 535-542. l./ Az árforradalom okairól folytat vitát W.C. Robinson: Money, Population and Economic Change in the late mediaeval Europe c. cikkében. /The Economic History Review, vol. XII. no. 1, 1959, aug. 63-82. l./ François Simiand: Méthode historique et science sociale /Annales 1960 No. 1, 83-119. l./ Jean Meuvret: Monnaie et vie économique en France de 1493 à 1680 /Annales 1960 No. 3, 569-577. l./ René Baehrel tanulmánya: Prix, superficies, statistiques, croissances. /Annales 1961, No. 4, 699-722 és No. 5, 922-938. l./ Igen sokoldaluan bizonyítja, hogy a kialakult klasszikus módszer, az áraknak nemesfém grammkra való átszámítása teljesen felesleges eljárás. J.A. Faber és René Baehrel rövid

közös publikációja: Prix nominaux, prix métalliques et formule d'Irving Fisher /Annales 1962, N° 4, 732-736./ További cikkek: Stanislas Tabaczynski: Les fonctions pécuniaires des trésors. Annales 1962. Pierre Chaunu: Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle: de la mercuriale de Paris au port d'Anvers /Annales 1961, N° 4, 791-803./ S az új probléma-felvetés egyik legjellemzőbb példája Ruggiero Romano legújabb tanulmánya, melyet folyóiratunk jelen számában fordításban közlünk. E cikk a párisi iskola egyik legkiemelkedőbb képviselőjének bírálata az ár- és bértörténeti kutatások klaszszikus, szerinte bizonyos fokig válságba jutott módszereiről s egyben a kibontakozás, továbbhaladás utjainak keresése.

A magyar történetírásnak a külföldön immár közel egy évszázados múltja visszatekintő ár- és bértörténeti kutatásokhoz képest behozhatatlannak látszik a lemaradása. Bizonyos eredményeket fel tudunk azért mutatni. Mandello Gyulának a század elején jelent meg széleskörű forrásanyagon nyugvó, módszertanilag is kiváló feldolgozása; Wittman Tibor elméleti fejtegetései; N. Kiss István egy beszámolója, - ezzel nagyjából végeszakad a felsorolásnak. Persze, kedvezőbb a helyzet, ha az ár- és bértörténeti kutatásokhoz szükséges rokon területek eredményeit is figyelembe vesszük: itt csupán Hóman Bálint, Kováts Ferenc, Paulinyi Oszkár, a magyar numizmatikusok munkásságára utalunk. További helyzeti előnyt jelent, hogy kiváló osztrák munkákra támaszkodhatunk, melyek az évszázadokon át fennálló szoros gazdasági kapcsolatok miatt alapvető segítséget jelentenek.

Zimányi Vera

ÉVSZÁZADUNK NAGY TÖRTÉNETIRÓI

MIHAIL NYIKOLAJEVICS POKROVSKIJ

/1868 - 1932/

A történettudomány legkiválóbb képviselőinek sorában tiszteletreméltó hely illeti meg Mihail Nyikolajevics Pokrovszkijt, kinek nevéhez fontos korszak fűződik a szovjet történettudomány fejlődésében. Tudományos hagyatékának, valamint az általa a szovjet történettudomány fejlesztésében betöltött helynek és szerepnek tanulmányozása annál inkább fontos, mivel a sztálini személyi kultusz idején munkássága feledésbe merült, lényegében kihullt a tudományos életből...

Pokrovszkij akadémikus hosszú és eseményekben gazdag életet élt. Tudományos és politikai tevékenysége jóval az októberi forradalom előtt vette kezdetét. Az ut, amelyen eljutott a Bol-

sevik Párthoz, a marxista-leninista elmélet elismeréséhez, nem volt egyszerű és könnyű: hibákkal, ingadozásokkal és tévedésekkel volt terhes. Ennek ellenére egész élete és tevékenysége arról tanuskodik, hogy őszinte híve volt a marxizmus-leninizmusnak és pártja ügyének...

Pokrovszkij életében és tevékenységében három alapvető korszakot különböztethetünk meg.

Az 1905. évi forradalomig terjedő első korszakot a demokratikus, majd a forradalmi világnézet fokozatos kialakulása, a történetírás területén a specializálódás kezdete jellemzi.

A második korszak 1905-től a nagy októberi szocialista forradalomig terjed. 1905-ben Pokrovszkij belépett az Oroszországi Szociáldemokrata Munkás Pártba s ettől az időtől

kezd kibontakozni aktív politikai tevékenysége. Az 1905-1907. évi forradalom veresége után illegalitásba vonult, majd külföldre emigrált. A politikai emigráció idején egy sor alapvető munkát írt Oroszország történetéről.

A nagy októberi szocialista forradalom győzelmével kezdődő, s a tudós 1932-ben bekövetkezett halálával záruló harmadik szakaszt sokoldalú, gyümölcsöző párt-, állami-, és tudományos-pedagógiai munkássága jellemzi.

Pokrovszkij iskolai történelemoktatással kezdte, majd a moszkvai női pedagógiai tanfolyamon folytatta pedagógiai tevékenységét, ahol kapcsolatot teremtett egyes forradalmi csoportokkal is, nagy mértékben elősegítve ezzel a forradalmi nézetek terjedését. Erről tanuskodnak egyébként a tanfolyamon tartott egyes előadásai is, amelyekben világosan felfedezhető az alapvető marxista tételek kifejtésének tendenciája. Előadásainak ilyen beállítottsága, továbbá ellenzéki hangu megnyilatkozásainak eredményeképpen a körzeti tanfelügyelőség 1902 őszén eltiltotta őt az előadások tartásától...

1905 nyarán Pokrovszkij Genfben találkozott Leninnel. Midőn 1905. őszén visszatért Moszkvába, pártmunkát végzett. Az 1905. évi decemberi fegyveres felkelés idején le tartóztatták, de néhány nap múlva - vád hiányában - szabadon bocsátották. 1906. elején bevonták a moszkvai bolsevik pártbizottság harci szervezetébe. Ugyanezen évben megjelent "Gazdasági materializmus" c. munkája. Az idealista koncepciók leleplezése során arra törekedett, hogy hangsúlyozza a gazdasági tényező jelentőségét. E pozitív törekvés azonban egyes esetekben arra vezetett, hogy helyenként a kérdések magyarázatánál maga is a "gazdasági materializmus" bírált álláspontjára helyezkedett...

Az 1907-1910. évek során Pokrovszkij M.N. egy sor cikket írt az "Oroszország története a XIX. században" c. kilenckötetes Granat-kiadvány számára. A maguk idején ezek - az egészében véve forradalmi szemszögből írt - munkák kétségtelenül pozitív szerepet játszottak az oroszországi történelem materialista értelmezésének propagálása, s a burzsoá-földesuri történetírók bírálata terén....

A politikai emigráció éveiben írta Pokrovszkij M.N. az "Orosz történelem a legrégibb időktől" c. fő művét. 1909-1914. során jelent meg az ország történetét a legrégibb időktől a XIX. század végéig felölelő mű 5 kötete.

A mű alapvető jelentősége az, hogy abban az orosz történetírás történetében először kísérelte meg a történetíró materialista és osztály-jellegű forradalmi szemlélet alapján rendszerbe foglalni Oroszország történetét a legrégibb időktől a XX. századig.

A sztálini személyi kultusz uralma idején egyes történészek - Pokrovszkij történeti hagyatékáról szólva -

megrótták őt a cárok, a hadvezérek és általában a cári Oroszország uralkodó osztályához tartozó személyiségek túlságosan negatív értékelése miatt. E bírálók Pokrovszkij bűnétől rótták fel, hogy nem tanusított kellő tiszteletet pl. olyan történelmi személyiségek iránt, mint IV. Iván és I. Péter, valamint, hogy többek között az I. Péter életéből vett, meglehetősen prózai példák segítségével szétrombolta azt az I. Pétert körülvevő kultuszt, amelyet - mint ismeretes - annak idején a monarchisták teremtetek....

Midőn értékelni kívánjuk Pokrovszkij M.N. "Orosz történet a legrégebbi időktől" c. művét, elsősorban azt a történelmi időszakot kell figyelembe venni, amelyben a mű létrejött. Ha figyelembe vesszük azt, hogy nem sokkal előbb ünnepelte a cári önkényuralom a Romanov-ház 300 éves fennállását /Lenin meghatározása szerint 300. évét annak, hogy "Oroszországot szegyenbe hozták a Romanovok"/, ha emlékezetünkbe idézzük a monarchista propaganda akkori erős tevékenységét, el kell ismernünk, hogy - hiányosságok ellenére - az "Orosz történet a legrégebbi időktől" megírása Pokrovszkij nagy forradalmi érdeme volt...

Amennyiben egészében kívánjuk értékelni Pokrovszkij történetírói hagyatékát, elsősorban el kell ismernünk azt az érdemét, hogy a történetírásról, mint tudományról szóló marxista tanításból kiindulva Pokrovszkij a történelmi folyamat törvényszerű voltának bizonyítására törekedett, annak bizonyítására, hogy a történelmi folyamat elsősorban az objektív gazdasági jellegű tényezők függvénye s hogy e folyamat fejlődésében döntő szerepet játszanak a termelő erők és a termelési viszonyok. Pokrovszkij állandóan hangsúlyozta azt a rendkívüli szerepet, amelyet - mint a történelem igazi alkotója, - a nép játszott. A konkrét történeti anyag segítségével kívánta bizonyítani azt a marxi tanítást, amely szerint az antagonistá osztálytársadalmak fejlődése - az osztályharc története.

Történeti koncepciójának alapvetően marxista beállítottsága mellett Pokrovszkij élete végéig sem tudott megszabadulni némely helytelen általános módszertani és történeti felfogásától...

Egyik hibája a kereskedő tőke jelentőségének túlértékelése volt az ország fejlődésében. A kereskedőtőke elemeit a hazai történelemnek már egészen korai korszakaiban is felfedezni vélte. Az orosz történelem legfontosabb eseményeit, jelenségeit és tényeit a kereskedőtőke szerepével magyarázta. Többek között azt vallotta, hogy a jobbágys-feudális gazdálkodás nem más, mint a mezőgazdaság alárendelésének egy sajátos formája, mely alárendelést a kereskedő tőke hozta volna létre. Ebből kifolyólag a cári önkényuralmat is mint "a politikailag szervezett kereskedő tőkét" ábrázolta..

Élete végén, az 1930-31. évek során Pokrovszkij belátta, hogy helytelenek voltak a kereskedő tőkéről, a feuda-

lizmusról és az oroszországi abszolutizmus jellegéről val-
lott korábbi nézetei... Sajnos azonban az új tézisnek nem
sikerült testet öltetnie, azaz már nem sikerült feltárnia azt
a tényleges szerepet és helyet, amelyet a kereskedő róke O-
roszország történetében betöltött...

A dekabrista mozgalom, a 60-as évek forradalmi de-
mokratái, valamint a 70-80-as évek narodnyikjainak kérdé-
sében Pokrovszkij nem adott mindenben helyes értékelést....
Ellentmondásosak megnyilatkozásai az 1905-7. évi forradalom
jellegével kapcsolatban is.... Az első világháborúval kap-
csolatban Pokrovszkij M.N. védekezés-ellenes, internaciona-
lista álláspontra helyezkedett, de ugyanakkor komoly eltéve-
lyedéseket is tanusított,... lebecsülte az imperializmus fej-
lődését.... Kezdetben nem alakult ki helyes nézete az októbe-
ri forradalommal kapcsolatban sem...

A sztálini személyi kultusz idején ezek az ellent-
mondásos megnyilatkozások nyújtottak ürügyet a kiváló törté-
nész befeketítésére. Pokrovszkijt antimarxistának, antileni-
nistának nyilvánították.... Ezekben a években - mint isme-
retes - Pokrovszkij számos tanítványát ellenforradalmi,kár-
tevő tevékenységet folytató trockistának, jobboldali oppor-
tunistának, sőt terroristának nyilvánították, minek követ-
keztében számos történész a megalapozatlan repressziók áldo-
zata lett. Pokrovszkijt mind politikai, mind tudományos té-
ren diszkreditálták... Hibáinak ilyen jellegű bírálata a
történetírói hagyatékában rejlő pozitív értékek teljes mel-
lőzésével párosult.

Az SzKP XX. és XXII. kongresszusának határozatai, a
személyi kultusz leleplezése, a párt harca a személyi kul-
tusz káros maradványainak felszámolásáért, a Molotov-Kagano-
vics-Malenkov stb. pártellenes csoport eszmei és szervezeti
szétverése kedvező feltételeket teremtett a történettudomány
további fejlődése, s az elmúlt idők történetírói hagyatékának,
ezen belül Pokrovszkij munkásságának objektív értékelése
számára is.

/Sz.M. Dubrovskij cikkének kivonata,
Voproszi Isztorii, 1962. 3. sz./

Részletek M.N. Pokrovszkij "Orosz történet a legrégebbi idők-
től 1917-ig" című művéből

/Pokrovszkijnek ez a főműve 1930. évi, berlini, németnyelvű
kiadásában - Russische Geschichte von den ältesten Zeiten
bis zum Jahre 1917 - nyerte el végső formáját, ezért idéze-
teinket, melyek a szerző gondolatmenetének fővonalát igye-

keznek bemutatni, ebből a kiadásból vettük. Az alcimek nem eredetiek, olvasóink tájékoztatását szolgálják./

/A kisenemesség és a kereskedő tőke szövetsége
a 16. században/

Igy bomlott a feudális osztály fokozatosan két, vagy ha úgy tetszik három részre: a nagy feudális földesurak, egykori hercegek és más nagybirtokosok leszármazottjaira, akiknek anyagi helyzete az öröklött hatalmas földtulajdon ellenére egyre romlott, és a kisenemesekre, akik mérhetetlen erőfeszítéssel küzdöttek fel magukat és közben valamelyes vagyona is szert tettek. A két osztály egyként gyűlölte a harmadikat, a nagy földbirtokkal rendelkező egyházat. Közben e három osztály, a bojárság, az egyház és a nemesség az orosz falu felett uralkodott, a városban egyre erősödött a negyedik erő, a kereskedő tőke hatalma, mely néhány nagykereskedő kezében koncentrálódott, akik elsősorban a külfölddel kereskedtek. Ezek az "idegenek" /oroszul: vendégek/ a kisebb kereskedőket, a "fekete" nép tömegeit, a szatócsokat és a kis kézműveseket pénzükkel anyagilag függő helyzetben tartották. Bár nem sikerült olyan szabadságot kiharcolniuk, mint amilyet annakidején Novgorodban élveztek, mégis oly erőt képviseltek, amellyel még a moszkvai fejedelmeknek is számolniuk kellett.

Ezek az elemek képezték a 16. századi moszkvai állam társadalmát. Kézenfekvő, hogy e különböző osztályok között nem alakulhatott ki barátságos viszony és mint a feudális osztályok esetében mindig történt, az erősebb győzelmével végződő harcra került sor köztük is. A legerősebb pedig a keletkező és fejlődésben lévő kereskedő tőke volt, mely a pénz- és földéhes kisenemességben hatalmas szövetségesre talált.

Ezek a korábbiaknál sokkal komplikáltabb körülmények eredményezték azokat a változásokat és megrázkódtatásokat, amelyek a 16. és a 17. század első felében az orosz történelemre jellemzőek. Minthogy a most uralkodó osztályok műveltebbek voltak elődeiknél, tagjaik, akiknek nagy része már írni is tudott, megszokták, hogy gondolataikat papírra vessék; ez által harcuk is tudatosabbá vált. Azelőtt a hűbérur, miután szomszédja birtokát a legdurvább, afrikai vadakhoz illő módszerekkel megszerezte, bűnét imádsággal igyekezett jóvátenni; büntudata legfeljebb addig terjedt, hogy koston tört alapított, vagy egy már meglévőnek juttatott zsákmányából egy zsiros falatot. Most viszont igazukat és jogukat bizonygatva küzdenek a földért és a dolgozók feletti hatalomért. A külföldi történelemből, vagy a szentírásból vett pél-

dákkal bizonygatják, hogy amit kívánnak, az állítólag a közösség számára is előnyös. Gyakran még az elnyomottak és megbántottak érdekében is, mint a néptömegek és azok érkeinek képviselői, szót emelnek.

A 16. században új jelenség a politikai irodalom; feltűnik a publicisztika, amelyről a 14. századi Moszkva még csak nem is álmodott és amely a harcot világosabbá és izgalmasabbá tette. Az oroszországi publicisták leghetesebbjei - mint hasonló esetekben általában - az előretörő új osztályok, ez esetben az új földbirtokos és a városi polgárság képviselői. Tőlük származnak az akkori publicisztika legjobb, még fentmaradt példái; műveik tájékoztatnak a korabeli osztályharcról és szándékaikról. A 16. század közepén a földbirtokos kisnemesség egyik képviselője, Pereszvetov állítja, hevesen támadja a bojárságot; azt bizonyítja, hogy a bojárok, a "lusta gazdagok", a moszkvita birodalmat, annak uralkodójával együtt, feltétlenül a romlásba viszik. Követeli, hogy a bojárokat fosszák meg hatalmuktól és felvázolja a rendőrállam képét, amelyet zsoldos tisztviselők kormányoznak és nem a gazdálkodók. Követeléseit: erős zsoldos hadsereg, mely az akkori hadművészet legújabb vívmányával, a "tüzes szerszámmal" /lőfegyverrel/ legyen felszerelve, jogtisztelő bíróság, szabályozott adóbehajtás, stb. A tervezet olyan sokoldalú, hogy csak több mint száz évvel később volt Oroszországban megvalósítható. Határozottan ragaszkodott a nemesi publicista az erélyes külpolitikához. Hódításokat követelt, elsősorban Kazany elfoglalását és utána további döntő, támadó-hódító háborukat. Mint már említettük, az akkori idők szűkpénzü földbirtokosai gazdaságuk kezdeti felszerelésében csak egyetlen pénzforrásra támaszkodhattak, az államkincstártól kapott zsoldra, amely hadjáratokon került kifizetésre. Ezért volt a háború a "szegény hadfiak" nagy tömege előtt kívánatos; a zsoldhoz járult még a háborús fosztogatás csábító lehetősége is. A hódítások nyomán megszállt területeken a földbirtokosok terjeszkedése is remény nyílt. Az a körülmény, hogy Kazany és az Asztrahany-ig terjedő Volgatérség meghódítása erre az időre esik, azt bizonyítja, hogy a kisnemesi tömegek kívánságai nem voltak üres szölamok és követeléseiket figyelembe kellett venni.

Világossá válik, hogy ebben az időben mennyire fedik egymást a kisnemesség és a kereskedő tőke érdekei. Míg a földbirtokosoknak a Kazany-ig terjedő föld kellett, addig a kereskedő tőkének a Volgára volt szüksége, az Oroszországból Kelet felé vezető utra, ahonnan a selyem és más, Európa által szívesen vásárolt áru származott. Így találtak a földbirtokosok hatalmas szövetségesre a kereskedő tőkében, amely viszont, mint láttuk, a városi lakosság széles tömegeit tartotta anyagi függőségben.

A feudális bojárok félelmetes ellenféllel kerültek szembe. A hagyományokhoz ragaszkodva igyekeztek politikai ha-

talmukat megtartani; vitába szálltak a publicistákkal, azzal érvelve, hogy a támadó külpolitika nem kedves isten előtt, a cár a kiontott vérért felelni fog és végül, hogy isten azt akarja, hogy a cár ne egyedül, hanem a bojárokkal együtt kormányozza az államot. Gyenge érvek voltak ezek az új társadalmi osztály rohamaival szemben. Ezek egyébként, Kazany meghódítása után más irányban, nyugat felé is támadó politikát követeltek. A kereskedő tőke, a Nyugat-Európát a Volgán és a Káspi tengeren át Közép-Ázsiával összekötő nagy víziút birtokában, ezen út felső szakaszának a meghódítását is szükségesnek tartotta, hogy így a Keleti-tenger felé is kijáráthoz jusson. Céljaik megvalósításában a földbirtokosokra támaszkodtak. Így kezdődött a Keleti-tenger partvidékéért vívott livoniai háború, melyet Novgorod leigazójának, Iván Vaszilijevics-nek az unokája, Iván /IV./ Vaszilijevics, a "Rettenetes" vezetett.

A széteső, meggyengült tatár hordák birtokában volt Kazany és Asztrahany meghódítása ennekidején viszonylag könnyű feladat volt; ezzel szemben a Keleti-tenger partjainál a Moszkovita Birodalom Lengyel-, és Svédországgal került szembe, erős katonai hatalmakkal, amelyek sokkal magasabb kulturális fokon álltak, mint az akkori Oroszország. A livoniai háború szerencsétlenül végződött és ennek ódiumát a földbirtokosok, valamint a gazdag kereskedők a bojárokra igyekeztek hárítani. Szerintük a bojárság árulása volt a katonai balsiker oka, és vádjuk egyes esetekben be is igazolódott. Így pld. egy tekintélyes bojár, az orosz seregek livoniai főparancsnoka, Kurbszkij herceg valóban átállt az ellenséghez. A háború szerencsétlen kimenetele végleg megfosztotta a földbirtokosokat attól a reményüktől, hogy birtokaikat külső hódítások útján gyarapíthatják. A Moszkovita Birodalom határain belül pedig csak a bojár uradalmak megkaparintása nyújthatott lehetőséget földszerzésre; ugyanakkor a vesztett háború a kereskedő tőkét is a bojárok ellen ingerelte, akiket árulóknak, de legalább is gyáváknak és vezetésre alkalmatlannak tartották.

Igy történt, hogy 1564-ben a földbirtokosok és a gazdag kereskedők megdöntötték az állam rendjét, magukhoz ragadták a hatalmat és irgalmatlan terrorral vetették magukat a bojárokra, hogy állítólagos árulásukat megbosszulják. Kíméletlenül irtottak ki egész bojárcsaládokat, birtokaikat elkobozták és az "opricsnyiná"-hoz csatolták. - "Opricsnyina" vagy "udvar" volt az új, a földbirtokosok által létesített közigazgatásnak az elnevezése; lényege volt, hogy a cár állítólag egymaga uralkodott, nem a bojár-dumával együtt, mint előzőleg. A bojár-duma fennmaradt ugyan, de minden jelentőségét elvesztette. A nemesség és a kereskedők uralma tehát egy olyan diktatura alakjában jelentkezett, amely a cár hatalmát óriási mértékben kiterjesztette. A rémuralom nem szorítkozott kizárólag a bojárokra, hanem lesújtott a társadalom azon egyéb csoportjaira is, amelyek a régi renddel kapcsolatban álltak /egyház, kolostorok, a ko-

rábbi novgorodi kereskedő tőke maradványai, stb./; a borzalmak mélyen megmaradtak a nép emlékezetében, amely uralkodóját "Rettenetes" Ivánnak nevezte. A harc nem egyesek, hanem osztályok között folyt. Említésre méltó, hogy Rettenetes Iván maga is résztvett a küzdelemben, sőt az akkori publicisták közé tartozott. Írásaiban, a külföldre menekült Kurb-szkijhoz intézett leveleiben iparkodik a terrort indokolni és igazolni, a fordulat szükségességét bizonyítani.

/66-69.p./

/ A Romanov-rendszer összenövése a kereskedő tőkével /

Győzött a Minyin és Pozsarszkij által képviselt kereskedő tőke, amelynek a kereskedők voltak az urai és a földbirtokosok az első és közvetlen kiszolgálói, akik a zavaros időkben egymást követő cárok sikertelensége miatt bizalmatlanul figyelték választottjuk tevékenységét. Évekig együtt maradt a rendi kongresszus /zemszkij szobor/ is, melyben a kereskedők és a földbirtokosok voltak többségben. Később fokozatosan nőtt az új dinasztia iránti bizalom, amihez az is hozzájárult, hogy Mihail Fjodorovics apja, Filaret patriárka, az akkori idők egyik legkiválóbb diplomatája és kufárja, külföldről visszatért. Mihail halála után fiát, Alexejt egyhangulag választották meg.

A Romanov-ház nem csak lelkiismeretesen szolgálta a kereskedő tőkét, hanem azzal bizonyos fokig összenőtt. A cári udvar már a Rettenetes idején is résztvett kereskedelmi ügyletekben; a külföldre utazó orosz kereskedők állami támogatásban részesültek. Fia, Fjodor Ivanovics, egy Moszkvában működő angol kereskedelmi társaság részestársa volt. A Romanovok idején pedig, egy külföldi találó megjegyzése szerint, a cár hazájának első kereskedőjévé vált. A nagykereskedők, a moszkvai "vendégek", a cár közvetlen ügynökei voltak; az értékes árukkal folytatott kereskedelem, a Perzsiából származó selyem, a drága szibériai szőrme, a különleges orosz eljárással kikészített és Nyugateurópában igen kedvelt bőrárak stb., cári egyedárusítás tárgyát képezték. Száz évvel azután, hogy a Romanovok Moszkva trónját elfoglalták, a 18. század elején a cári udvar egy kereskedelmi iroda képét mutatta - írta egy külföldi -, ahol állandóan üzleti megállapodásokról, hamzsisról, kócról, lenről stb. folyt a szó; A külföldiek, akik másfajta udvari szólamokhoz voltak szokva, a csodálkozástól nem tudtak magukhoz térni. A "vendégek" kivételes előjogokat élvező rendet képeztek; tőlük, a kereskedő nemességtől függött éppen úgy, mint a parasztok a földbirtokosoktól - a kisebb kereskedők nagy tömege.

Egy harmadik külföldi /a moszkovita állam e saját-

tossága minden külföldinek feltűnt/ arról szólt, hogy állam-ellenes felkelés esetén a "vendégek" nyakát azonnal kitekerték volna. De a nemesek és a kereskedők kormánya gondosan ügyelt az állam "rendjére" és megtette a szükséges intézkedéseket, nehogy a "zavaros idők" eseményei - így nevezték a 17. századeleji népi megmozdulást - megismétlődjenek.

/85-86.p./

/ A kereskedő tőke és az ipari tőke /

A kereskedő tőkének érdekében állott, hogy a kistermelőket rabszolgasorban tartsa, és ezért a jobbágy-rendszer mellett kardoskodott; ugyanakkor viszont az ipari tőkének szabad munkásokra volt szüksége, tehát a parasztság felszabadítására törekedett. Az ipari tőke, fejlődése során, a tizenharmadik századig fennállott orosz társadalmi- és állam-rendszert alapjaiban meg kellett, hogy változtassa. Még mielőtt azonban az ipari tőke a proletáriátusban saját sirását megteremtette volna, céljának elérése előtt neki kellett az előző fejezet végén megismert Romanov-állam sirját megásnia.

Ez a feladat nem volt sem könnyű, sem egyszerű. Hamis volna az az elképzelés, hogy a kereskedelmi kapitalizmus egyszerűen "megszűnt" és az ipari kapitalizmus "elkezdődött". A valóság az, hogy a kereskedelmi kapitalizmus még sokáig fennmaradt Oroszországban, még azután is, hogy az ipari kapitalizmusnak nem csak a csirái mutatkoztak, hanem gépeivel és szabad munkásaival érett stádiumba jutott. Sőt, a kereskedelmi kapitalizmus hosszú időn át tovább fejlődött és csúcspontját a tizenkilencedik század második felében érte el, amikor közreműködésével az ujabbkori gazdaságtörténelem egyik legjelentősebb eseménye, a vasúthálózatnak 1860-1870 között történt kiépítése, bekövetkezett. Még a huszadik század kezdetén is, a kereskedők régi kereskedelmi kapitalizmusát képviselte az "oktobristák" nagybefolyású polgári pártja, míg a kadett és a progresszív pártok az ipari tőke fegyvertársai voltak. Az ipari tőke eredményeit a kereskedő tőkével együttműködve érte el. A parasztok 1861-ben bekövetkezett "szabaddáválása" /melynek során nem csak földesuraiktól, de paraszti kisbirtokaiktól, vagyonuk legértékesebb részétől is "megszabadultak"/ csak azért következhetett be, mert annak hatása a kereskedő tőkére is kedvező volt. Az orosz tisztviselő-állam teljes felosztását viszont az ipari polgárság azért nem tudta megvalósítani, mert erre az államgépezetre a kereskedő tőkének szüksége volt. Életben is maradt ez az államforma az 1917. évi februári forradalomig; Az ipari tőke győzelme mindössze nyolc hónappal előzte meg a proletárforradalmat.

/109-110.p./

/ Az 1905-1907. évi forradalom jelentősége /

Hogyan kell az 1905-1907 között lezajlott forradalmat értékelni, polgári volt-e az, vagy szocialista? Ugy hiszem, Kautsky már 1905-ben szakított ezekkel a tisztára metafizikai fogalmakkal.

Mikor 1905-ben Plechanov feltette a kérdést Kautskynak: "Forradalmunk polgári, vagy szocialista jellegű-e?" Kautsky így válaszolt: "Ez régi sablon, ez nem marxista meghatározás". Lenin kommentárja szerint "Oroszországban a forradalom nem polgári, mert a polgárság nem tartozik a jelenlegi oroszországi forradalmi mozgalom hajtóerői közé; de szocialistának sem nevezhető, mert semmiképp sem képes a proletáriátus kizárólagos uralmát, a diktatúrát létrehozni". Hozzá kell ehhez még fűzni, hogy a polgári forradalom, vagy a menseviki értelmezés szerint a ipari tőke, teljes sikerének kivívásához kevés volt a rendelkezésre álló erő.

Láttuk, hogy Sztolipin politikája a faluközösségek szétrombolására irányult, ami a francia forradalom szóhasználatára szerint "a kiváltságok megszüntetését" jelentette. Mint annakidején Franciaországban a kiváltságok, Oroszországban a faluközösségek gátolták az ipari kapitalizmus fejlődését. Sztolipin reakciós cári politikája elsöpörte ezt az akadályt.

Az ipari tőke fejlődésének tehát nálunk nem volt előfeltétele egy erőszakos fordulat, de tagadhatatlan, hogy az 1905-1906 évi tömegmozgalmak fenyegető figyelmeztetései meggyorsították a fejlődési folyamatot. Az 1905 évi paraszt- és munkásmegmozdulások gyorsítóként hatottak.

A következő kérdés a kereskedő és az ipari tőke viszonya. Felmerülhet a kérdés, hogyan győzhetett a kereskedő tőke az ipari tőke felett, mikor tudvalevően az ipari kapitalizmus jelenti a magasabbfokú kapitalizmust? - De ez megint tiszta metafizika! Nem lehet a dolgokat úgy elképzelni, hogy: bum, bum, bum - jön a kereskedelmi tőke, már itt is van, bum, bum, bum - jön az ipari tőke, már itt is van; bum, bum, bum - jön a szocializmus, már itt is van. Nem lehet ilyen gyerekesen gondolkozni. Minden lehetséges irányzat kombinációjából alakul ki az élő történelmi folyamat. Végül is, természetesen, a kapitalizmus magasabb formája győzött, ahogy azt éppen a Sztolipin-kormányzat esetében is láttuk. Formálisan a kereskedő tőke győzött; a tömegmozgalom sikere, amire az ipari tőke spekulált, nem valósult ugyan meg, de a forradalom mégis hasznos volt az ipari tőke részére.

A dolgok, mint a történelmi folyamatok általában, kerülő utakon fejlődtek; de - e kitérők hiányában - szükségtelen volna a történelemmel foglalkoznunk. Miért kutatjuk a történelmet? Hogy meglássuk, milyen sokrétűek alapjukban véve az eseményeket érlelő társadalmi okok, amelyek egymást keresztezve hol előre sietnek, hol a háttérbe húzódva hat-

nak. Az igazi életben, a gyakorlati taktikában, a valósággal kell számolnunk: ezért kell a hatóerők összetettségét, rugalmasságát és zeg-zugos utját a történelmi példák alapján megismernünk és megszoknunk. Ha utunkon nem nézünk a lábunk elé, azaz nem tanulmányozzuk a történelmi valóságot, megbotlunk és a lábunkat törjük.

/287-288.1./

/A bevezetést és az idézeteket össze-
állította P.Mayer Mária./

AKIK KÖZELRŐL LÁTTÁK...

LENIN UTOLSÓ NAPJAI TITKÁRAINAK FELJEGYZÉSÉBEN

A Voproszi Isztorii 1963. évi 2. számában közli Vlagyimir Iljics Lenin ügyeletes titkárainak naplóját /1922. november 21 - 1923. március 6./, amelybe Lenin megbízásait és a tevékenységével kapcsolatos eseményeket jegyezték fel. A naplót akkor kezdték el vezetni, midőn Lenin egészségi állapota ismét rosszabbra fordults jobb keze és jobb lába megbénult. Ezen időpontig Lenin aktívan részt vett a politikai életben, ezt követően azonban ebben betegsége már megakadályozta. Lenin ismerte betegsége veszélyes voltát, s ezért feltétlenül szükségesnek tartotta az általa legfontosabbnak ítélt kérdésekben elképzeléseit rögzíteni. Midőn orvosai el akarták tiltani a diktálástól, kategorikusan kijelentette: vagy engedik napi néhány órát diktálni, vagy nem engedi magát kezelteni. Sztálin, Kámenyev, Buharin és az orvosok dec. 24-i tanácskozásán ezért a következő határozatot született: "1/ Vlagyimir Iljicsnek jogában áll naponta 5-10 percet diktálni, ennek azonban nem lehet levelezés jellege és a feljegyzésekre Vlagyimir Iljics nem várhat választ. A találkozások tilosak. 2/ Sem a barátok, sem a háziak nem közölhetnek Vlagyimir Iljicsel semmit a politikai életre vonatkozóan, hogy így ne nyujtsanak anyagot számára a gondolkodáshoz és izgalomhoz". Ennek a határozatnak az értelmében jelöltek ki Lenin számára titkárokat, akik munkájukról naplót vezettek. Ezekből a feljegyzésekből közlünk az alábbiakban részleteket.

Február 2. /M.A. Vologycseva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 11.45-kor hivatott. Diktálta az "Inkább kevesebbet, de jobban" c. cikket. Befejezte 12.30-kor. Kérte Ligya Alexandrovna /Potyieva/, hogy a következő napon keresse fel. Arra a kérdésre, hogy "hány órakor", azt mondta, hogy hisz most ó szabad ember. Mellesleg hozzátette, hogy csupán 2-től 5-ig nem fogadhat; azt mondotta, hogy lehetséges lenne hatkor, vagy pedig beszéljen a nővérével.

Nem láttam január 23 óta. Külsejét tekintve változás jó irányban: friss, eleven. Mint mindig - kitűnően diktál, megállás nélkül, igen ritkán akad fenn kifejezéseken; helyesebben, nem diktál, hanem beszél, gesztikulál. Borogtatás nincs a fején.

Február 3. /L.A. Potyieva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 7 órakor néhány percre hivatott. Kérdezte, átnéztük-e az anyagot. Azt válaszoltam, hogy csak kívülről és nem tűnt olyan soknak, mint ahogy feltételeztük. Kérdezte, hogy volt-e ez a kérdés a Politikai Bizottság előtt. Azt válaszoltam, hogy nincs jogom erről beszélni. Kérdés: "Önnek éppen és speciálisan erről nem szabad beszélnie?" "Nem, nekem általában nincs jogom a folyó ügyekről beszélni." "Tehát ez folyó ügy?" Megértettem, hogy melléfogtam. Megismételtem, hogy nincs jogom beszélni. Azt mondta: "Erről az ügyről még Dzerzsinszkijtől tudok, betegsége előtt. A Bizottság tartott beszámolót a Politikai Bizottság előtt?" "Igen, tartott, a Politikai Bizottság végeredményben jóváhagyta a Bizottság határozatát, amennyire én emlékszem." Azt mondta: "Na én úgy gondolom, hogy Ön három hét múltán fogja megtenni jelentését és akkor én levelet fogok írni." En azt feleltem: "Lehet, hogy nem fog sikerülni nekünk három hét alatt." Megjöttek az orvosok /Förster, aki épp most érkezett meg, Kozsevnyikov és Krámer/, és én távoztam. Külsőleg vidám és élénk. Lehetséges, hogy Förster látogatása élénkítette fel, aki rég nem látta őt.

Február 4. /M.A. Vologycseva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics ma 6 óra körül hivatott. Megkérdezte, nincs-e kifogásom ellene, hogy még ünnepnapokon is hivat. /"Hisz végeredményben Maga is akar valamikor pihenni?" /

Diktálta az "Inkább kevesebbet, de jobban" c. cikk folytatását. Külseje friss, hangja élénk. Borogatása nincs. A következő szavakkal fejezte be: "Na, egyelőre elég. Egy kis sé elfáradtam." Megkért, tegyem át és telefonáljak, ha kész vagyok; azaz feltehetőleg ma még folytatja a cikket. Mondotta, hogy régi szokása úgy írni, hogy előtte legyen a kézirat, ami nélkül nehezen boldogul.

Nagyezsda Konsztantyinovna közölte velem, hogy volt nála a német orvos /Förster/, aki sok kellemes dolgot mondott neki, megengedte a tornát, bővítette a cikkek diktálási óraszámát és hogy Vlagyimir Iljics igen elégedett volt.

Nyolc órakor ismét hivatott, azonban nem diktált, hanem átnézte a már leírtakat és javításokat eszközölt. Befejezve ezt, azt mondta, hogy mielőtt nyomdába adná a cikket, szándékában áll megmutatni Cjurupának és valószínűleg Cjurupa kollégiuma néhány más tagjának, s hogy még valamivel bővíteni kívánja gondolatait. A diktálás üteme valamivel lassabb volt a megszokottnál. Borogatás a fején. Arca sápadtá vált. Szemmel láthatóan elfáradt.

Február 5. /M.A. Vologycseva feljegyzése/. Ma Vlagyimir Iljics 12 órakor hivatott. Háromnegyed órát voltam. A diktálás üteme lassu. Egy helyen, nehezen találva meg a kifejezést, megjegyezte: "Valahogy ma nem megy simán nekem, nem elevenen /hangsúlyozta ezt a szót/ meg." Elkérte a "Hogyan szervezzük át a Munkás-Paraszt Felügyeletet" című cik-

két. 3-4 percen keresztül magában, csendben olvasott, aztán egy keveset folytatta, majd elhatározta, hogy befejezi, mondván, hogy elhív ma 4, 5, de lehetséges, hogy 6 órára.

Február 5. este /M.I. Gljasszer feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 7 órakor hívatta /10 perccel 7 óra előtt/ Ligyia Alexandrovnát, de mivel ő beteg, engem hivatott...

Mindössze husz perc telt el. Betegsége ideje alatt első ízben láttam Vlagyimir Iljicsét. Szerintem jól néz ki és élénk, csak kissé sápadtabb, mint azelőtt. Lassan beszél, bal kézzel gesztikulál, mozgatva jobb keze ujjait. A fején nincs borogató.

Február 6. /M.A. Vologyicseva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 7 és 9 között hivatott. Mintegy másfél órát voltam nála. Először az "Inkább kevesebbet, de jobban" c. cikkét kezdte átolvasni. Vidám hangulatba hozták Vlagyimir Iljicsét a vörös tintával eszközölt javítások /nem a javítások önmagukban, hanem eszközölésük módja/. Kérésére a cikk nem lett legépelve, hanem az eredetileg áttett példány lett kiegészítve javításokkal, amelyeket Vlagyimir Iljics eszközölt az olvasás során. Mivel azonban a kijavítások nem korrektori, hanem a megszokott titkári módon történtek, így a második olvasás alkalmával Vlagyimir Iljics számára ez kellemtelen volt. A jövőre vonatkozóan kérte, hogy írjuk le újból. Átfutván a cikket, Vlagyimir Iljics elkalandozott. Beszélt arról, hogy régi szokása inkább írni, mint diktálni, s hogy most érti csak, miért nincs megelégedve /ugy mondta: "Nem volt megelégedve"/ a gyorsírókkal, s hogy megszokta a kéziratát a szem előtt látni, meg-megállni s a nehezebb esetekben átgondolni azt a helyet, amelyen "megakadt": járkálni a szobában, sőt egyszerűen leszaladni sétálni valahova, s hogy most is gyakran szeretne ceruzát ragadni és írni vagy pedig saját kezűleg eszközölni a javításokat.

Visszaemlékezett arra, miként próbálta még 1918-ban Trockij gyorsírójának lediktálni a cikkét, s amikor érezte, hogy "elakadt", zavarában "valószínűtlen" gyorsasággal "hajtotta" mind tovább és tovább, és miként eredményezte ez azt, hogy kénytelen volt az egész kéziratot elégetni, majd leült maga írni és megírta a "Renegát Kautsky"-t, amellyel aztán meg volt elégedve.

Minderről Vlagyimir Iljics igen vidáman beszélt, magával ragadón nevetve. Ilyen hangulatban még nem láttam. Ugyan azon cikket diktálta tovább. A diktálás 15-20 percig tartott. A diktálást maga fejezte be.

Február 7. /L.A. Potyieva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics hivatott. Három kérdésről beszélt.

1/ Az összeírás eredményeiről /megbizást adott, - kérte, hogy az összeírás korrekturáját mutassák be neki. Én azt mondtam, hogy ehhez Sztálin engedélye szükséges./

2/ A gruz bizottságról. Kérdezte, milyen stádiumban

van a munka, mikor fejezzük be az olvasást, mikor gyűlünk össze, stb.

3/ A Munkás-Parasz Felügyeletről. Szándékában áll-e a kollégiumnak valamiféle döntést hozni most, "államfontosságú lépést tenni", avagy elhalasztja a kongresszusig. Azt mondta, hogy cikket ír, de a cikk nem megy. Ennek ellenére még egy keveset dolgozik rajta és anélkül, hogy nyomtatásba adná, átadja olvasásra Cjurupának. Megbizott azzal, hogy kérdezzük meg Cjurupát, sietnie kell-e ezzel a cikkel, vagy nem.

Ma Kozsevnjikov azt mondta, hogy Vlagyimir Iljics egészségi állapotában hatalmas a javulás. Már mozgatja a kezét és maga is kezdi hinni, hogy fogja tudni mozgatni.

Február 7. reggel /M.A. Vologyicseva feljegyzése /. Kb. 12.30-kor voltam Vlagyimir Iljicsnél. Azt mondta, hogy különböző dolgokat fog diktálni, rendezésüket pedig máskorra halasztja. A következő dolgokról diktált: 1/ hogyan lehet egyesíteni a párt- és szovjet intézményeket, 2/ megfelelő-e egyesíteni a tanulási tevékenységet a hivatali tevékenységgel.

A "minél merészebb ez a forradalom..." szavaknál megállt, néhányszor megismételte azokat, mintha nehézséggel küzdene, megkért, hogy segítsék neki, majd az előbbieket átolvasva elnevette magát és így szólt: "Itt, úgy látszik, végleg elakadtam. Jegyezze is csak meg, - elakadás ezen a helyen."

Azon szavaimra, hogy én rövid időre elkerülhetetlen rosszat jelentek számára, azaz hamarosan ő maga fog ismét írni, azt mondta: "Na, mikor lesz ez meg!" A hangja fáradt, beteges csengésű.

Február 7. este /M.A. Vologyicseva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 7 és 9 között hivatott. Mintegy másfél órát voltam nála. Befejezte a mondatot, amelynél tegnap megállt. Azt mondta: "Most megpróbálom kifejteni a következő témát." Rögtön kérdezte az általa korábban megjelölt témákat, majd a témák felolvasása után megjegyezte, hogy az egyikről megkezdett /a szakszervezeti képzés és a nép körében végzendő felvilágosító munka kölcsönös kapcsolatairól/. Lediktálta az "Inkább kevesebbet, de jobban" c. cikkének általános részét. Gyorsan és szabadon diktált, minden nehézség nélkül, gesztikulálva.

Befejezve azt mondta, hogy majd megpróbálja összekapcsolni ezt a részt a cikk egészével. Elfáradt. Este megtudtam Nagyezsda Konsztantyinovnáától /Krupszkaja/, hogy holnap nem fog Vlagyimir Iljics diktálni; olvasni készül.

Február 9. /L.A. Fotyieva feljegyzése/. Reggel hivatott Vlagyimir Iljics. Megerősítette, hogy a Munkás-Paraszt Felügyelet kérdését a kongresszus elé terjeszti. Ami az összeírást illeti, aggasztja, vajjon olyan formában lesz-

nek-e kinyomtatva a táblázatok, ahogy szükséges. Egyetértett javaslatommal, hogy az ellenőrzési megbízás Kámenyevén és Cjurupán keresztül történjék. Megbízást adni Krzsizsanovszkijnak és Szviderszkijnek. Hangulata és külseje kitűnő. Mondta, hogy Förster hajlik afelé, hogy a találkozásokat előbb engedélyezze, mint az ujságokat. Megjegyzésemre, hogy ez orvosi szempontból valóban jobbnak tűnne, elgondolkodott és igen komolyan azt válaszolta, hogy véleménye szerint éppen orvosi szempontból volna ez rosszabb, mivel a nyomtatott anyagot elolvasta és kész, a találkozás azonban kapcsolatot vált ki.

Február 9. reggel /M.A. Vologyicseva feljegyzése./. Vlagyimir Iljics 1 órára hivatott. Azt mondta, hogy jobban meg volt elégedve az újból átirottakkal. Elolvasta a tegnapi diktált cikk egy részét és majdnem semmi javítást sem eszközölt. Befejezve azt mondta: "Ez, ugy látszik, elég értelmesen sikerült nekem." Az a benyomásom támadt, hogy igen elégedett volt cikke ezen részével. Kérte lejegyezni a végét: "Íme, miként kapcsolom össze én...." stb. Mintegy egy óra hosszát voltam.

Február-9. este. Vlagyimir Iljics hívatta Ligya Alexandrovnát. Nagyezsda Konsztantyinovna kérte a cikk általános részét, mivel Vlagyimir Iljics megbízta őt annak elolvasásával.

Február 10./L.A. Fotyieva feljegyzése./. Hét órára hivatott. Megbizott azzal, hogy az "inkább kevesebbet, de jobban" c. cikket adjuk át Cjurupának elolvasásra, ha lehetséges, 2 napos határidővel.

Könyveket kért a jegyzék szerint. /Kinára, Japánra és a szovjet gazdasági életre vonatkozó könyveket. Szerk./Külseje fáradt, nagy nehézséggel beszél, elfeledve gondolatait, keresve a szavakat. Borogatás a fején.

Február 12./L.A. Fotyieva feljegyzése./. Vlagyimir Iljics rosszabbul van. Erősen fáj a feje. Néhány percre hivatott engem. Maria Iljinyicsna /Gljasszer/ szavai szerint az orvosok olyan mértékig elkeserítették, hogy az ajkai is reszkettek. Förster előzőleg azt mondotta, hogy kategorikusan meg vannak tiltva számára az ujságok, a látogatások és a politikai információ. Arra a kérdésre, hogy mit ért ez utóbbi alatt, Förster azt válaszolta: "Na pl. Őnt érdekli a szovjet tisztviselők összeírásának kérdése". Az orvosoknak ez a tájékozottsága, ugy látszik, elcsüggesztette Vlagyimir Iljicsét. Ezenkívül, ugy látszik, Vlagyimir Iljicsnek az a benyomása támadt, hogy nem az orvosok adnak utasításokat a Központi Bizottságnak, hanem a Központi Bizottság adott instrukciókat az orvosoknak.

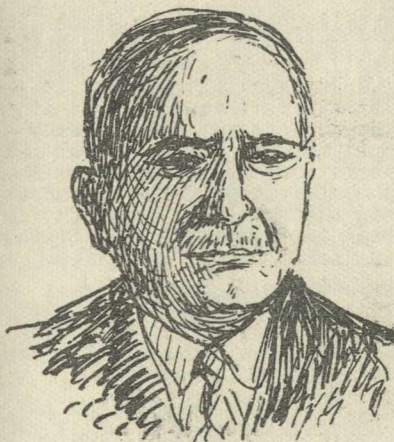
Mégis ugyanazon három témáról beszélgetett velem. Fejfájásokra hivatkozott. En tréfálkozva azt mondtam, hogy hipnózissal fogom gyógyítani és két nap múlva a fejfájások elmúlnak.

Február 14. /L.A. Fotyieva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 1 órára hivatott engem. A feje nem fáj. Azt mondta, hogy tökéletesen egészséges, s hogy a fájdalma idegtermészettű és olyan, hogy időnként tökéletesen egészséges, azaz a feje tökéletesen tiszta, néha pedig rosszabbul érzi magát. Eppen ezért a megbízatásaival igyekeznünk kell, mivel ő valamit feltétlenül a kongresszus elé akar terjeszteni és reméli, hogy sikerülni is fog. Ha pedig mi elhúzzuk és ezzel megöljük az ügyet, ő igen-igen elégedetlen lesz. Jöttek az orvosok és félbe kellett szakítani.

Február 14. este. Ismét hivatott. Nehezen beszélt, szemmel láthatóan elfáradt. Ismét megbízatásainak három pontjáról beszélt. Különösen arról részletesen, amely leginkább izgatja őt, azaz a gruz kérdésről. /Mdivani akciója az önálló Gruziaért. Szerk./ Sürgetett. Néhány utasítást adott.

Március 5. /M.A. Vologvicseva feljegyzése/. Vlagyimir Iljics 12 körül hivatott. Két levél lejegyzését kérte: egyet Trockijnak, a másikat Sztálinnak /Arról a levélről van szó, amelyet Lenin intézett Sztálinhoz, miután értesült utóbbi durva kirohanásáról N.K. Krupszkaja ellen. Sztálin kapott ugyanis személyesen megbízatást az orvosok által elrendelt életmód-korlátozó intézkedések ellenőrzésére s az Ellenőrző Bizottság elé állítással fenyegette meg N.K. Krupszkaját azért, amiért dec. 21-én Lenin számára gyorsírt egy ügymintázó levelet. Lenin követelte Sztálintól, hogy kérjen bocsánatot, avagy ellenkező esetben megszakítja vele a kapcsolatot. Sztálin a későbbiek során bocsánatot kért, azonban - a Naplót közrebocsátó szerkesztők megjegyzése szerint - ezen magatartása is alátámasztja azt a jellemzést, amelyet Lenin a kongresszushoz intézett levelében róla nyújtott./Az elsőt telefonon, személyesen kell közölni, saját kezűleg átvenni a választ. Levelet diktált a Mdivani-csoporthoz. Rosszul érezte magát. Nagyecsdá Konsztantyinovna kérte, hogy ezt a levelet ne küldjük el Sztálinnak, amit 6. folyamán meg is tettünk. Hetedikén azonban azt mondtam, hogy kötelességem teljesíteni Vlagyimir Iljics rendelkezéseit. Nagyecsdá Konsztantyinovna beszélt Kámenyevvel és a levél át lett adva Sztálinnak és Kámenyevnek, aztán Zinovjevnek is, amikor az visszatért Pétervárról. Sztálin válasza rögtön megérkezett, amint megkapta Vlagyimir Iljics levelét. /A levelet személyesen én adtam át Sztálinnak és nekem diktálta le választ Vlagyimir Iljicshez./ A levelet még nem adtuk át Vlagyimir Iljicsnek, mivel megbetegedett.

/A feljegyzések itt megszakadnak. Március 6-án súlyos rosszabbodás következett be Lenin egészségi állapotában. Szerk./

Ez év január 18-án töltötte be 80. évét Ivan Mihajlovics Majszkij akadémikus, a neves közéleti férfi, diplomata és történész. Ifjú kora óta részt vett az oroszországi forradalomban. 1921 óta a Bolsevik Párt tagja. 1925-ben diplomáciai pályára lépett. Több mint 10 évig volt a Szovjetunió követe Angliában, 1943-46 között a Szovjetunió külügyminiszter-helyettese. 1946 óta akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa, termékeny történetírói munkásságot fejt ki és emlékiratait publikálja.

Beszéltem már arról, hogy amikor engem M.M.Litvinov a szovjet kormány megbízásából Londonba küldött, legfontosabb feladatként azt szabta elém, hogy teremtsék összeköttetést, építsek ki kapcsolatokat a konzervatív körökkel. Bár angliai tartózkodásom legelső napjaitól kezdve ebben az irányban tevékenykedtem, fáradozásaim az enyhülés bekövetkeztéig csak igen mérsékelt sikerrel jártak. Sikerült "meghódítanom" néhány liberális politikust, közöttük olyan jelentőseket is, mint amilyen Lloyd George, Herbert Samuel, Archibald Sinclair és mások voltak. Igaz, persze, a liberálisok is tagjai voltak az uralkodó osztálynak, de a harmincas években, mint már említettem, nem volt nagy befolyásuk a kormánynra. Ami viszont a konzervatívokat illeti, ott csak néhány második és harmadrangu személyiséggel tudtam ismeretségbe kerülni, míg az elsőosztályú figurák továbbra is távol tartották magukat a szovjet nagykövetségtől.

Egyetlen kivétel az Astorék háza volt, de ennek is megvan a maga külső oka. Lady Nancy Astor 1931-ben Bernard Shaw-val és Lord Lotaan-nal együtt Moszkvában járt, ahol a szovjet ország vezetői is fogadták, s ebben az időben a Szovjetunió "barátjának" játszotta meg magát. Később még majd rátérek, hogyan alakult át ugyanaz a Nancy Astor néhány évvel később a Szovjetunió leggonoszabb ellenségévé!

Konzervatív körökben azonban Lady Astor tekintélye nem volt nagyon magas: gazdag és bogaras amerikai nőnek tartották, aki minden extravaganciára képes, mint aféle "enfant terrible". Ezért pusztán az a tény, hogy a szovjet nagykövet ismeretséget tartott fenn Lady Astorral, még nem nyitotta meg előttem a többi konzervatív vár kapuját.

Az /szovjet-angol/ enyhülés bekövetkezte mindenben változást hozott. A konzervatív tábor vezető politikusai kezdtek keresni az ismeretségünket. Természetesen igyekeztem maximálisan kihasználni az adódó konjunkturát és tényleg sikerült is szilárd kapcsolatokat teremtenem a brit konzervativizmus egész sor jeles képviselőjével. Ezek a kapcsolatok annyira tartósaknak bizonyultak, hogy még később is fennmaradtak, amikor az angol-szovjet viszonyban mutatkozott időleges enyhülés már rég újabb elhidegülésnek adott helyet, s még később már valósággal fagypontra süllyedt. Az új ismerősök közül a legfontosabbak kétségtelenül Winston Churchill és Lord Beaverbrook voltak.

1934 júliusának végén, körülbelül egy hónappal a Simonnal korábban lefolyt villásreggeli után, Vansittarték feleségemmel együtt ebédre hívtak meg magukhoz. Ott voltak még rajtunk kívül Churchill és felesége is. Churchill ebben az időben igen sajátos helyzetet foglalt el.

Mint Marlborough herceg ivadéka és Anglia egyik legtekintélyesebb arisztokratája, Churchill ragyogó politikai karriert futott be és a miniszteri bársonyszékek hosszú sorát váltogatta már, sőt a brit kormányhierarchiában oly magasán álló pénzügyminiszteri tisztség betöltéséig is eljutott /1924-1929 között/. Ekkor azonban hirtelen megtorpanás következett. Abban a pillanatban, amikor mi Churchilllel Vansittarték házában találkoztunk, már ötödik éve nem viselt semmiféle miniszteri tárcát, formailag csak szürke parlamenti képviselő maradt. Ha egy kicsit előreugrom, azt is megmondhatom, hogy Churchill közvetlenül a második világháború kitöréséig ezen az "alacsony szinten" maradt. Az uralkon lévő konzervatív párt nyilván nem akarta át a hatalom csucsaira engedni. Miről volt itt tulajdonképpen szó?

Hipotézisem a következőkben foglalható össze: Az 1929-1939 között eltelt tíz esztendő az angol politikai életben viszonylag nyugodt fejlődési időszak volt. Az államügyek intézésének szinpadát közepes, sőt egészen apró emberek töltötték meg, mint amilyenek például Neville Chamberlain, Samuel Hoare, Halifax, Simon és a többiek voltak. Semmi szükség arra, hogy eltulozzuk Churchill politikai képességeit, amint ezt a nyugati irodalomban gyakran megteszik. Churchill nem egyszer tévedett az emberek és az események megítélésében /erről később még bővebben lesz alkalmam beszélni/, a háború alatt helytelen vonalat vitt, helytelen még a messzebb tekintő brit érdekek szempontjából is. De mégis - Churchill sokkal okosabb volt valamennyi fentebb felsorolt személynél, s ráadásul még ellentmondást nem tűrő

természete is közismert volt. Ezért aztán az akkori miniszterek egyszerűen féltek tőle. Féltek attól, hogy tehetsége és a konzervatívok körében és országszerte élvezett tekintélye következtében elnyomná, engedelmességre szorítaná és saját sakkfiguráivá alakítaná őket. Akkor már jobb, ha ez a tagbaszakadt politikai bulldog félre van állítva arról az utóról, amelyen a hatalom szekere viszonylag simán gördül! ... Csak a második világháború félelmetes válsága hozta vissza Churchillt a kormányba - eleinte csak tengerészügyi miniszteri, később miniszterelnöki minőségben. De itt már olyan tényezők léptek be a játékba, amelyek fölött a "chamberlaineknek" és "simonoknak" már nem volt hatalma.

Egyébként Churchill miniszteri tárcájától megfosztottan is ezekben az években Anglia egyik legjelentősebb figurája volt és kétségtelen, hogy nagy befolyása volt széles parlamenti körökben. Ez a befolyás csak nőtt akkor, amikor a harmincas évek közepétől kezdve Churchill a konzervatív párt belső ellenzékének vezére lett, aki a brit birodalom biztonságának kulcsát az első világháború entente-jának ujjaszűletésében látta.

Nem tudom, ki kezdeményezte a köztem és Churchill között létrejött találkozást /maga Churchill-e, vagy Vansittart/, de tény az, hogy az 1934. év egyik meleg júliusi estéjén ott üldögéltünk hatosban egy asztalnál és különböző napi témákról beszélgettünk. Amikor pedig kávé után a hölgyek angol szokás szerint a szalonba távoztak és csak a férfiak maradtak az ebédlőben, komoly beszélgetés kezdődött, melynek folyamán Churchill nyíltan kifejtette nekem álláspontját.

- A brit birodalom, - mondta Churchill, - számomra mindennek az alfája és omegája. Ami jó a brit birodalomnak, az jó nekem is; ami rossz a brit birodalomnak az rossz nekem is... 1919-ben úgy véltem, hogy a brit birodalom számára a legnagyobb veszedelem az Önök országa, - ezért akkor ellensége voltam az Önök országának. Most viszont úgy vélem, hogy a brit birodalom számára a legnagyobb veszedelemet Németország jelenti, ezért most Németország ellensége vagyok..... ugyanakkor azt is feltételezem, hogy Hitler nemcsak velünk szemben készülődik expanzióra, hanem keleten is, Önök ellen. Miért ne egyesülnénk tehát a közös ellenség elleni harcban?.. Ellensége voltam a kommunizmusnak és ellensége is maradok, de a brit birodalom integritása kedvéért kész vagyok együttműködni a szovjetekkel.

Meg kellett állapítanom, hogy Churchill őszintén beszélt és hogy az az indoklás, melyet pálfordulásának ad, logikus és bizalmat ébreszt.

Magam is ugyanilyen őszinte szellemben válaszoltam Churchillnek.

- A szovjet emberek elvi ellenségei a kapitalizmusnak, de nagyon szeretik a békét és a békéért vívandó harcban készek együttműködni bármely rendszerű állammal, fel-

téve, ha az ténylegesen a háboru elhárítására törekszik.

Hivatkoztam ezzel kapcsolatban egy sor konkrét tényre és történelmi eseményre.

Churchillt teljesen kielégítették szavaim, és ettől az estétől kezdve olyan ismeretség kezdődött közöttünk, amelyik Angliában végzett munkám legvégéig fennmaradt. A közöttünk levő kapcsolat szokatlan, sőt bizonyos mértékig paradox volt. Két egymással szemben álló tábor emberei voltunk és ezt sohasem felejtettük el. Nem felejtettem el azt sem, hogy Churchill volt az 1918-1920. években az intervenció legfontosabb vezető embere. Ideológiailag közöttünk szakadék tátongott. De a külpolitikában néha a tegnapi ellenségeinkkel is együtt kell haladnunk a mai ellenség ellen, ha ezt így követelik meg érdekeink. Éppen ezért a harmincas években teljes moszkvai biztatás mellett állandó kapcsolatot tartottam Churchilllel annak érdekében, hogy előkészítsem a hitlerista fenyegetéssel szembeni közös harcunkat Angliával. Persze az egész idő alatt érződött, hogy Churchill azt forgatja a fejében, hogyan használhatná fel legjobban a "szovjéi tényezőt" Nagybritannia világpozíciójának megőrzése érdekében. Ezért nekem állandóan részen kellett lennem. Mindazonáltal a Churchilllel való ismeretségem igen értékesnek bizonyult, különösen a második világháború idején.

Némileg másként alakult a köztem és Lord Beaverbrook közötti kapcsolat. 1935 nyarán, körülbelül egy évvel a Churchilllel való első találkozásom után, valahogyan elvetődött hozzám Aneurin Bevan, a Labour-párt egyik beloldasi vezető személyisége. Jó ismerősök voltunk és é azonnal "feszítelen" beszélgetésbe kezdett velem.

- Kényes ügyben jöttem Önhöz, - kezdte Bevan. - Van nekem egy barátom, Lord Beaverbrook, biztosan hallott már róla, ugy-e? -

Igenlően bólintottam a fejemmel.

- Nos hát, - folytatta Bevan, - ez a Lord Beaverbrook szeretne megismerkedni Önnel... Már el is készítette Önnök egy meghívást villásreggelire, de előzőleg arra kéri engem, puhatoljam ki, mi lenne az Ön véleménye egy ilyen meghívásról... Beaverbrooknak kellemetlen lenne, ha visszautasítást kapna... És azonkívül neki politikai megfontolásokból is ténylegesen érdeke, hogy találkozzék Önnel... Nos, mit szólna ehhez?

A fejemben pillanat alatt végigcsikázott mindaz a lényeges momentum, amit csak Beaverbrookról tudtam: kanadai születésű, aki pályafutását szerény ügyvédként kezdte; később az újságírás rögzös útjára lépett; az első világháború alatt Angliába jött, ahol hamarosan újságírási rangot harcolt ki magának. Volt egy időben miniszter is, Lloyd George kormányában; most az egyik legbefolyásosabb ember a brit politikai körökben, tulajdonosa egy egész "bokornyí" sajtóorgá-

numnak, melyek közül a "Daily Express" kétmilliós példányszámban jelenik meg; az utóbbi években szovjetellenes álláspontot foglalt el és a "Metropolitan-Vickers" ügy kapcsán keletkezett angol-szovjet válság napjaiban dühödt hadjáratot folytatott a Szovjetunió és többek között személyesen ellenem is....

És ime most ugyanez a Beaverbrook hív meg engem magához villásreggeliire!

- És mi most a hangulata, mik a szándékai Beaverbrooknak? - kérdeztem Bevant.

- Oh, a lehető legjobbak, - kiálltolt fel Bevan. - Beaverbrook úgy véli, hogy a jelenlegi helyzetben Angliának és a Szovjetunióknak közös az útja.

- Nohát, miért ne? - fejeztem be a témát. - El fogom fogadni Beaverbrook meghívását... Nem érdemes a multat hánytorgatni, ha a jelenben együtt haladhatunk a hitlerista Németország ellen.

Néhány nappal később /ha az emlékezetem nem csal, július 4-én/ már Beaverbrook asztalánál ültem. Kettesben voltunk és alkalman volt alaposabban szemügyre venni. Alacsony termetű ember volt, szokatlanul élénk és mozgékony. Kerek arcából szúrós, éles tekintet sugárzott, szavait erős arcjátékkal kísérte. Szájából az aforizmák, bölcs mondások, értéktételek, ember- és eseményjellemzések valóságos tűzijátéka aradt. Kifejezéseiben nem volt válogatás. A Beaverbrookkal folytatott beszélgetésem több, mint két óra hosszat tartott és számomra rendkívül tanulságos volt. Két óra hosszat tartó látogatásom alatt többször is kísérletet tettem arra, hogy felálljak és elköszönjek, de a házigazdám egyszerűen nem engedett el.

Beaverbrook a beszélgetés során Churchillhez hasonlóan szükségesnek tartotta, hogy kifejtse nekem a Szovjetunióval kapcsolatban bekövetkezett pálfordulásának okait.

- Igen, igen, - hadarta Beaverbrook, - együtt kell haladnunk... Nyíltan megmondom, nem nagyon szeretem az Önök országát, viszont nagyon szeretem a brit birodalmat... A brit birodalom egészsége érdekében mindenre kész vagyok... Márpedig most Németország a főprobléma, nemcsak Európa, hanem a brit birodalom számára is. Így hát legyünk barátok!

Ez is világos beszéd volt, és ami különösen fontos, teljesen őszinte. Nagyon elégedett voltam. Mindig émelgetti a gyomrom az "Oroszország és az orosz nép" iránt érzett rokonszenvet hangoztató édeskés beszédektől, amelyekkel más angol politikusok érzéseik ürességét, vagy egyenesen szovjetellenes intrikáikat leplezték. Beaverbrook nyers realizmusa felfrissítőleg hatott rám. Igen, őt saját államának egoisztikus érdekei vezették és a szovjet állam /értelmezése szerint/ "egoista érdekeire" apellált, de erre az alapra a német részről fenyegető közös veszély elleni együttes fel-

lépés komoly politikáját mégiscsak fel lehetett építeni.

És valóban, Beaverbrookkal való ismeretségem a továbbiakban erősen elmélyült és sok hasznot hozott a Szovjetuniónak. A második világháború éveiben Beaverbrook, aki akkor a háborús Churchill-kormány tagja volt, sok szolgálatot tett hazánknak ellátási kérdésekben. Már a Nagy Honvédó Háború legelső napjaitól kezdve lelkes híve volt a franciaországi második front megnyitásának is. Nem véletlen, hogy a szovjet kormány Beaverbrookot egyik legmagasabb rendjelünkkel tüntette ki.

/I.M. Majszkij: Kto pomogal Gitleru.
Iz voszpominanij szovetszkogo poszla.
Moszkva, 1962. 47-53.p./

SZOVJET DIPLOMATA A SZOVJETELLENES NÉMET TÁMADÁS FRANCIAORSZÁGI VISSZHANGJÁRÓL

A.E. Bogomolov szovjet diplomata a II. világháború folyamán 1940-től a Vichy-i Pétain-kormánynál képviselte hazáját, mint ügyvivő, később a Szovjetunió teljhatalmu megbízottja volt a londoni Szövetséges kormánynál, majd az Algiri Francia Nemzeti Felszabadító Bizottságnál. Franciaország felszabadulása után a Szovjetunió franciaországi követe lett. Visszaemlékezéseiből közöljük az alábbi részletet.

Junius 20-án reggeltől kezdve valamennyien azt a Reuter jelentést vitattuk, amely szerint a hitlerista csapatok állítólag már átlépték a szovjet határt és szándékukban áll elfoglalni Ukrajnát, a Szovjetunióban pedig általános mozgósítást rendeltek el. Junius 21-én, a németek által a Szovjetunió ellen indított háborúról szóló beszélgetések általánosakká váltak.

Junius 22-én reggel igen korán hagytam el a követséget. Nem az alváson és nem a vasárnapi pihenőn járt az eszem, habár gyönyörű napunk volt. Hirtelen valami járőrként fordult hozzám és csak egy szót mondott: "Háború!" Rögtön visszafordultam a követségre és bekapcsoltam a rádiót. A Führer fülserítő hangon rikácsolt: Hitler az ellenünk indított háborúról beszélt.

Azonnal összehívtam a szovjet diplomatákat és közöl-

tem velük, hogy teljesen nyugodtan és felzárkózva kell viselkednünk. A franciák valószínűleg megszakitják velünk a diplomáciai kapcsolatot, mivel Pétain bábkormányának nem lesz elég bátorsága fenntartani azt a Szovjetunióval. Amíg azonban erre sor kerül, folytatni fogjuk munkánkat.

Azzal a kéréssel fordultam Pétain kancelláriájához, hogy sürgősen fogadjanak engem. Pétain öt órára beleegyezett a találkozóbba. Vasárnap volt. Darlan, Rocha és a többiek - feltehetően - a városon kívül tartózkodtak és Pétainnak aligha sikerülhetett előzőleg valakivel tanácskoznia. Öt órákor megjelentem nála és röviden előadtam a moszkvai rádió közleményét a háború kitöréséről.

Pétain első reakciója tettetett felháborodás volt afelett, hogy a hitleristák agresszióra szánták el magukat. Ezt követően hivatalos tábornoki hangra tért át, megkérdezvén engem, sok repülőgépünk, tüzérségünk és harckocsink van-e. "Különös figyelmet kell fordítani a harckocsikra, mivel pl. a francia harckocsik gyengén védetteknek bizonyultak a német páncéltörő lövegekkel szemben" - jegyezte meg. Én azt mondtam, hogy parancsnokságunk figyelembe vette a németek által Nyugaton folytatott háború tapasztalatait és mi megfelelően felkészültünk ahhoz, hogy szétverjük a német hadsereget és megszabadítsuk a hitleristáktól nem csupán a saját földünket, de Európa más népeit is. Ami Angliát illeti, - mondotta Pétain, - most közös angol-szovjet nyilatkozat várható. Én azt mondtam, hogy ez valószínűleg így is lesz, mivel nekünk Angliával most közös az ellenségünk.

Bucsút véve tőlem, Pétain sok sikert kívánt, majd elmenőben valami dalocskát kezdett énekelni. Miközben a lépcsőn lefelé, a kijárat irányában haladtam, átgondoltam Pétain szavait és úgy véltem, hogy helytelen lenne azokat kormány hivatalos állásfoglalásaként tekintenem. Az idős marsall senkivel sem tanácskozott, és - szemmel láthatóan - saját első benyomásainak adott csak hangot.

Határozottan tudtam, hogy Pétain kormánya nácibarád és reakciós volt, azonban mégis célszerűnek tartottam tisztázni annak lehetőségét, hogy gyengülhetnek-e a kormány kapcsolatai a hitleristákkal. Az új helyzetben gyakorlatilag ellenőrizni kívántam a marsall kormányának kettősségét. A Szovjetunió háborubalépése rendkívüli történelmi jelentőségű esemény volt és minden egyes kormánynak végig kellett gondolnia ennek következményeit, nem csupán Németország, de saját maga számára is.

Minden esetre elhatároztam, hogy fenntartom a kapcsolatot Pétain minisztereivel és június 23-án reggel felkerestem a hadügyminisztert, Huntzigert. Huntziger mindjárt a szavai elején kijelentette, hogy a Szovjetunionnak sok reménye lehet a győzelemre és hogy a német csapatok első sikerei nem döntő jelentőségűek. Hatalmas védelmi vonalat kell készíteni a Dnyeszternél - mondotta. Huntziger sajnálkozá-

sát fejezte ki afelett, hogy 1939-ben nem jártak eredménnyel Anglia és Franciaország tárgyalásai a Szovjetunióval. En azt válaszoltam, hogy a tárgyalások megszakadásaért az angol-francia felet terhelte a felelősség, mert minden lehetővé elkövetett, hogy megingassa a szovjet kormány és a nép bizalmát a tárgyalásokban résztvevő angol-francia fél szándékainak őszinteségét és komolyságát illetően. Megkérdeztem Huntzigert, hogy most mit gondol a francia-angol viszonyról. Huntziger panaszkodni kezdett, hogy az angolok szíriai és dzsibuti akciói valójában a francia hatóságok ellen viselt háborút jelentenek.

Ezt követően az amerikai követségen felkerestem a követet. Miután kifejtettem a Szovjetuniót ért német támadással kapcsolatban kialakult nemzetközi helyzetrel vonatkozó értékelésemet, megkérdeztem, mi az USA állásfoglalása ezekben a kérdésekben. A követ kijelentette, hogy még nem kapott instrukciókat Washingtonból, azonban meg van győződve arról, hogy az USA éppen olyan magatartást fog tanúsítani velünk szemben, mint Anglia, és segítséget fognak nyújtani a hábcruban. Be sem várva válaszomat, megkérdezte, hogy mi a véleményem Japánról. En arról kezdtem beszélni, hogy mi józanok és óvatosak leszünk határainkon, ami teljesen természetes egy olyan ország számára, amelyet hűszegően belesodortak egy ilyen nehéz háboruba.

A követ kifejtette, meg van győződve arról, hogy Németország vereséget fog szenvedni és e szavaknál kérdésen tekintett rám. En azt válaszoltam, hogy a mi hadászaink tanulmányozták a hitlerista csapatok által sujtott Nyugat-Európa szomorú tapasztalatait és azon kívül a vörös hadsereg féltőn őrzi az 1812. évi honvédő háború nagy tapasztalatát: Napoleon akkor egészen Moszkváig jutott el, el is foglalta azt és valamennyi győzelme után mégis visszavonhatatlan vereséget szenvedett Kutuzov tábornagytól.

Két nap multán az amerikai követ felkereste a szovjet követséget és Roosevelt deklarációjára hivatkozva kijelentette, hogy az USA segítséget fog nyújtani a SZU-nak a háboruban. En azt válaszoltam, hogy a szovjet nép hálával fogadja ezt a segítséget, mint az együttműködés jelét a hitlerista Németország elleni harcban.

Junius 23-án felkeresett engem a török követ és kifejtette, hogy Törökország - a Németországgal kötött barátsági és megmentőadási szerződés ellenére - fenntartja a semlegességet a Szovjetunióval szemben. En azt válaszoltam, hogy ez igen józan cselekedet kormánya részéről, mivel a világháború most döntő szakaszba jutott, végső soron pedig Németország vereséget fog szenvedni. Váratlanul felkeresett viszontlátogatásával az igazságügyi miniszter, Barthelemy. Együttérzését fejezte ki Németország részéről ért megtámadásunk miatt és elmondotta, hogy tudomása szerint Franciaország munkásai felfogják a katonai nagyhatalomnak számító Oroszország háborubalépésének jelentőségét. Teljesen világos

volt, hogy Barthelemy nem annyira együttérzett velünk, mint inkább félt Németország vereségétől és a személyét érintő elkerülhetetlen kellemetlenségektől.

Junius 25-én felkerestem a japán követet, Katot, aki elmondotta nekem, hogy habár még nem rendelkezik Tokióból instrukciókkal, de személyes véleménye szerint Németország óriási hibát követett el, midőn megtámadta a Szovjetuniót és hogy számára érthetetlenek e döntés motívumai...

Junius 22-én reggel a Gestapo megkísérelt behatolni párisi nagykövetségünk helyiségeibe, a kapu azonban meglehetősen erős volt és a hitleristák jó néhány órát vesztettek, amíg sikerült behatolniuk az épület belsejébe. Ez alatt az idő alatt valamennyi, legkevésbé is fontos, iratot sikerült elégetniük. A hitleristák dühöngtek és készek voltak arra, hogy felkoncolják elvtársainkat, azonban valahol Moszkvában, a német követségen szintén maradtak németek. Ez a körülmény mentette meg embereink életét, habár midanniukat Németországba szállították.

Mivel Vichy-ben tartózkodó elvtársainkra körülbelül ugyanez a sors várt, még junius 23-án elrendeltem az iratégetés megkezdését. Valamennyi bankban felvettük a folyószámlánkon levő pénzt. Jelentettem Moszkvába, hogy minden jel szerint a közeli napokban meg fog szakadni kapcsolatunk a francia kormánnyal és akkor én meg leszek fosztva a távirati kapcsolattól. Ez esetben a legegyszerűbb közléseket az amerikaiakon keresztül kísérem meg továbbítani, előbb Washingtonba, majd a washingtoni követünkön keresztül Moszkvába.

Igen nyugtalanított a gondolat: miként jutunk el a Szovjetunióba? Anglián keresztül? Az USA-n keresztül? Mind ez igen-igen komplikált volt a háborús körülmények miatt, különösen, ha figyelembe vettük a frankoista Spanyolországot, amely nem enged át bennünket Gibraltárhoz. Rettegéssel számoltam össze, hogy hány asszony és gyermek van a követségen. Junius 25-én a követség egyik munkatársa csodaszép fiúgyermeket szült, 27-én pedig ismét egy szülő nőt szállítottak a szülőotthonba...

Junius 27-én ismételten látogatást tettem Pétainnél. Pétain elmondotta, hogy a szovjet-német frontról kapott első hírek kevéssé vigasztalóak. En azt feleltem, hogy ezek az első kudarcok annak következményei, hogy az általános mozgósítás végrehajtása a Szovjetunió hatalmas területén időt követel és hogy jelenleg a békeidők katonai egységei harcolnak csak. Pétain megjegyezte, hogy ez természetesen igaz, a német csapatok azonban mégis túlságosan gyorsan haladnak előre.

Ezután megkérdeztem Pétaint, sajnálja-e Franciaország, hogy 1939-ben megszakadtak a francia-szovjet tárgyalások. Pétain óvatossá vált és azt mondotta, hogy a tárgyalások megszakadásában Anglia a hibás. En megjegyeztem, hogy a

körülmények most igen jelentősen megváltoztak és lehetséges az angol és a francia érdekek közeledése. Pétain ingerülten válaszolta, hogy az angolok nyíltan ellenséges pozíciót foglalnak el Franciaországgal kapcsolatban és hogy "most Franciaország számára jobb nem is mozdulni".

Ismeretes volt számomra, hogy Darlan és Huntziger elutaztak Párisba, hogy a hitleristákkal megállapodásra jussanak. Azt is tudtam, /habár nem egészen pontosan/, hogy május 27-én Darlan Párisban megegyezett a hitleristákkal arra vonatkozóan, hogy Szíriában bázisokat biztosítanak a hitlerista csapatok számára, ezen belül repülőteret Aleppóban és ugyisintén bizonyos segítséget biztosítanak számukra a közel-keleti országokban, ahol francia katonai egységek tartózkodtak.

Darlan még a szovjet-német háború megindulása előtt bevonta a Vichy-i kormányt a Németországgal való katonai együttműködésbe. Mit lehetett várni tehát Darlan párisi utazásától, miután Németország megtámadta a Szovjetuniót? A Vichy-i kormány tagjai úgy vélték, hogy Németország leveri a Szovjetuniót és a hitlerista csapatok első sikerei megerősítették őket ezen véleményükben. Párisban már megkezdődött a szovjet-német frontra küldendő francia expedíciós hadtest alakulása.

Egészen más volt az egyszerű franciák állásfoglalása a Szovjetunióval kapcsolatban. A háború első napjaitól kezdve jöttek hozzánk a francia munkások azzal a kéréssel, tegyük lehetővé számukra, hogy elutazhassanak a Szovjetunióba és beléphessenek a Vörös Hadseregbe. Amikor elmondottuk, hogy alkotmányunk szerint külföldiek nem lehetnek tagjai a Vörös Hadseregnek, akkor kifejtették azt a kérésüket, hogy elutazhassanak a Szovjetunióba a célból, hogy az egyes üzemekben helyettesíthessék a frontra távozott szovjet munkásokat.

Orosz emigránsok levelei is érkeztek a követségre, akik kérték, hogy bármilyen beosztásban soroztassanak be a Vörös Hadseregbe. Ilyen kérelemmel fordult hozzánk többek között a szovjet hatalomnak olyan régi ellensége, mint Petr Mahrov tábornok, valamint a viszonylag fiatal Mihail Obolenszkij herceg. Az emigránsok jelentős része nyíltan Hitler-ellenes pozíciót foglalt el.

Junius 29-én látogatást tettem a művelődésügyi miniszternél, Carcopino-nál. A miniszter suta és zavart volt. Tudta, hogy elkerülhetetlen a szakítás a SZU-val, mivel az erre vonatkozó határozatot már elfogadták.

Vichy-ben baljós felélénkülés volt tapasztalható. Megérkezett a "Compagnon de France" szervezet kétezer tagja. A francia és a hitlerista besugók száma óráról órára nőtt a követség körül. Valójában már valami sajátos ostromállapotban voltunk. A junius 30-ra virradó éjszaka megkezdődött az oroszok - tulajdonképpen többségben fehéremigránsok - le tartóztatása. Összefogták mindenkit, válogatás nélkül, még a szovjet hatalom legelkeseredettebb ellenségeit is.

Junius 30-án reggel Darlan magához kéretette a Park szállóba. Miután kijelentette, hogy Franciaország kormánya megszakítja a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatokat, fel kívánta olvasni előttem az indoklást is. En azt válaszoltam Darlannak, hogy a formális indoklás engem nem érdekel, mivel a kapcsolatok megszakításának tényleges okai tökéletesen nyilvánvalóak. Darlan ugyszintén kijelentette, hogy a követségtől csupán egyetlen rejtjeles táviratot fogadnak el és 12 órától kezdve a rejtjeles kapcsolatot megszüntetik. En azt válaszoltam, hogy ilyen körülmények között csak azt várhatom, hogy a Vichy-i kormány intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy követségünk elhagyhassa Franciaországot és visszatérhessen a Szovjetunióba, amely ügyben a maga részéről a moszkvai francia követség is érdekelt.

Gyakorlatilag ezzel be is fejeződött diplomáciai tevékenységünk Pétain marsall kormánya mellett.

/A.E. Bogomolov: Diplomáciai poszton a háboru évei alatt. Mezsduranodnaja Zsizny, 1961. 8.sz. 97-104.p./

S Z E M L E

ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK

История Югославии, I-II. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1963.

736, 430 стр.

/Jugoszlávia története/

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai Intézete még az 1950-es évek derekán a szláv népek, ill. országok történetét feldolgozó tudományos-népszerű sorozatot indított, amelynek a keretén belül eddig már megjelent Bulgária története, két, Csehszlovákia és Lengyelország története pedig három-három kötetben. Már ezeknél a köteteknél is meglátszott, hogy eredeti céljukon tulmentek, mert nemcsak népszerűsítő, hanem alapvetően tudományos igényű munkák nőttek ki belőlük, olyan uttóró szintézisek, amelyek /a lengyel kivételével/ a második világháború utáni korszakot is alaposan tárgyalták.

Ehhez csatlakozik most a két kötetben megjelent Jugoszlávia története. Nemcsak orosz nyelven, hanem egyáltalában ez az első ilyen terjedelmű marxista szintézis a jugoszláv népek történetéről /a Jugoszláviában kiadásra kerülő összefoglaló munkából eddig csak két kötet jelent meg, s ezek 1790-ig tárgyalják a jugoszláv népek történetét/. Ezért nagy várakozás előzte meg ennek a kötetnek a megjelenését, s nyugodtan állíthatjuk, hogy az eredmény igen jó. A szovjet kritika is /ld. V.A. Zsebokrickij és A.F. Kizcsenko recenzióját a Novaja i Novejszaja Isztorija 1964, évi 1. számában, 132-137. l./ részletkérdésekben kritizálva ugyan, egészében nagy elismeréssel fogadta a könyvet.

A sok szerző által írott, mégis teljesen egységes jellegű munka első kötete, amely 1917-ig tárgyalja a jugoszláv népek történetét, a következő szakaszokban veszi ezt sorra: a szláv település előtti /ősközösségi és rabszolgatartó/ korszakot csak egészen futólag tárgyalva a feudalizmus kialakulásának a kora /7-11.sz./, a kifejlődött feudalizmus kora /12-15.sz./, a török, Habsburg és velencei uralom korszaka /16-18.sz./, a feudalizmus válságának és a kapitalizmus kifejlődésének korszaka a 19.sz. első felében, végül a kapitalizmus győzelmének és az imperializmus kezdetének a kora. Ezeken az időhatárokon belül pedig általában a korszaknak megfelelő földrajzi tagolásban /tehát az akkor

fennállt államok szerint/, ill. a különböző idegen fennhatóság alatt lévő népek szerint tárgyalja a fejlődést, nagyon helyesen összevonva pl. a török uralom tárgyalásánál aszerb, bosnyák és makedon területeket, vagy az 1848-as események tárgyalásánál a Habsburg uralom alatt álló területeket. A második kötetben, amely 1917-1945 között tárgyalja Jugoszlávia történetét, már nem tagolják a szerzők az anyagot az egyes népek szerint, hanem egységesen vizsgálják a fejlődést, ami szintén teljes mértékben indokolt.

Ezek az időrendi és földrajzi határokon belül adják elő a szerzők az egyes országok, ill. népek történetét. Ennek tárgyi ismertetésére természetesen nincs módunk kitérni. Annyit meg kell mondani, hogy az első kötetben igen részletes, elmélyült a gazdasági és társadalmi fejlődés rajza, különösen a török uralom korára és a nemzeti megújulási mozgalmak időszakára vonatkozólag. A második kötetben ez a gazdasági és társadalmi elemzés már halványabb, itt inkább a politikai történet eseményei, ezen belül is a munkásmozgalom fejlődése áll az előtérben. A szerzők ugyan a bevezetőben arról beszélnek, hogy az egyes korszakokon belül a kulturális fejlődést tárgyaló fejezetek csak vázlatosak, inkább csak nevek és adatok felsorolásából állnak, valójában azonban a legtöbb esetben ezen a téren is többet adnak pusztán adathalmaznál, különösen a két világháború közötti korszak kulturális fejlődésének az elemzése, a lényeges tendenciák kiemelése sikerült igen jól. A könyv természetesen elsősorban az orosz anyanyelvű olvasókörzségnek szól, s ennek megfelelően eléggé részletesen világítja meg éppen ezért az orosz-jugoszláv kapcsolatokat, s hangsúlyozza ezek fontosságát, véleményünk szerint alig lépve túl azokat a határokat, amelyeket ezeknek a kapcsolatoknak a jelentősége más nyelvű közönség számára íródott hasonló összefoglalásban is megkövetelne, hiszen kétségtelen, hogy Csozország, majd a Szovjetunió a jugoszláv népek történetében minden korszakban igen jelentős, s tulnyomóan pozitív szerepet játszott.

Az 1945 utáni korszakra vonatkozólag az előszó ígér a jövőben majd megjelenő munkákat, remélhetőleg ezekből idővel egy harmadik, az itt ismertetettekhez hasonló kötet ke-
rekedik majd ki, hogy Jugoszlávia történetének legfontosabb korszakáról is ilyen igényes összefoglalás álljon rendelkezésünkre.

A második kötet a szokásos mutatókon kívül igen terjedelmes és alapos, jól használható bibliográfiát tartalmaz, amely még a legutóbbi évek magyar anyagát /Pach Zsigmond Pál, Katus László tanulmányai/ is figyelembe veszi, kár, hogy Miskolczy Gyulának és Thim Józsefnek a Fontos-sorozatban megjelent nagy horvát, ill. szerb okmánykiadványait viszont nem. Az illusztrációs anyag jó, bár viszonylag kevesebb, mint az egyéb szláv országokat tárgyaló kötetekben. A két kötet nyomdai megformálása, tipográfiája is modern, korszerű, elhagyva a korábbi kötetek teljeseen felesleges cikornyait.

A munkát nemcsak a Szovjetunióban, hanem általában sokáig alapvető kézikönyvként fogják használni mindazok, akik foglalkoznak Jugoszlávia történetével.

Niederhauser Emil

KÉT KÖNYV A SPANYOL GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSÉRŐL

Jaime Vicens Vives: Manual de historia económica de España. 3. kiadás, Barcelona, 1964.

Juan Beneyto: Historia social de España y de Hispanoamérica. Madrid, 1961.

A spanyol gazdaságtörténet nagy válságot élt át a világháborús és az utána következő időszakban. A haladó egyetemes áramlatoktól való elszakadás, a különböző idealista koncepciók tobzódása csaknem kizárta annak lehetőségét, hogy a bonyolult spanyolországi gazdaságtörténet kérdéseire a valóság oldaláról közelítsenek a történészek. Maga J. Vicens Vives is az ún. "ideológikus" iskola élén kísérelte meg a különböző szellemtörténeti megoldásokkal. Az ötvenes évek második felében, nem utolsósorban a francia "Annales" körének hatására kivált egy katalán gazdaság- és társadalomtörténeti iskola, mely az "autentikus" keresi a történelemben, és a társadalmi valóságot nem zárja ki látószögéből. Vicens Vives lett ennek a modern realista irányzatnak a vezető alakja, kiemelkedő tagjai J. Regla és J. Nadal. Az öt kötetes *Historia social y económica de España y América* foglalja össze gondolatmenetüket. Az egyetemi hallgatók használatára írta meg Vicens Vives a címben jelzett kézikönyvet, mely pregnáns összefoglalását adja a spanyol alépítvény /"infraestructura"/ fejlődésének.

A XIX. század végéig megvázolt fejlődés a következő korszakosítást követi: a római kor primitív koloniális gazdasága, feudális gazdaság /IX-XII.sz./, a kereskedelmi patriциátus virágzása, kataloniával a központban /XV.sz. végéig/, merkantilista korszak /XVI-XVII. sz./, a XVIII. századi átmenet, az ipari forradalom kora /XIX. sz./ és a jelenkori gazdaság. A történeti tárgyalást általános gazdaságföldrajzi, morfológiai elemzés vezeti be, anélkül hogy valamilyen elméletet az olvasóra igyekeznék kényszeríteni. Kihangsúlyozza Spanyolország Európa többi részétől való elszigeteltségét, a földrajzi körülmények megszabta tartományi "kantonalizmust". A hamiltoni ártörténeti iskola hasznos eredményeit igyekszik

beépíteni tárgyalásába, tulzásokba azonban nem bocsátkozik, a gazdasági struktúra fogalma Vines Vivesnél nem azonos az ár- és bérgörbékkel. A gazdaságtörténet elválaszthatatlan a társadalmi osztályok elemzésétől. Ez teszi művét élvezetessé.

A spanyol fejlődésről keveset tudó olvasónak meglepetés, hogy a XIV-XV. századi katalán röghözkötési tendenciák milyen erősek voltak, és egy "második röghözkötöttséghez" /segunda servidumbre de la gleba, 168.1./ vezettek. Nagyon fontosak azok a megállapítások, hogy a felfedezések előtti Kasztília gazdasági élete egyoldalúan a gyapjúkereskedelemhez fűződött, gyenge volt a technikai fejlettség és a társadalmi tagozódás /polgárság fejletlensége/ és a királyság gazdasági erjedése nem a központi területekhez, hanem az északi /baszk, santanderi körzet/ és a déli /Andaluzia/ perifériához kapcsolódik.

Legbővebben a XVI-XVII. századról kapunk anyagot. Vicens Vives nem pótolhatta azokat a mulasztásokat, melyek e téren a spanyol történetírást terhelik, de igyekezett a legujabb, nem kis részben idegenekhez fűződő eredményeket összefoglalni és helyes összefüggésekbe állítani. Ez nem mindig sikerült, mégis izgalmas összképet nyerünk a kasztíliai hanyatlás annyit vitatott folyamatáról. Nem tud megszabadulni attól a tradicionális szemlélettől, mely a hibák jelentős részét a központi gazdaságpolitika nyakába varrja, de a termelés szerkezetének elemzésével más okokat is érzékeltet. A textiliparban főleg a technológiai elmaradást huzza alá. Távol áll attól, hogy minden baj forrását a juhtenyésztésben, a Mesta privilégiumaiban lássa. Ennek ellenére nem bontakozik ki egy olyan szintétikus felfogás, mely a spanyolországi belső piac szerkezeti gyengeségeit megfelelő módon hozza összefüggésbe az amerikai kereskedelem okozta elváltozásokkal.

A tartományok közti egyenlőtlen fejlődés és az amerikai gyarmatok gazdasági életének figyelembevétele a mű nem kis érdeme. A katalán felfejlődés és kapitalizmus ábrázolása meglehetősen gazdag, hiteles. Természetesen az olyan tényeket, hogy a katalán kapitalizmust a patriarkális, kisüzemi jelleg jellemzi, mi nem a katalánok technikai ügyességéből és érdeklődéséből vezetjük le, hanem a tőkés felhalmozás bizonyos korlátaiból.

A jó grafikonokkal szemléltetett könyvet egy jól összeállított bibliográfia egészíti ki, előmozdítva a munka pedagógiai használatosságát is.

X

Az olvasó, aki Vicens Vives és a katalán iskola műveinek színvonalán keresi a választ a spanyol és spanyol-amerikai társadalom fejlődésének legfőbb történeti kérdéseire, csalódottan teszi le J. Beneyto könyvét. Meglehetősen kevés

tény, ezek is egymástól elszigetelve, annál több eszmétörténeti megjegyzés, és még nagyobb mennyiségű különböző elméletieskedő megállapítás - ez a végső benyomás erről a szintetikus igényű műről, mely a különböző idealista koncepciók kompilációjává lett. Ha a domináns elemet meg akarnók ragadni Beneyto felfogásában, akkor a "csoportelméletet" kellene megjelölni, amelyre támaszkodva tagad minden osztálykategóriát, és a történelmet az "együttélésre" vezeti vissza: "Mert a társadalomtörténetnek mindenekelőtt az együttélés és módjai történetének kell lennie, a csoportok történetének, melyekben az emberek együttélnek, éppúgy mint az életformákra és az együttélési módokra vonatkozó gondolkodás történetének." /6.1./

Az egyes "csoportosulások" jellemzése irodalmi eszmefuttatásokká alakul, melyekben oldalakat olvasunk a pica-rókról, cigányokról, a klérusról, de a XVI-XVII. századi parasztságról mindössze másfél oldalt kapunk. Statisztikák, grafikonok helyett korabeli irodalmi utalások és idézetek vannak. Ha a mű több adatot nyújtana, esetleg valamilyen művelődéstörténeti áttekintésnek foghatnánk fel /ezt sugalmazza a szemléltető képek is/, ezek hiányában azonban jellege elmosódik. Különös gyöngéje, hogy a címben megfogalmazott célkitűzéssel ellentétben az amerikai viszonyok elemzését elhanyagolja. A XVIII. század végéig 311 oldalt ír, ebből a gyarmatokra csak 17 oldal vonatkozik. A XIX. századtól Spanyolországot és Spanyol-Amerikát az egyes problémakörökön belül együtt tárgyalja. Az újkor kérdésein belül különös súlyt ad a szindikalizmusnak, és láthatóan áldozatává válik a Falange korporációs demagógiájának. Teljes eszméi zavar képe bontakozik ki e műből, mely a tárgykör megismerésére törekvő olvasó számára nem megfelelő kalauz, de jellemző a korra és környezetre, melyben íródott.

Wittman Tibor

KÉT KÖNYV A MODERN OLASZORSZÁG TÖRTÉNETÉRŐL

Denis Mack Smith: Italy. A Modern History. Edited by Allan Nevins and Howard M. Ehrmann. University of Michigan Press, 1959. 508 + XXVIII p. /Olaszország modern története/.

Federico Unanue: L'Italia contemporanea /1918-1948/. Lezioni alla Sorbona. Piccola Biblioteca Einaudi II. Torino, 1961. 212 p. /A jelenkori Olaszország/.

Smith kötete ugyan zárt, egységes munkát képez, még-

is része egy sorozatnak, melynek keretében kiadásra kerülnek a Föld különböző országainak összefoglaló történetei, az utolsó évszázad eseményeire szorítkozva. Ebből a szempontból a modern Olaszország kezdetét, 1861-et veszi a szerző kiindulópontnak, vagyis az egységes ország királyság megalakulását, azonban a bevezető fejezetek összefoglaló jelleggel kitérnek a Risorgimento korának alapvető problémáira.

Előnye a munkának a történeti periódusok világos és félreérthetetlen jelzése, ami megkönnyíti az ország történet bonyolult menetének áttekintését. Az 1860-as évek zárt problémakörének vizsgálatát Róma elfoglalásával fejezi be és ennek keretében különös súllyal emeli ki az 1866-os háború felemás következményeit, a pénzügyi helyzet katasztrófális alakulását. Az 1870 és 1882 közötti szakasz fő tartalmát a konszolidáció jellege körüli küzdelemben keresi, rámutatva a jobbpárt 1876-ban bekövetkezett bukásának jelentőségére és azokra az ellentmondásokra is, melyek az úgynevezett balpárti minisztériumok megalakulásával, a trasformismo alkalmazásával a felszínre kerültek.

Az 1880-as és 90-es évek jellegét a tőkés fejlődés meggyorsulása határozta meg. A mezőgazdaság tőkés átalakulásának áttekintése kapcsán a szerző nem hanyagolja el a mezzadria rendszerének és a déli területek elmaradottságának visszaható mozzanatait. Az iparfejlődés kétségtelen előrehaladásának konkrét és biztos számadatait a statisztikai felvételek hiányosságai miatt nem adja. Viszont nem mellőzi a tőkés fejlődés nyomában elburjánzó korrupció jelzését és az anarchikus állapotokat előidéző maffia működését sem. Az 1882-ben létrejött hármasszövetség elemzése után foglalkozik az 1887 és 1892 között lejátszódott súlyos olasz-francia vámháborúval, majd az afrikai gyarmati terjeszkedéssel és az ennek nyomában járó abessziniai háborúval.

Az aduiai vereséget mélyreható politikai válság követte. A szélső reakciós kormányokat felváltó Giolitti kormány a századforduló után liberális reformokkal kísérletezik, azonban az alapvető társadalmi és gazdasági bajok orvoslására képtelen. Erőteljesen színpadra lép az ipari proletariátus és megerősödik a szocialista mozgalom is, bár szervezeti és eszmei gyengesége miatt nem volt képes az elégedetlen falusi és városi tömegeket az alapvető feladatok megoldására felsorakoztatni. A kormány a közvélemény figyelmét a libiai háborúban elért sikerekkel igyekszik lekötöni, majd a nacionalizmust meglovagolva zárkózik fel az antant táborába, hogy 1915-től aktívan kivegye Olaszország részét a nagy világháborúba.

A háborút követő kaotikus állapotokból a progresszív kivezető utat az uralkodó osztályok keresztettként vetették a hatalmas arányú munkásmozgalomnak, a tömeges sztrájkoknak és gyárfoglaló mozgalomnak, viszont teret nyitottak Mussolini fasiszta diktatúrája számára. A szerző meggyőző módon mutatja be a fasiszta diktatúra első éveinek

bonyolult helyzetét, a parlamenti pártok agóniáját, a Matteotti meggyilkolását követő aventinói ellenállás gyengeségeit.

Külön fejezet foglalkozik a totális fasiszta diktatura rendszerének kiépítésével, a fasizmus elméleti alapjainak megrajzolásával, a szellemi élet béklyóba verésével, a kulturális élet egysíku szabályozásával. Az ókori római imperium felélesztésének csillogó propagandáját hamarosan a súlyos áldozatokat követelő és Olaszország elszigetelődéséhez vezető imperialista abessziniai háború követi, mely nagymértékben igénybe vette a fasiszta rendszer tartalékait és visszavonhatatlanul sodorta a hitleri Németország karjaiba.

A második világháború alatti súlyos véráldozatok, melyek a sivatagi háborúban, a szovjet fronton és a Balkánon érték az olasz hadsereget, értelmetlen és bűnös ügy védelmét szolgálták és aligha késleltethették a fasiszta rendszer összeomlását. A szerző ugyan bemutatja a végső válságát élő fasiszta kormányzat kapkodását, erőtlenségét és a felelősségtől való nagyfokú félelmét, valamint Mussolini teljes elszigetelődését az angol-amerikai szicíliai partraszállást követő időszakban, viszont a Badoglio kormány ábrázolása már hiányérzetet kelt. A szerző adása maradt az antifasiszta ellenállás komoly erővé formálódó tevékenységének sokoldalú bemutatásával és így nem rajzolódnak ki kellő süllyal azok a politikai erők sem, melyek a második világháborút követően döntő szerephez jutottak az olasz köztársaság irányításában és politikai mozgálmaiban.

A könyvet hasznos bibliográfiai anyag egészíti ki, amely különösen az olasz fasiszta rendszer funkcionálásának történetét dokumentálja

X

Az Einaudi könyvkiadó kiskönyvtári sorozata, mely a természettudományok és társadalomtudományok közérdeklődésre számottartó legizgalmasabb kérdéseit mutatja be, 11. kötetét Olaszország jelenkori történetének szenteli. Frederico Chabodnak, az 1960-ban elhunyt híres olasz történésznek nagysikerű, tizenkét előadásból álló fejtegetéseit látjuk viszont könyvalakban. Annak ellenére, hogy az olasz könyvpiac nem szűkölködik az olasz fasizmus történetét, annak fontosabb mozzanatait megvilágító történeti munkákban, vagy visszaemlékezésekben, mégis Chabod professzor történeti összefoglalása hasznos szerepet tölt be. Erre határozottan mutat rá a könyv előszavában Leo Valiani, az antifasiszta ellenállási mozgalom ismert történész vezéregyénisége. Az előadások nemcsak a kronológia szigorú alkalmazásával, következetes érvényesítésével tűnnek ki, de azzal is, hogy a politikai történet eseményeit a gazdasági élet fejlődésével szoros összefüggésében mutatják be.

A könyv három részre oszlik. Az első rész az első világháború befejezésétől a fasiszmus hatalomra kerüléséig terjedő gazdasági és politikai válság problémájával foglalkozik. A második rész a fasiszmus hatalomra jutásának okait elemzi és az olasz fasiszta rendszer működését mutatja be. A könyv harmadik része - egyben legterjedelmesebb fejezetei - a második világháború eseményeivel szoros összefüggésben ábrázolja a fasiszta rendszer válságát, a kibontakozó antifasiszta ellenállást, továbbá az olasz köztársaság megszületésének körülményeit.

A fasiszmus uralomrajutásának, történeti gyökereinek feltárása során joggal emeli ki a munka azt a felemás és ellentmondásos szerepet, melyet Olaszország az antant táborában betöltött és a vezető győztes hatalmak egyoldalú eljárását a zsákmány felosztásában, az előnyök biztosításában. Ehhez, a háborút követő nagyfokú elkeseredettséghez, a győzelmet követő kiábrándultsághoz sorakoztak a háború gazdasági és társadalmi következményei. Ezekből a körülményekből vezeti le az ipari proletariátus fokozódó aktivitásának kibontakozását és nem hanyagolja el azt a komoly hatást sem, melyet az oroszországi forradalmi mozgalmak Olaszországra gyakoroltak. A kiélesedett politikai küzdelmek közepette bontakozott ki a burzsoázia válsága, Giolitti ismételt kísérletei a polgári demokrácia foszlányainak megmentésére. Annyi kétségtelenül világosan kitűnik, hogy a hagyományos olasz polgári pártok az ipari proletariátustól való félelmükben, nemcsak tehetetlenségükkel mozdították elő "marcia su Roma" bekövetkezését. Mussolini fasiszta pártjában és annak akcióiban hatékony ellenszerét látták a háborút követő forradalmi törekvések leszerelésének, sőt megsemmisítésének.

Kellő sullyal domborítja ki a szerző a fasiszta rendszer konszolidációjában a Vatikánnal kötött lateráni egyezményt, ami komoly hozzájárulás volt Mussolini bel- és külpolitikai céljainak valóráváltásához. Abesszinia elleni támadó hadjárat és a hitleri fasizmussal szövetségben a spanyol köztársasági mozgalommal szembeni intervenció végérvényesen eldöntötte Olaszország helyét a második világháború küszöbén. A némaságra ítélt olasz társadalom valóságos törekvéseinek, antifasiszta erőinek fokozódó kibontakozása kellő sullyal és az arányok érvényesítésével elevenedik meg. Kommunisták, szocialisták, katolikusok és liberálisok antifasiszta koalíciójának rendkívül bonyolult összetevőit, akcióegységét és annak ellentmondásait tárja a könyv az olvasó elé, figyelemre méltó módon elemezve a célok, programok, eszmei mozgató rugók változatosságát, kölcsönhatását és eltérését.

Az antifasiszta ellenállás kibontakozásában nyilvánvaló változást hozott 1943 nyarán, a szicíliai partraszállást követő "július 25.-i" fordulat, Mussolini letartóztatása és a Badoglio-kormány megalakulása. Az új helyzet az antifasiszta ellenállás belső ellentmondásait szükségyszerűen kiélezte. A népi ellenállás növekvő ereje tette lehetővé a

fegyverszünetet követő szeptember 8.-i fordulatot, a Nemzeti Felszabadító Bizottság megalakulását, a németellenes harc kibontakozását. A Badoglio-kormány és a hadsereg vezetői a kedvező lehetőséget elmulasztva, az antifasiszta népi erők segítségét elutasítva, dezorganizálták a még ütőképes olasz katonai egységeket is és ezzel teret nyitottak a német fasiszmus további olaszországi uralmának. A kialakult rendkívül bonyolult és nehezen áttekinthető helyzetben sajátos formákat öltött az ellenállás a déli területeken, Közép-Olaszországban és Észak-Olaszországban. Ennek intenzitása nagymértékben attól függött, hogy az antifasiszta erők milyen mértékben tudnak a közös célok érdekében összefogni, mennyire képesek a hadseregben jelentkező ellenállási csoportokkal a kapcsolatot megtalálni és hogyan tudják a fegyveres harcot ellenző "kivárási politika" híveit - akik minden reményüket a vontatottan előrehaladó angol-amerikai hadseregbe helyezték - elszigetelni. Ennek a küzdelemnek bonyolult fordulatait, az antifasiszta erők hatalmas erőfeszítéseit, átmeneti visszavonulásaikat, buktatóikat és sikereiket, vereségeket és győzelmes előretöréseket, a felszabadulásért hozott nagy áldozatokat Chabod könyve sikeresen mutatja be.

A könyv feltárja, hogy az olasz köztársaság alapjai abban az antifasiszta küzdelemben születtek, mely végső soron 1945 áprilisában elvezetett a munkásosztály döntő részvételével az általános népi felkeléshez, Bologna, Genova, Torino és Milánó felszabadításához. A második világháborút követő politikai harcok, a köztársaság megteremtéséért, a monarchista erők elszigeteléséért 1946 nyarán, győzelemre vezettek és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megkezdte működését. A politikai küzdőterre lépett baloldali és jobboldali erők összecsapásait a szerző részletes adatokkal illusztrálja, jó áttekintést nyújtva a parlamenti választások kiemelkedő fázisairól.

Külön érdeme a könyvnek az alapos és sokoldalú, gazdag bibliográfia, mely magában foglalja Olaszország történetének 1918-1948 közötti időszakára vonatkozó legfontosabb irodalmat.

Lukács Lajos

Е. А. Косминский: Историография средних веков. У в. - середи-
на XIX в. Лекции. Изд. Московского Университета, Москва, 1963.

430 стр.

/A középkor historiográfiája. Az V. századtól
 a XIX. század derekáig. Előadások./

Je. A. Koszminszkij akadémikus neve magyar törté-
 néssz körökben jól ismert, elsősorban a koraközépkori Anglia
 történetével foglalkozó munkái, szélesebb körökben pedig az
 általa szerkesztett középkori és főiskolai tankönyvek ré-
 vén. Koszminszkij 1938-ban kezdte meg a moszkvai egyetemen
 a középkor historiográfiájával foglalkozó előadásait, s 1940
 májusáig a XIX. század derekáig jutott el. Ezekről az elő-
 adásairól tanítványai által sokszorosított jegyzet maradt fenn.
 Koszminszkij foglalkozott a gondolatlaltal, hogy folytatja ezt
 a munkát, sajtó alá rendezi, egyéb irányu elfoglaltságai az-
 onban megakadályozták ebben. 1959-ben bekövetkezett halála
 után a moszkvai egyetem oktatói rendezték sajtó alá a fennma-
 radt jegyzet alapján ezt a historiográfiai áttekintést.

A szerkesztők, Sz.D. Szkazkin, Je.V. Gutnova, Ja.A.
 Levickij és Ju.M. Szaprikin részben módosították magát a
 szöveget olyan értelemben, hogy a szóbeli előadásból óhatat-
 lanul adódó ismétléseket /elsősorban az előző óra anyagának
 eléggé részletes összefoglalását stb./ kiküszöbölték, megke-
 resték az idézetek és a szóbanforgó munkák bibliográfiai a-
 datait. Ezen túlmenően egyes helyeken /nem sok esetben/
 szerkesztői lábjegyzetben kiegészítették a Koszminszkij adta
 értékelést, különösen olyan esetekben, amikor közben a szö-
 vet történettudomány újabb eredményeket ért el egyes törté-
 nésszek vagy irányzatok kutatásában. Ezen túlmenően pedig a
 kötet végén eléggé részletes bibliográfiát állítottak össze.
 Ez a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a tárgyra vonat-
 kozó megjegyzései mellett közli a tárgyalt munkákat és a kér-
 dés legfontosabb irodalmát, szöveget, polgári orosz és nyu-
 gati irodalmat egyaránt.

Koszminszkij a középkor történetével foglalkozó tör-
 ténetírás történetét adja. Ennek megfelelően egy rövid, Á-
 goston történetiszemléletét elemző fejezet és egy másik, a kö-
 zépkori krónikairás általános ismérveit bemutató fejezet után
 a humanista történetírás ismertetésével kezdi tulajdonképpeni
 tárgyalását, a XVI-XVII. századi történetírás bemutatása ut-
 tán részletesen elemzi a felvilágosodás történetiszemléletét,
 s végül a XIX. század első felének német és francia törté-
 netíróit és irányzatait tárgyalja. Az egyetemi előadás te-
 matikai beosztásából következik, hogy lényegében véve a

francia, angol, német és olasz történetírás fejlődését kapjuk kézhez, eléggé tágan értelmezve ezt olyan formában, hogy az egyes korszakok filozófusainak és politikai gondolkodóinak történeti nézeteit is eléggé részletesen elemzi a szerző, s a szűkebb értelemben vett középkoron túl más korszakok /az ókor, vagy akár a francia forradalom/ történetének feldolgozását, ill. az erre vonatkozó nézeteket is felsorolja.

Nem annyira a történetírás módszertani és technikai fejlődésének a történetét találjuk meg ebben a könyvben /bár ilyen kérdésekkel is foglalkozik a bollandisták vagy Mabillon, vagy később a Monumenta Germaniae Historica vállalkozásával kapcsolatban/, mint inkább a történetiszemlélet fejlődését, s ennek megfelelően nagyobb súlyt kapnak azok a gondolkodók, akik, bár nem voltak hivatásos történészek, mégis történetiszemléletükkel alakítóan hatottak magára a történetírásra, mint a történetírás szorgalmas, de önálló gondolatokkal nem tündöklő középszerű képviselői. A határak tag megszabása azt eredményezte, hogy voltaképpen nemcsak a középkori, hanem általában a történetírás történetét foglalta össze Koszminszkij ebben a munkájában.

Az előadás formájából adódó közvetlenség határozottan érdekes és kellemes olvasmánnyá teszi ezt a munkát. Értékelése mindig reális, elsősorban a pozitívumokra figyelő. A bollandisták esetében is azt hangsúlyozza például, milyen fontos volt formális kritikájuk a történetírás további fejlődése szempontjából, bármilyen erősek is voltak történetiszemléletük negatívumai. Sajnálatos, hogy a munka csonka maradt. A szerkesztők az előszóban ígéretet tesznek folytatására, remélhetőleg ezt az ígéretet minél előbb valóra váltják.

Niederhauser Emil

Royna Pastor de Togneri: Ganaderia y precios. Consideraciones sobre la economía de Leon y Castilla /siglos XI-XIII/. Buenos Aires, 1962.

/Állattenyésztés és árak. Gondolatok Leon és Kasztília XI-XIII. századi gazdaságáról/

Az argentin gazdaságtörténésznek a Cuaderno de Historia de España központi spanyol történeti folyóiratban megjelent cikke /különnyomatban/ a kasztíliai és leoni állattenyésztéssel és vele összefüggésben az árak mozgásával foglalkozik a XI. és XIII. század közötti időszakban. /38-

55. 1./ A spanyol és dél-amerikai történészek, köztük Claudio Sánchez-Albornoz, Maria del Carmen Carlé, Emilio Sáez, a második világháború után figyelmüket a korai spanyol századok árviszonyaira irányították és adatgyűjtéseket végeztek. E cikk szerzőjének az a célkitűzése, hogy a hiányzó vagy nehezen használható adatokat a gazdasági fejlődés általános folyamatának figyelembe vételével pótolja illetve értelmezze, nem egy hasznos felismeréshez vezet. Ennek érdekében az ökrök, tehenek és sertések árairól állít össze táblázatot.

Egyik szembe ötlő jelenség, hogy 957-1163 között az ökör ára hatszorosára csökkent /12 modios-ról 2-re/ a gabona árához képest, a tehéné felére, míg a sertés ára a gabonáéhoz viszonyítva azonos szinten maradt. Nemcsak Leonban és Kasztíliában, hanem Galliciában is hasonló ármozgást lehet tapasztalni a természetes gazdaság e századaiban. A szerző ezt az állattenyésztés fellendülésével magyarázza, amit azáltal támaszt alá, hogy a föld értéke nagyon alacsony volt, a gabonatermelés nem emelkedett magasabb színvonalra. A sertés-tenyésztés, mivel nagyobb munkaerőt igényel mint a marhatartás, szintén nem fejlődhetett. Érdekes, hogy az állatok ára 1040-ig pénzben volt adva, ezután gabonában jelölik meg a források, és csak a XII. század második felében tér vissza a pénz mint értékmérő. Mindezen változások a gazdasági és politikai fejlődés főbb irányvonalát követik.

A XI. századig tartó pénzadatok áremelkedéséről tanuskodnak, amelyet az állattenyésztés fejlődése azért nem elenyészelt, mert a pénz anyagául szolgáló nemesfém mennyisége csökkent. Ez az áremelkedés nem függ össze a termelésben beállott változásokkal, ugyanígy a XI-XII. századi kiesése a pénznek más tényezőkkel, a kalifátus hatalmának lehanyaglásával, a reconquista előrehaladásával magyarázható. A szerző a kasztíliai feudális birtokok, a senorio rendszer kialakulását is e tényezők közé számítja. A XI. század végén VI. Alfonz által vert rézpénz már a fejlődés harmadik szakaszát vezeti be, melyben a pénz újra mint a fő értékmérő jelenik meg. A XII. század második felétől ez a tény a gazdasági felemelkedés folyamatára utal, a városok felvirágzásának, és ennek egyik jele a pénzforgalom megnövekedése, majd 1172-ben az arany maravedi megjelenése. Ennek ellenére csak a Las Navas de Tolosa-i győzelem és a nagyobb városok felszabadítása után lehet beszélni egy szabadon érvényesülő, bonyolult pénzgazdaságról.

A szerző, aki a városi mozgalmakat kívánja a jövőben ártörténeti kutatásaiba bevonni, ösztönzően hidalja át hipotéziseivel az adathiányokat. Eppen az a tanulságos, hogy /a Romano és mások által képviselt párisi ártörténeti iskola tanítványaként/ az ártörténetet a gazdasági és társadalmi fejlődés egészébe ágyazza bele, és így az árak mozgásából levonható következtetéseivel sajátos módon emeli ki a korai spanyol feudális fejlődés törvényszerűségeit.

Wittman Tibor

M.H. Тихомиров - Л.В. Милов: Закон судный людем - краткой редакци. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1961. 177 стр.

Закон судный людем - пространной и сводной редакци. Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1961. 284 стр.

/Az orosz "birósági joggyűjtemény" kritikai kiadása/

A XIII. században keletkezett "Zakon Szudnűj Ljudem" /a továbbiakban Z.Sz.L./, mint a "szláv jogrendszer" legrégebb emlékeinek egyike - mondja bevezető tanulmányában M.N. Tyihomirov akadémikus - már régóta jelentős helyet foglal el a különböző, főként szlávnyelvű - országok történeteinek és nyelvészeinek kutatásaiban. Ebben a kötetben a Z.Sz.L. úgynevezett "Kratkaja redakcija" /rövid szerkesztésű/ változata került kiadásra, mely a következő szövegváltozatokból tevődik össze:

1. több régi "Kormcsaja"-ban /egyházi törvénykönyv/ található kéziratok /"Novgorodszkij szpizsok 1280.", "Var-szonofjevskij szpizsok", "Usztjuzsszkij Szpizsok"/, ezek adják a legrégebb szövegváltozatot.

2. a "Merilo pravodnoe" /igazságosság mértéke/ címen ismeretes joggyűjteményben található kéziratok,

3. az úgynevezett "Csodovszkij izvod",

4. végül az úgynevezett "Novgorodszko-Szofijszkij " gyűjtemény kézírataiban található változat.

A Z.Sz.L. eredetét illetően többféle, egymásnak ellentmondó vélemény alakult ki a kutatások során. A nagy véleménykülönbségek okát Tyihomirov abban látja, hogy a kutatók általában - kivéve néhány jelenkori kutatót /I.Vascsina, V.Ganev/ - következtetéseik levonását nem a kellő forrásismerettel végzik. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni a Z.Sz.L. eredetét illető véleménykülönbségek vizsgálatánál - mondja továbbá Tyihomirov - hogy a Z.Sz.L. különböző szövegvariánsokat tartalmazó kézíratainak tekintélyes része /Tyihomirov 54 kéziratot használt fel a kötet kiadásánál/ eddig még nem került tudományos feldolgozásra. Ebben látja Tyihomirov annak okát is, hogy mindeddig az "Usztjuzsszkaja Kormcsaja"-t tartották legrégebb kéziratnak. Ezzel szemben az ő megállapítása szerint legrégebb kéziratnak az 1280-ból való "Kormcsaja"-ban található "Novgorodszkij szpizsok"-ot kell tartanunk. Több kéziratot illetően helytelen elképzelések alakultak ki a kutatók között. Így például A.Sz. Pavlov nyomán több kutató is azt állította -

tévesen - hogy a "Merilo pravodnoe" gyűjteményben található kézirat "Prosztrannaja redakcija" változat, holott ez a "Kratkaja redakcija" szövege.

Éppen ebben a gyűjteményben előforduló kéziratok, és ezeknek más, több régi "Kormcsaja"-ban található variánsai azok, amelyek addig legkevésbé kerültek tudományos vizsgálat alá - legjelentősebb közülük a XVI. századból származó "Joszafjevskij szpizsok".

E kötet kiadásánál a szerkesztők ugyanazokat az eljárásokat követték, mint a Grekov akadémikus irányításával történt "Russzkaja Pravda" kiadásánál. Ennek megfelelően megőrizték a régi írásmódot.

A kötet elején minden szövegvariánsról rövid forrástörténeti ismertetést találunk, majd a variánsokat átirásban is közlik, végül a "Novgorodszkij szpizsok" /1280/, a "Vorszonofjevskij szpizsok" /XVI.század/, az "Usztjuzsszkij szpizsok" /XVI.század/, a "Trojickij szpizsok" /XIV.század/ és a "Csudovszkij szpizsok" /1499./ fotóképiát adják.

A másik kötet a "Kratkaja redakcija" kiadás folytatásának tekinthető, benne a Z.Sz.L. szövegváltozatainak másik két típusát /"Prosztrannaja i szvodnaja redakcija"/ található.

A "teljes" változat kéziratai /"prosztrannüje szpizski"/ két fő csoportra oszthatók:

1. a "Prosztrannaja redakcija"-nak felel meg a "Puskinszkij szpizsok" /ezt adta ki 1843-ban Dubenszkij/.

2. a "Szvodnaja redakcija"-nak a Sztrojev által kiadott "Karamzinszkij szpizsok" felel meg.

A "Szvodnaja redakcija"-t foghatjuk fel a legteljesebb /"összehasonlító"/ változatként. Kiegészítésül a "Kratkaja redakcija" azon részei szolgáltak, amelyek a "Prosztrannaja redakcija"-ba nem kerültek bele. Ezért Tyihomirov is ezt a változatot tekinti teljesnek, mérvadónak, sőt egyben legrégibbnek is.

A kötet felépítése és kiadási módszere is követi az előző kötetét. Bevezető tanulmányában - mely ezuttal valamivel részletesebb, mint az előző köteté - Tyihomirov forrástörténeti ismertetést ad az egyes kéziratokról:

1. a "Prosztrannaja redakcija" kéziratai: "Puskinszkij izvod", "Archeograficeszkij izvod",

2. a "Szvodnaja redakcija" kéziratai: "Letopisznij /Karamzinszkij/ izvod", "Trojickij izvod".

Majd átirásban közli a kötet ugyanezeket a kéziratokat, utána pedig függelékként a "Kratkaja redakcija"-hoz tartozó, XV. századi "Trojickij szpizsok" szövegét, melyet L.V. Milov, a kötet egyik munkatársa már a "Kratkaja redakcija" változat megjelenése után fedezett fel.

A kötet végén a XVI. századi "Puskinszkij szpiszok", a XIV. századi "Archeograficeszkij szpiszok" és a XV. századi "Karamzinszkij szpiszok" fotókópiáit találjuk. Értékes bibliográfia zárja be a kötetet.

Bevezető tanulmányában Tyihomirov az összehasonlító filológiai elemzés mellett arra is reflektál, hogy több kutató szerint a Z.Sz.L. "Prosztrannaja redakcija" változatának szövege egészében bizánci törvények alapján összeállított kompiláció. Tyihomirov a kizárólagos bizánci származtatás ellen azzal érvel - jóllehet ő maga sem tagadja, hogy a bizánci törvények hatása a Z.Sz.L. szövegében kimutatható - hogy amennyiben a "Prosztrannaja redakcija" szövege egyszerűen bizánci kompiláció lenne, úgy ellentétbe kellene kerülnie a "Kratkaja redakcija" szövegével, arról viszont N.Sz. Szuvorov már korábban kimutatta, hogy különböző orosz eredetű forrásokból tevődött össze. A bizánci hatást tehát nem veti el teljesen Tyihomirov, de annyira sajátosan orosz forrásnak tartja a Z.Sz.L.-t, hogy szinte nem is jöhet számításba történeti forrásként más szláv népek történetének kutatói számára.

Huszár Pál

Ernst Werner-Max Steinmetz: Städtische Volksbewegungen im 14. Jahrhundert. Akademie Verlag, Berlin, 1960. 194 p.

/Városi népmozgalmak a XIV. században/

A stockholmi történész kongresszusra való felkészülés jegyében ült össze a Német Történész-Társaság középkori szekciója 1960 január 21-23.-án Wernigerodében. Az elhangzott beszámolókat és hozzászólásokat azután két kötetben, két témakör köré csoportosítva /Városi népmozgalmak a XIV. században és A korai polgári forradalom Németországban/ könyv alakban is megjelentették. Az első kötetbe került 12 referátum azonban nemcsak a különböző európai országokban lezajlott városi mozgalmakkal foglalkozik, hanem kitér a feudalizmusnak e századra feltételezett válságára is. Konceptiójuk szerint a XIV. századig Nyugat-Európában lényegében beféjeződött a városok önkormányzatának kivívása. A polgárság és hűbéri környezetének ellentéte helyett egyre inkább a városon belüli ellentmondások kerülnek előtérbe. A XIV. század nagy városi megmozdulásainál a polgárság korántsem egységes, s az egyes csoportok állásfoglalása is gyorsan változik. Mig a hatalmat a kezükben tartó patriciusok ellen a céhek

egységesen lépnek fel, addig erejük megoszlik a mesterek és legények ellenségeskedése során s a városi plebejusok is képesek önállóan, a legények támogatása nélkül harcolni érdekeik védelmében. A kötet szerzőit elsősorban a mozgalom utolsó formája érdekli, céljuk a plebejus osztályharc mélyebb feltárása.

A kötet első referátuma - szerzője Ernst Werner - a ciompi mozgalommal foglalkozik. Firenze manufaktúráinak szabad bér munkásai minőségileg jelentettek ujat az osztálytagozódás terén, arra tehát nem alkalmasak, hogy a róluk elmondottakat más országok városi mozgalmaira is általánosítsuk. Tisztában van ezzel a többi szerző is, mégsem tudják elkerülni bizonyos analóg vonások felvázolását. Nézzük meg pontosabban, miért? A. Doren a századelő jeles német gazdaságtörténésze a ciompi mozgalmat a kapitalista fejlődés meggátolása miatt reakciós jellegűnek bélyegezte. Werner méltán utasítja ezt vissza. A compagniák ugyanis csak belső viszonyaikat tekintve állnak közel a tőkés formájú termeléshez, külső megjelenésük - céh - feudális, és földvásárlással, a környező vidék irányában hűbérurként való fellépéssel, a későbbi refeudalizáció eszközévé váltak. Találkozhatunk hasonló jelenséggel a francia polgárság legfelső rétegénél, amelynek egyrésze igen hamar megtalálta a nemessé válás útját /Erika Engelmann referátuma az 1356/58-as párizsi felkelésről/. A gazdag Hansa-kereskedők sem a termelésbe fektettek tőkéjüket, inkább házat, földet, telket vásároltak /Konrad Fritze a vend Hansa városokról/. A polgárság legfelső rétegének kirekesztésén túlmenően, nem kívánnak foglalkozni a céhmozgalmakkal sem. A "céhmesterek forradalma" félrevezető, csak a városi alkotmányt kívánták módosítani a maguk javára - mondja K. Fritze. Marad tehát a városi lakosság másik nagy csoportjának, a legényeknek és a plebejus tömegeknek a harca. De volt-e Európa országaiban kellő bázisa ennek a harcnak? A céhlegények törekvései semmivel sem kevésbé feudálisak, mint mestereiké, maguk is mesterré válásuk akadályait akarták elhárítani /Londonban önálló legénycéh felállítását kérték/ Theodora Büttner referátuma az 1381-es londoni mozgalmakról/. A bér munkás-plebejus mozgalmak jelentősége még csekélyebb, és éppen ezek eltulzásában láthatjuk a firenzei analógia hatását. Még ahol feltételezhetjük is a bérből élő elemek nagyobb számú jelenlétét /London, Hansa városok - napszámosok, hajósok, cselédek stb./ ott sem képviseltek önálló erőt a városi felkelésekben. Mozgalmuk spontánul egybeolvadt a többi rétegével, nélkülözte a tudatos célt. Másutt, a céhes keretek közé szorult kézművesipar még nem is termelte ki a plebejus-bér munkás réteget kellő számban /Frantisek Kavka referátuma nem tud önálló plebejusmozgalmat Cseh- és Morvaországban, s adatai alapján komoly plebejus réteg meglétében is kételkedhetünk/.

A plebejus mozgalom ilyen eltulzása a könyvben határozott célt szolgál a szerzők részéről. Mindezzel ugyanis a

feudalizmus XIV. századi válságát igyekezzenek bebizonyítani. Ha volt válság, akkor kétségtelenül olyan osztályoknak is kellett lenniök, amelyek tulmutatnak a feudalizmuson, s mivel a patriciusok és céhes iparosok nem ilyenek, a plebejusokban vélték feltalálni őket. Ezért kellett azután néhol szinte ellentmondásosságba keveredve tulbecsülni az alsóbb néprétegek szerepét. A XIV. században Európa legtöbb országában még nem indokolt a polgárság ilyen erős széttagolása és az egységes cél mellőzése. Hiszen csak e század végén vitta hűbéruraik elleni harcát a német városok két nagy szövetsége - a sváb és a rajnai. A városi egység figyelmen kívül hagyása, a plebejus mozgalmak tulzott előterbe állítása a városi osztályharc megelőző formáinak önkénytelen lebecsüléséhez vezethet. Ernst Werner bevezető előadása olyan városi mozgalommal foglalkozik, amelyben a plebejus-bérmunkás elemek ténylegesen vezető szerepet játszottak. A Hansa városok, Párizs, London plebejusai is aktívan résztvettek a nagy XIV. századi felkelésekben, önálló céljaik megvalósítását azonban ekkor még nem kísérelték meg, szövetségben maradtak a náluk szervezettebb - és még feudális célkért harcoló - céhlegényekkel vagy éppen céhesiparosokkal.

A tulajdonképpeni probléma tehát a feudalizmus XIV. századi válsága körül merült fel. Frantisek Graus a mezőgazdasági válságot, ezen belül a pénzjáradék bevezetését okolja, mint a válság kirobbantóját /magyarul: Középkori Egyetemes Történet II/IV. Budapest, 1958. 130-179.l./.

Német követői is elismerik a válság meglétét. Bernhard Töpfer ugyan csak a nemesi osztály hanyatlását, és a pénzrontást emelte ki, mint a válság megnyilvánulásait, Erhard Voigt azonban szinte kapitalisztikus méretű gabona-tultermelési válságról beszélt, úgyhogy a jelenlévő F. Graus maga volt kénytelen a feudalizmus válságát ettől a helytelen analógiától megvédeni. Magát a válság elméletét azonban fenntartotta. A városokról szóló referátumok szerzőinek végső célja a feudalizmus krízisének alátámasztása volt, de ezt - szerintük - nem sikerült elérniök. A város mind társadalmi, mind gazdasági szempontból feudális maradt, s még az átalakulás feltételei sem adóttak /többek között, mert az ezért harcoló plebejus ellenzék is gyenge/. Nem beszélhetünk válságról a mezőgazdaságban sem, a feudális járadékforma pénzzszolgáltatássá válása egyedül nem indokolja ezt. Átmeneti formáról van szó, mely időben jóval megelőzi a tőkés járadékot, s szükségszerűen következik be. /A Postan-Dobb-Graus féle válságelmélet bírálataára lásd: B. Ф. Сказкин: К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве в Западной Европе. А Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1959.

Ha a szerzők koncepciójával nem is mindig érthetünk egyet, a könyv pozitívumait el kell ismernünk. Néhány referátumot is ki kell itt emelnünk: Ernst Werner avatott kézzel nyult a firenzei gazdasági fejlődés bonyolult problémáihoz, s a Dolcino felkelés méltatásával Bernhard Töpfer, a pári-

zsi és londoni mozgalmakkal Erika Engelmann ill. Theodora Büttner foglalkozott alaposan. Valamennyi referátumról elmondhatjuk, hogy egységes szempontok szerint, alapos munkával készült, s hozzájárul a XIV. század városainak osztálytagolódásáról alkotott képünk kialakításához.

ifj. Barta János

Ernst Werner-Max Steinmetz: Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland. Akademie Verlag, Berlin, 1961. 308 p.

/A korai polgári forradalom Németországban/

A feltörekvő polgárság első nagy európai jelentőségű mozgalma a Németországból kiinduló Reformációban és a Nagy Parasztháboruban érte el tetőpontját. Ezért nyerte el ez a néhány év alatt lejátszódott /1517-1525/, lényegében szorosán összekapcsolódó két mozgalom a "korai polgári forradalom" elnevezést. Bár gazdag irodalom áll rendelkezésünkre mindkét eseményről, a nagy összefoglaló monográfiák ellenére - alapos kutatómunkával - még ma is újabb és újabb adalékokkal egészíthetők ki a szakember ismeretei. Ezért nem meglepő az, hogy a Német Történész Társaság 1960-as wernigerodei ülését részben ennek - a német történelemben már alaposan kidolgozott - témakörnek szentelte. A kötet 23 referátumának egy része /Max Steinmetz, Karlheinz Blaschke, Eckhardt Müller-Mertens, Ingrid Mittenzwei stb. cikkei/ elméleti oldalról közelítik meg a "korai polgári forradalmat", míg a többség egy-egy részprobléma megoldásával igyekszik hozzájárulni a Reformáció, vagy a Parasztháború politikai-, gazdasági-, társadalmi-, jogi- vagy éppen vallástörténetéhez. A sokoldalú vizsgálat, ha nem is mindig nyújt eddig ismeretlen adatokat, mégis hasznos, hiszen új megvilágításban tárja eléink a polgári tudósok által sokszor elhanyagolt, vagy nem kellő oldalról megragadott összefüggéseket.

A "korai polgári forradalom" jellegéről már folyt vita a szovjet történészek között /Бонпocu Учмору 1957-es és 1958-as számai/. Ha a német történészek most nem is újítják fel a vitát, ennek hatása mégis érezhető az elhangzott előadásokon ill. referátumokon. A XVI. század elején Németországban erőteljesen kifejlődtek a kapitalista elemek, s ezek mind a gazdasági, mind a társadalmi életben éreztették hatásukat. Ugyanakkor ez a "korai polgári forradalom" még nem mérhető a klasszikus polgári forradalmak mércéjével. A két megállapítás a kötet kettős tendenciáját tükrözi.

rözi. A helytörténeti vonatkozású cikkek témaválasztása mindig céltudatos: gazdaságilag fejlett, a mozgalom középpontjában álló thüringiai-szász városok, vagy talvák kutatása, esetleg egy Hansa város a célpontjuk, s így nem csoda, ha ezek a szerzők a kapitalista elemek fejlettsége és a mozgalom polgári jellege mellett foglalnak állást. Az elméleti jellegű cikkek közül talán csak Max Steinmetz bevezető előadása szentel több figyelmet a meglévő kapitalista elemek kihangsúlyozására, míg a többiek - főleg a Steinmetzzel is polemizáló Müller-Mertens - bár nem tagadják a forradalom polgári jellegét, ennek a fejlődésnek az angoltól, németalfölditől való lényeges elmaradását hangsúlyozzák.

A 23 referátum különösebb előzetes összehangolás nélkül készült /mint azt Max Steinmetz zárszavában bevallja/, így a kötettel szemben az olvasó nem léphet fel egységes szempontok követelésével. Az előre elkészített hozzászólások pedig - néhány utaláson vagy helyeslésen kívül - kizárják a tényleges vita kibontakozását is. Így tehát az egyes referátumok - sokkal inkább mint a wernigerodei ülésről kiadott első kötetben /Städtische Volksbewegungen im 14. Jahrhundert/ - az egyes szerzők álláspontját fejezik ki, és nem a szerkesztőké. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy - sajnos - némelyik cikkre mindössze 4-6 oldal terjedelem jutott, ez pedig akkor, ha mondanivalója nem áll a nagyobb egész szolgálatában, bizony nem mindig bizonyul elégnek tudományos igényű fejtegetésekre. A szerkesztői munka hiányosságaitól eltekintve azonban a referátumok - a "korai polgári forradalom" igen sokoldalú megvilágításával - tartalmilag kielégítik az olvasót.

ifj. Barta János

J.H. Elliott: The Revolt of the Catalans. A Study in the Decline of Spain /1598-1640/. Cambridge, 1963.

/A katalánok felkelése. Tanulmány Spanyolország hanyatlásáról/

A spanyol hanyatlás kutatása egy igen értékes tanulmánnyal gyarapodott. A cambridge-i Trinity College fellow-ja többéves munkát szentelt a katalán kérdésnek, mely az 1640-es nagy felkelésben vált nemzetközi tényezővé. Miután bemutatja a Kasztília és Katalónia közötti egyenlőtlen fejlődés előzményeit és főbb mozzanatait, a szerző ráter a katalán válság kibontakozásának körülményeire, majd az Olivares-korszak politikai viszonyait elemzi. Szerinte az 1640-41-es

felkelés a vezetés válságát és gazdasági, alkotmánytörténeti krízist fejezett ki. Sajátosan mediterrán problematikáról van szó, melyről Spanyolország atlanti partja tudomást sem vett, a sevillai Casa de Contratación hatalmas levéltári anyagában semmi nyoma nincs a felkelésnek, viszont az ugyanakkor kitört portugál felkeléssel annál többet foglalkoztak.

A katalán felkelésben két erő, a katalán arisztokrácia és a nép találkozott ideiglenesen. Elliott jól látja, hogy társadalmi antagonizmus választotta el őket és a "konvergencia" nem volt tartós. Olivares rendszere a katalán és portugál felkelésben, valamint a nemesek andaluziai összeesküvésében megbukott, utána nem figyelhető meg semmiféle centralizációs kísérlet, az Olivares-előtti állapotokat állítják vissza. II. Károly korában a tartományi autonomia aranykora következett el, és ekkor mutatta Katalónia a gazdasági ujjáéledés első jeleit; a többi spanyol tartománnyal való kapcsolatai szorosabbakká váltak.

Érdekesek a tanulmány gazdaságtörténeti megállapításai, melyek P. Vilar kiadatlan disszertációjának anyagára támaszkodnak. A katalán mezőgazdaság a XVI. században termeli ki a módos parasztságot és a bérleti viszony is ekkor jelenik meg. A városi posztóipar is megindul a falu felé, ahol olcsó munkaerő tette rentábilissá a vállalkozást. A lehetőségek nem tudták kibontakoztatni a manufaktúra ipart, a kereskedelmi tőke csak Barcelonában virágzott fel, ami a Genova felé szállított nemesfémnek, bornak, gyapjunak és fűszereknek volt köszönhető. A genovai kereskedelem uralkodott a Földközi-tenger e részén, a katalán tőke nem erősödhetett meg. A mezőgazdasági termelés sem válhatott egy nekilendülő fejlődés alapjává, a külföldi gabona elcsőbb volt mint a katalóniai, a vízhiány akadályozta a termelés fokozását. Ennek ellenére a katalán gabonatermelők nem a belső szükséglet ellátását látták feladatuknak, hanem a gabonakivitelt, miközben Katalónia gabonát importált Franciaországból, Sziciliából és Aragóniából. A XVI. században a gabonaárak megháromszorozódtak.

A parazita nemesség és az egyház privilégiumai érintetlenek voltak. A nemesség három rétegre oszlott: a lovagok, a "don"-ok és a grófokból, örögrófokból, hercegekből álló felső réteg. A legelőkelőbb katalán arisztokraták beleolvadtak a kasztíliai arisztokráciába, és a királyi udvarba kerültek. A nemesek szívesen házasodtak össze a gazdag városi polgárokkal, és beköltöztek a városokba. A katalán arisztokráciát a szerző egy műveletlen, pereskedő és pártoskodó réteggént mutatja be, melynek a "malaise"-e nagyban járult hozzá a katalán válság kiéleződéséhez.

A tanulmány nagyszerűen mutatja be a spanyol monarchia fejlődésének néhány centrális problémáját is, összefüggésben a központosító és föderalista irányzatok harcával. A szerző ugyan sok kérdést megválaszolatlanul hagy, de ez a kutatások mai színvonalán érthető. Eppen ő mutatta be

egyik korábbi cikkében /Past and Present 1961/ a spanyol hanyatlás rövid historiográfiáját, mely annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben a kutatás sok hasznos eredményt tárt fel, még ma is a maga megoldatlanságában tárja elénk az egész problematikát.

Wittman Tibor

František Kavka: Bilá Horá a české dějiny. Státní Nakladatelství Politické Literatury, Praha, 1962. 270 p.

/Fehérhegy és a cseh történelem/

František Kavka, a népszerűsítő, de ugyanakkor tudományos igénnyel megírt munka szerzője a régebbi cseh történetírásban már több szempontból tárgyalt és értékelt 1618-20-as cseh rendi felkelés történetét igyekszik helyes megvilágításba helyezni.

A kilenc fejezetből álló munka első fejezetében a szerző bemutatja Fehérhegy szerepét és helyét az eddigi cseh történetírásban, valamint a cseh nemzeti hagyományban, amelyben - mint írja - Fehérhegy jelentette a cseh független államiság megszűnését, az utána következő megtorlások ideje pedig a "sötét" kort a Habsburgok igájába hajtott cseh nép számára. Ez a jelkép majd három évszázadon át konkrét tartalmat jelentett, de aktualitását 1918-ban sem vesztette el - olvashatjuk a műben -, sőt ez az aktualitás 1938-39-ben is kísért, mivel a cseh uralkodó osztály politikája mindkét esetben nagyon sok hasonlóságot mutatott. Kavka elemzi, hogyan értékelték az egyes cseh történetírók Fehérhegy kudarcát František Palacký-tól kezdve Waclaw Wladivoj Tomek, Josef Kalousek, Jindřich Vančura, Vlastimil Kybal, Josef Pekař, Antonín Rezek, Anton Gindely, Ernest Denis, Kamil Krafota, Zdeněk Nejedlý, az osztrák Hugo Hantsch, Hans Sturmberger munkásságán át egészen a marxista Eva Priester, J. Janáček és J. Polišenský tevékenységéig.

A második fejezetben rajzolja meg a XVII. század eleji Európa és a cseh állam politikai helyzetét, beillesztve a cseh rendi felkelést, mint a harmincéves háború prologusát a két nagy európai társadalmi mozgalom, az 1566-ban lezajlott németalföldi és az 1640-ben kezdődött angol polgári forradalom közé. Vázolja a Habsburg uralom alatt álló, illetőleg avval szövetségben működő országok politikai helyzetét /Spanyolország, Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Itália/, nyomonkövetve a pápaság hatalmának terjedését, az

ellenreformáció térhódítását az egyes országokban. Magyarország tárgyalásakor a szerző kitér a Bocskai-szabadságharcra, amely egy időre meggátolja Magyarországon a Habsburgok leigázó törekvéseit. A Habsburg-ellenes tábor létrejöttének vizsgálata során a népszerűsítő-tudományos keretek mellett részletes elemzést próbál adni Anglia, Hollandia és a Német Birodalom - elsősorban Pfalz - politikai helyzetéről. A felkelés kitörésének okait elemezve a szerző képet ad a Fehérhegy előtti cseh állam, mint a Habsburg-birodalom egyik fő gazdasági erősségének gazdasági és társadalmi problémáiról, rámutatva a kapitalizmus elemeinek jelentkezésére és ennek társadalmi következményeire. Szembeállítja ezzel a gravitációs politikán alapuló felkelés alapvetően rendi, feudális jellegét.

A harmadik fejezetben a felkeléshez vezető ut leírását adja 1608-1618 között, elemezve a rendi ellenzék kialakulását és annak jellegét, továbbá résztvevőinek - Zdeněk Vojtech Popel z Lobkovic, Jaroslav Borita z Martinic, Karel z Lichtenštejna, Frantisek Dietrichštejna, Václav Budovec z Budova, Karl starsi z Žerotina, Jindřicha Matyáš hrabě Thurn - szerepét és életútját. Bemutatja, hogyan jut el a rendi ellenzék az 1608-1611-es évek konföderációs mozgalmain át a radikális Habsburg-ellenes szárny kialakulásához, majd ezen az uton továbbhaladva a defenestrációig.

A következő fejezetben a törvényességhez szigoruan ragaszkodni akaró, lojális mozgalom kezdeteit tárgyalja a szerző, elénkítva azt a harcot, amely a rendi Direktórium kormányzásának kezdetekor megindult a felkelés jellege körül. Ez, a vezetőrétegen belül folyó harc eredményezte aztán azt a nagy, és a későbbiek során végzetessé váló hibát, hogy a felkelés vezetői már annak kezdetekor elmulasztották kihasználni a számukra kedvező lehetőségeket, időt engedve ezáltal a Habsburgoknak a fegyveres készülődésre, míg ők sikertelen diplomáciai tevékenységükkel töltötték az időt.

Az ötödik fejezetben a bécsi udvar nehézségei miatt adódott új, reménykeltő fordulatot tárgyalja: hogyan próbálják a Habsburgok Mátyás halála után Ferdinánd számára biztosítani a császári trónt, milyen szerepe volt az ekörül folyó diplomáciai küzdelmekben az angol diplomáciának - élen vicomte Doncaster-rel, I. Jakab megbízottjával. Részletesen ismerteti a cseh-osztrák rendek szövetségének létrejöttét, valamint azokat a diplomáciai küzdelmeket, amelyek II. Ferdinánd császárrá választását mindkét tábor részéről közvetlenül a választás előtt megelőzték.

A következő fejezetben arról a fellendülésről kapunk szemléletes képet, amelyet Bethlen Gábornak a csehek szövetségében való fellépése eredményezett a felkelés számára. E fellendülés eredménye az, hogy az egyesült cseh-morva-magyar seregek 1619 október 24-én már Bécs alatt vannak. Világosan bizonyítja azonban a fellendülés belső alapjának elégtelenségét az a tény, hogy amint Bethlen Gábor kényte-

len volt Homonnai György, a Habsburgok exponensének támadása miatt fenyegetett országának védelmére sietni és Bécs ostromát félbenhagyva hazatérni, a cseh-morva sereg is azonnal felhagy az ostrommal. Sőt a csaknem teljesen külföldi segítségre alapozott rendi felkelés röviddel ezután már feltartóztathatatlannul közeledik Fehérhegy felé, nem segít ezen az 1620 márciusában kötött osztrák-cseh-magyar szövetség sem. Ezek után a szerző részletes leírást ad a fehérhegyi csatáról, és ismerteti Bethlen Gábor tevékenységét a felkelők oldalán mind diplomáciai, mind katonai téren. Megvizsgálja a rendi felkelés bukásának következményeit, elemezve, hogyan törekedett a bécsi udvar elsősorban gazdaságilag megsemmisíteni a cseh rendi ellenzéket - nem riadva vissza a fizikai megsemmisítéstől sem. Kavka rámutat arra is, milyen politikai és nemzetiségi következményei lettek ennek az eljárás-módnak, milyen hatással volt ez a csehországi jobbagység helyzetére, mennyire veszélyeztette ez létében a cseh kultúrát.

A kilencedik fejezetben a szerző alapos értékelést ad az 1618-20-as cseh rendi felkelésről. Álláspontja az, hogy az 1618-20 között lezajló Habsburg-ellenes felkelés nem volt forradalom, sem forradalmi mozgalom, hanem olyan rendi felkelés, amely csak egy kiváltságos rétegre alapozódott, éppen ezért helyesebb volna "nemesi-rendi felkelésnek" nevezni. A korábbi történeti irodalomtól eltérően a felkelés bukásának okát nem a vezetők egoizmusában vagy egyéni hibáiban keresi, hanem helyesen rámutat a felkelés osztálykorlátaira, és a bukás okát a nemesség "osztály-egoizmusában" látja. A vereség első okának jelöli meg azt, hogy a felkelés "rendi-nemesi" jellege már eleve magával hozta a néptömegek közönyét, sőt ellenszenvét. A felkelés vezetői, rendi jogaikat féltve, minden eszközzel igyekeztek megakadályozni, hogy az széleskörű társadalmi mozgalommá nőjön, és szociális követelésekre is kiterjedjen. Ez eredményezte a felkelés határozatlan, megegyezésre törekvő jellegét. A bukás második fő okát Kavka lényegében az elsőből eredezteti, minthogy az eddigiekből valóban egyértelműen következik: a felkelés külföldi segítségre való ráutaltsága. Az ügyben nem eléggé érdekelt Anglia várt segítségének elmaradása méginkább súlyosbitotta az amúgy sem előnyös nemzetközi helyzetet, mert ezáltal a Protestáns Unió és Hollandia támogatása is meghiúsult. Amellett, hogy a mozgalom nem nöhetett át polgári forradalomra - mint az Németalföldön történt - a vezetés politikai és stratégiai hibái is sokat ártottak, továbbá demoralizálólag hatott a zsoldossereg alkalmazása.

Huszár Pál

Georges Lefebvre: Les paysans du Nord pendant la Révolution française. Editori Laterza, Bari, 1959. 923 p. /Collezione Storica/.

/Az északi részek parasztsága a francia forradalom alatt./

A francia polgári forradalom pár évvel ezelőtt elhunyt, világszerte ismert történétírójának ez a munkája 1924-ben jelent meg első kiadásban. Lefebvre alólról, a nép, a paraszti tömegek oldaláról nézi a forradalmat, s ebben a munkájában korábban ismeretlen levéltári adatok alapján rajzolja meg az északfranciaországi parasztság ancien régimébéli sorsát, a forradalom során helyzetében beállott gazdasági és társadalmi változásokat, s mindennek következményeként a forradalomhoz való viszonyát. Lefebvre műve egyik klasszikus alkotása a francia gazdaságtörténelemnek, s új kiadásban való megjelentetése /sajtó alá rendezte A. Saitta és A. Soboul/ annál indokoltabb volt, mert az első kiadás szinte bibliográfiai ritkaságsszámba megy. Kár, hogy a jegyzeteket, amelyek a levéltári utalásokat is tartalmazzák, az új kiadásban elhagyták, csakugy mint az eredeti kiadás II. kötetét alkotó 134 lapnyi statisztikai táblázatot is. A kiadás azonban így is jó szolgálatot tesz mindazoknak, akik a francia forradalom gazdaságtörténetében és közelebbről a parasztság sorsának alakulásában kívánnak tájékozódni.

Benda Kálmán

Albert Soboul: Les soldats de l'an II. Le Club Français du Livre. Paris, 1959. 298 p.

/A II. év katonái/

A francia polgári forradalom történetének nálunk is jólismert marxista szakembere ebben a népszerűsítő könyvében a Konvent hadügyi politikáját, a forradalmi hadsereget és annak honvédő harcait ismerteti. Munkája központjában a köztársaság II. évének /1793-1794/ nagy katonai erőfeszítései állanak: hogyan győzedelmeskedett a francia nép a koalíciós

hatalmakon, De emellett megismerjük az előzményeket is, az Ancien Régime hadseregét, az 1789-es nemzeti gárdát, majd a teljes népfelkelést. A kormány katonai rendelkezéseit, a hadi eseményeket a szerző sohasem önmagukban, elszigetelten vizsgálja, hanem mindig a gazdasági és társadalmi fejlődés tükrében. Elénk állítja a hadsereget a maga egészében, megismerjük parancsnokait, tisztikarát, de közlegényeit is, katonaeletüket, a forradalomról való felfogásukat, vágyaikat és a harcban való hősi helytállásukat. Az egyes fejezetek után a főbb katonai személyek aránylag rövidre fogott, de mindenről pontosan tájékoztató életrajzát találjuk. Gazdag irodalom, jól összeválogatott egykoru illusztrációk egészítik ki a csinos kiállítású kötetet.

Benda Kálmán

Denis Mack Smith: Garibaldi. Una grande vita in breve. Ferruccio Rossi-Landi előszavával. Lerici editori, Milano, 1959.
219 p.

/Egy nagyszerű élet röviden/

Az angol származású szerző elismert kutatója az olasz Risorgimento történetének és ezt a művét hosszú évek történetiről munkássága előzte meg. /Közismert monográfiája: Garibaldi e Cavour nel 1860. Einaudi, Torino, 1958. 547 p./ Eredetileg angol nyelven kiadott Garibaldi életrajza hasznos kézikönyv és tömör összefoglalását nyújtja az olasz szabadsághős sokoldalú tevékenységének. Garibaldi - Nizza született, a tenger szerelmese, fiatal korától kezdve éli a viszontagságos és kalandos tengerész életét. A Földközi tengert, a Fekete tengert járva, nemcsak látóköre szélesül és a népek forgatagával kerül kapcsolatba, de ritka közelségbe jut elsősorban az olasz nép fiaival, a genovai, liguriai tengerészekkel, a calabriai halászokkal, a nyomor és nélkülözés sújtotta sorsüldözöttekkel. A feudális feldaraboltság és elmaradottság légkörében, lázadó, forradalmi lelkekkel ismerkedik meg és végül is óhatatlanul részesévé válik a "Giovine Italia" mozgalmanak. Mint Mazzini hívét 1834-ben, távollétében, halálra ítélték Piemontban. Élete értelmét és célját ezután a délamerikai szabadságháborúkban találja meg, először a Rio Grande köztársaság harcában, majd Uruguayban, Montevideo védelmében. Tapasztalatokkal gazdagon, legendás hírrel övezve tért vissza Itáliába, ahol vezető szerepet vállalt az 1848-as forradalmi mozgalmakban. A római köztársaság katonai védelmének irányítója, utóbb diktátora és

csüggedetlen lelkesítője a IX. Pius pápa védelmére kelt francia tuleró elleni harcnak. A tragikus bukás, a reakció erőinek felülkerekedése menekülésre kényszerítette. Ujra a tenger végtelen útjait járja. Az Egyesült Államok, Peru, Panama, Kína, a Fülöp szigetek, Ausztrália nevezetesebb állomáshelei. 1854-ben Londonba érkezik, majd édesanyja halála után Szardínia mellett, Caprera szigetére vonul vissza. A forradalmi elveihez következetesen hű Garibaldi nem ért egyet Mazzini sorozatos felkelési kísérleteivel, de cselekvésre mindig készen áll. Ott és akkor lép porondra, amikor a népszabadság ügyéért harcolhat, amikor remény nyílik arra, hogy az olasz egység ügyét szolgálja. Szövetségeseit mindig a fő célok figyelembevételével választja meg, de szembe fordul velük, amint ennek szükségét látja. Republikánus elveivel nem tartotta összeegyeztethetetlennek, hogy 1859-ben felajánlja szolgálatait II. Viktor Emanuelnek, az osztrák ellenes harcban, viszont kérlelhetetlen gyűlölettel fordult szembe a "szövetséges" III. Napoleon rabló terveivel és mindazokkal, akik belenyugodtak Nizza és Savoya elszakításába. Ha Cavour mesteri diplomáciával irányította is a Lombardíával és a közép-olaszországi hercegségekkel megduzzadt szárd királyság hajóját, Garibaldi bátor és a nép legszélesebb tömegeinek érdekeit szolgáló, annak támogatását élvező forradalmi fellépése nélkül aligha érhetett volna célhoz. Garibaldi és vörösingeseinek partraszállása 1860 májusában Marsalanál az olasz egységmozgalom döntő fordulatát hozta. Ha a hősi küzdelem nem is vezetett el egy egységes olasz köztársaság megteremtéséhez, de elvezetett a Bourbon királyság elsöpréséhez, az olasz nemzeti egység megvalósulásához, a savoyai dinasztia vezetésével. Kétségtelen, hogy az adott történelmi helyzetben a republikánus erők társadalmi és politikai gyengesége miatt kérekedett felül a piemonti intervenció, amit Garibaldi caprerai visszavonulása követett. Garibaldi újabb kísérlete 1862-ben az aspromontei tragikus eseményekhez, megsebesüléséhez és varignanói fogságához vezettek. A "Roma o morte" jelszavával küzdelembe indulók reményei szertefoszlottak. Cavour utódai, Ricasoli, Rattazzi, La Marmora, a nemzetközi diplomácia támogatásával könyörtelenül hajtották végre az olasz társadalom konzervatív konszolidációját. Ezen Garibaldi népszerűségének további növekedése, az angolok milliőit megmozgató 1864 évi londoni látogatása nem változtathatott. Garibaldi kísérletet tett ugyan 1866-ban szélesebbkörű akcióra, majd 1867-ben ismételten Róma felszabadítására, de erőfeszítése az olasz kormány és a francia megszállók ellenállásába ütközött. A vörösinges vezér tervei végül is részvétele nélkül 1870-ben, a porosz-francia háború eseményeinek nyomában valósultak meg, mikor az olasz királyság csapatai bevonultak Rómába. A konszolidálódó olasz állam és társadalom azonban sok keserűséget, bánatot hozott számára és ez a körülmény még inkább rádobtette élete utolsó éveiben az évszázados feldaraboltságból egységes nemzetté formálódó Olaszország égető, megoldásra váró problémáira. Mack Smith helyesen vezeti vissza

Garibaldi visszavonulását a politikai életből, a fennálló viszonyokból való mélységes kiábrándulásra. 1882. június 2.-án bekövetkezett halála azokra az évekre esett, mikor a Risorgimento magasztos eszméi egy megváltozott kor órlómalmában porladtak szét.

Lukács Lajos

Hubert Mohr: Das katholische Apostolat. Ruetten und Loening, Berlin, 1962. 338 p.

/A katolikus apostolság/

Miként a munka alcíme is mondja, ez a könyv a politikai katolicizmus stratégiájának és taktikájának adaléka. Történelmi visszapillantással kezd. A risorgimento korában a Pápai Allamban Itáliában pápai reakció indult meg, melyet zsidóellenesség és közéleti terror jellemzett. Klerikális fasiszta fajtájú "Centuriomiliciák" alakultak. Vincenzo Pallotti világi pap megalakította a "Katolikus Apostolság Társaságot", mely az egész katolicizmus klerikalizálására törekedett. Bár nevét 1848-ban megváltoztatta, célja a régi maradt. Mohr munkája jellemzi Pallottit és leírja működését. /P. 1950-ben boldoggá avattatott./

Németországra 1892-ben terjesztette ki működését a társaság, először a gyarmatosítási törekvések támogatásával, mint misszionárius alakulat. 1903 óta a német Max Kugelman irányításával fokozta tevékenységét. 1909 óta már négy új missziója volt. Létszámát félszázad alatt megtízszerezte és mint "Mária Testvérek" Lengyelországra is kiterjesztette tevékenységét. Német központja Schönstatt lett, melyről azután a mozgalom nevét nyerte. Jezsuita módszereivel a "lelkiek" megdolgozására törekedik. 1912-14 óta tudatosan a szocialista rendszerek ellen fordult.

Saját történetírása legendák gyűjteménye. Valójában missziós egyesületből Josef Kenterich vezetésével lett Mária Kongregáció és 1914-ben ez fejlődött Schönstatt mozgalommá. 1916-ban egy párhuzamos szervezete, az "Ingolstadtiak" is megalakult. 1920/33-ban a mozgalmak kimondottan antibolszevista célokat szolgáltak. Politikai sikon eredményük: Mussolini első kormányában három "popolari" is benn ült, 1929-ben pedig Fuldában Pacelli bíboros /a későbbi XII. Pius/ és Kaas prelátus megindították az "Actio Catholica"-t. "Laikus apostolokat" képeztek ki és "toronyőr" megfigyelő szolgálatot szerveztek. A III. Birodalomban először a hóskultuszt

propagálták, majd amikor Hitlernek kezdett rosszul menni, az ellenállásba kapcsolódtak be. Az első periódusra Poiess, a másodikra Franz Reinisch a főpélá.

1945 és 1960 közt az antikommunizmusban tevékenykedtek Pallotti utódai. Igy 1949-ben 97 már szekuláris intézményük volt. 45 Itáliában, 12 Franciaországban, 9 Németországban, 8 Spanyolországban, 4 Ausztriában stb.

A mozgalom 1947 óta a SAC /Societas Apostolatus Catholici/ fedőneve alatt folytatódott, de teljesen a schöstattiak kezében maradt. Róma hathatós támogatásával a politikában és a társadalomban, legtöbbször álcázva törekedtek a pozíciók megszerzésére. A főcél továbbra is az antibolsevizmus maradt: a "Kelet-Kereszt" mozgalom szolgálatában "csodákat" és zarándoklatokat is szerveztek.

A katolikus egyháznak a NSZK-ban 257,763 világi és 119,445 rendi papja van. Ehhez képest az 1300 Pallotti-páter igen kevés. Erejük szervezettségükben és módszereikben rejlik. A könyv részletesen rámutat ezekre. Felmutatja eschatologikus filozófiájukat, külső- és belső szervezeteiket, melyek részben a közösségi, részben a rendi elven épülnek fel. Leleplezi "elit" felfogásuk tömegellenes voltát, kép- és szó jelképeiket, valamint ezek rövidítéseit és ismerteti minden ellenkező meggyőződés ellen kifejtett terrorjukat. Igy feltárul egész politikai szerepük, melynek lényege az antikommunizmus.

Mohr könyve beosztása szerint, először 1849 előzményeit, majd az ellenforradalom győzelmét ábrázolja a Pallottianusokra tett hatásaikban. Erre következik a politikai katolicizmus szervezeti és akció alakulásának megvilágítása. Majd az ideológia és a mozgalom szervezési-módszeri jellegzetességei következnek. Végül a következtetések taglalása fejezi be az uttörő jelentőségű munkát. A könyvet bő forrás- és irodalmi felsorolás egészíti ki.

Agárdi Ferenc

/Az osztrák cenzúra 1848 előtt/

Marx munkája a cenzúra-kérdést is érintő német-nyelvű történeti és emlékirat-irodalom, valamint a lényeges levéltári ügyiratok alapos ismeretéről tanuskodik. Bevezetőjében áttekinti, sőt osztályozza ezt az irodalmat aszerint, hogy az egyes művek szerzői végeztek-e forrásfeltáró kutatásokat, avagy csupán kortársaik mendemondáira és szubjektív állásfoglalásaira támaszkodva rajzolták-e meg a metternichi rendszer cenzurájának működését. A cenzurakérdéssel foglalkozó műveket - egy-két kivételtől eltekintve - úgy jellemzi, hogy azok tárgyukat általában a cenzúra tevékenységének szenvedő alanyai álláspontjáról közelítették meg. Ezzel ellentétben ő magának az államhatalomnak, illetőleg a cenzori szervezetnek álláspontját vizsgálja, és e vizsgálat alapján ítélkezik annak működése felett.

Amellett, hogy függelékben közli a cenzori munkát és annak alapelveit szabályozó 1795-i és 1810-i két fő-rendeletet, mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy az osztrák kormányzat legális államhatalom volt, ennek következtében jogszzerűen adhatott ki törvényerejű rendeleteket, azaz a cenzúra bevezetésének törvényessége sem vonható kétségbe. Ismerteti a Sedlnitzky vezette Polizei- und Zensur Hofstelle szervezetét és munkáját, majd röviden összefoglalja az egyes tartományok fő hivatali szerveinek, illetőleg azok cenzori részlegének kapcsolatát a rendőrmínisztériummal. /A magyarországi cenzuráról semmit sem tud mondani./ Jellemzi a cenzori apparátusban tevékenykedő tisztviselők munkáját, sőt külön veszi vizsgálat alá azokat a főbb személyiségeket, akiknek vagy kizárólagos, vagy legalábbis döntő szavuk volt a cenzori területhez tartozó kérdések elbírálásánál. Így külön alfejezetet szentel Ferenc császárnak, aki - a szerző szavaival - a cenzurát személyes magánügyének tekintette, Metternich kancellárnak, Sedlnitzkynek és Kolowratnak, miközben megkísérli nemcsak a cenzurára vonatkozó, hanem általános politikai felfogásuk bemutatását is. Összefoglalja az osztrák cenzurarendszer alapelveit, betekintést nyújt a cenzúra működésének eredményeibe, azaz rávilágít, hogy a cenzúra milyen jellegű irodalmi, művészeti stb. termékeket üldöztött. /Ezzel kapcsolatban érdekes és jellemző példákat hoz a társadalom- és történettudományi irodalom, a szépirodalom, a színházi élet, a zenei alkotások, a rézkarcok stb. területéről./

A szerző a cenzúra történetét két szakaszra bontja. A másodiknak kezdetét 1835-ben jelöli meg, amikor egyrészt meghalt Ferenc császár, másrészt a polgárság a cenzurát már

nem csupán az emberi méltóság megsértésének minősítette, hanem egyszersmind az egyéni képesség kibontakozásának akadályát kezdte látni benne, és ennek következtében a cenzura ellen folytatott irodalmi harcot a politika szélesebb sikrára vitte át. A munka leszögezi, hogy a bécsi kormányzat annál erőteljesebben használta a cenzurát a polgári törekvések ellen, minél aktívabbá váltak a birodalom berendezkedésével elégedetlen erők. Egy sor bizonyító példa felsorakoztatása után végül is arra a következtetésre jut, hogy a cenzura a márciust megelőző másfél évtized alatt enyhülés helyett - szigorodott.

Ennek ellenére az olvasóban mégis azt a benyomást kelti a szöveg, hogy írója a kelletténél "megértőbb" a Habsburgok cenzura-rendszere iránt. Azon túlmenően, hogy a rezsim jellegének törvényességéből kiindulva, a cenzurát is jogszerűnek ítéli, letompítja a cenzori alapelvek /az államrendszer, a vallás és a jó erkölcsök védelme/ gyakorlati érvényesülésének retrográd jellegét, s amikor a cenzori tevékenységnek csupán preventív funkciót tulajdonít, közvetlen elnyomó rendeltetését alábecsüli. Ez az "enyhítő" felfogás legszembetűnőbben Metternich esetében mutatkozik meg. Metternich haladás-ellenes történeti szerepét hatalmas adattömeg bizonyítja, Julius Marx mégis úgy véli, hogy távolról sem volt "sötét reakció"; a cenzurával kapcsolatos ténykedésében jószerint csupán azt a "tévedését" rója meg, amely a politikus és apolitikus szellemi tevékenységet szétválaszthatónak hitte; a keménységéről keletkezett hitet pedig abból a tényből magyarázza, hogy a kancellár elé épp a legfontosabb és legkényesebb ügyek kerültek, olyanok, amelyekben mások nem merték vállalni a döntéssel járó felelősséget. Végül: elismeri ugyan a cenzori intézmény szigorúságát, azt a nézetet azonban, hogy a tárgyalt évtizedekben Ausztria hanyatló, a haladó európai államoktól kinai fallal elzárt ország lett volna, a könyvtárak fennmaradt anyagára hivatkozva egyszerűen a liberálisok harci hazugságának minősíti.

Varga János

/A szlovák nemzetiségi kérdés megoldása/

Ján Pašiak könyve a szlovák nemzetiségi kérdés alakulását vizsgálja annak jelentkezésétől napjainkig. Célja nem az események ismertetése, hanem a kérdés egészének - főként a csehek és szlovákok közötti viszonyoknak - marxista elemzése, értékelése. Eközben igen nagy figyelmet fordít a Csehszlovák Kommunista Párt nemzetiségi politikájára, mint amelynek döntő jelentősége volt abban, hogy az elmaradott agrár Szlovákiából fejlett szocialista Szlovákia lett. Fontosabb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

A szlovák nemzetiségi kérdés a kapitalizmus magyarországi beköszöntésével jelentkezik. Ekkor indul meg a szlovák nemzetiség burzsoá nemzetté válása, és az tart az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint a polgári Csehszlovák Köztársaság egész fennállása idején. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása nagy nemzeti jelentőséggel bírt ugyan a szlovákok számára, a közös állam létrejöttével 1918-ban megnyílt lehetőségek azonban csak részben valósultak meg. Az intenzívebb szlovák nemzeti fejlődést gátolta, hogy a cseh nemzet uralkodó, a szlovák pedig elnyomott nemzetté vált. A polgári Csehszlovák Köztársaságban elnyomás volt a részük a nemzeti kisebbségeknek is. Az u.n. szlovák állam megalakulása sem jelentette a szlovák nemzet felszabadulását. Ellenkezőleg, ez a szlovákok történetének legsúlyosabb szakasza, mert nemzeti megsemmisítés várt rájuk. A szlovák nemzetiségi kérdést teljes egészében csak a munkásosztálynak a burzsoázia felett aratott győzelme után lehetett megoldani, amikor megkezdődött a cseh és szlovák nemzet szocialista nemzetté fejlődése. Ebben az időszakban a szlovák nemzetiségi kérdés megoldásának fő eszköze a szocialista iparosítás. A csehek és szlovákok szocialista nemzetté fejlődése egyrésztől a két nemzet egyidejű kölcsönös közeledése egymáshoz, másrésztől ugyanannak a fejlődési folyamatnak két oldalát jelenti.

Kővágó László

Eberhard Reissner: Alexander Herzen in Deutschland. Akademie Verlag. Berlin, 1963. 447 p. /Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik. Herausgegeben von H.H. Bielfeldt. Nr. 26./

/Herzen Németországban/

Már régóta nagy szükség lett volna arra, hogy valaki - lehetőleg német kutató - feldolgozza Herzen német kapcsolatait. Az orosz történelem e kiváló alakjának élete ugyanis lépten-nyomon Németországhoz vezet. Anyai ágon német származású. Világhírűvé vált írói neve német becenévből alakult ki. Goethén, Schilleren, Hegelen és Feuerbachon nevelkedett. Egész életében ádáz küzdelmet folytatott az orosz hivatali apparátusba beépült német bürokraták ellen. Marx-szal folytatott vitájának előzményeihez és következményeihez szintén hozzátartozott sajátos Németország-szemlélete.

Ezért vettük érdeklődéssel kezünkbe Eberhard Reissner könyvét, s azt reméltük, hogy ebben a munkában a herzeni mű német vonatkozásairól is részletes leírást kapunk.

Reissner azonban sajnálatosan leszűkítette feladatát. Csak azt vizsgálta: milyen visszhangot keltett Németországban Herzen munkássága, elsősorban irodalmi tevékenysége. Természetesen eközben óhatatlanul beleütközött a tulajdonképpeni német kapcsolatok problémakörébe, amint ezt a Schédo-Ferrottiról /Fírcks báróról/ és Eckhartról szóló fejezetek is mutatják. Amit ezekről a kérdésekről ír, nagyon érdekes és értékes, csakhogy kevés. A szerző éppen ott vágta el a kutatás fonálát, ahol az a legtöbbet ígérte.

Igy azután megmaradt amellett, hogy a 19. század negyvenes éveitől kezdve egészen napjainkig összegyűjtse és értékelje a Herzenről leírt nyilatkozatokat.

E téren nagy munkát végzett. Gazdag folyóirat- és könyvanyagra támaszkodva kimutatta, hogy Herzen Németországban már akkor visszhangra talált, amikor Nyugat-Európa más országaiban még nem ismerték. Az orosz író-emigráns főleg a negyvennyolcas forradalom bukását követő konzervatív reakció idején, a múlt század ötvenes éveinek első felében vonta magára a német közirók figyelmét. Ebben az időszakban az I. Miklóst gyűlölő német liberálisok is védelmükbe vették. Reissner szerint az ötvenes évek derekától, II. Sándor trónralépésétől kezdve megváltozott a helyzet. A német liberálisok az ifjú uralkodót reformcárnak tartották és rokonszenvvel fogadták. Amilyen mértékben erősödött a II. Sándor személyéhez fűződő illúzió, úgy sokasodtak Herzen ellen a támadások. A hatvanas évektől kezdve a szerző igen szomorú képet rajzol a Herzennel szemben mutatkozó általános értetlenségről. Különösen ellenségesen értékelték annak idején Herzen radikalizálódását. Még a liberálisok kisajátítási

kísérletei is viszonylag későn jelentkeztek. Reissner az egyetlen üde foltot a német szociáldemokráciánál találta meg, amelynek képviselői bizonyos ingadozás és belső vita után védelmükbe vették Herzent, de nem annyira a politikust, mint inkább az író, a művészt. A munka a huszadik századi német Herzen-kritikák értékelésénél szintén az elutasítást, az értetlenséget tartja jellemzőnek.

A könyv végkövetkeztetéseinek elfogadásánál az olvasót zavarja, hogy Reissner nem vonta be megfelelőképpen kutatási körébe a napilapokat. Az általa kialakított képet tehát az új anyagok még bizonyos mértékig módosíthatják. Az azonban kétségtelen, hogy Herzen németországi útja kedvezőtlenebb volt, mint több európai országban, például Magyarországon. Erre a jelenségre azonban Reissner nem ad kellő magyarázatot. Megítélésünk szerint itt út vissza Herzen tulajdonképpeni német kapcsolatainak mellőzése. Ha részletesebben taglalta volna Herzen Németország-szemléletének kialakulását és ennek következményeit, ha a szociáldemokrata pártról szólva feltárja a Marx-Herzen vitát, akkor az általa megemlített, szűkebb értelemben vett társadalmi okok mellett bizonyára sikerült volna rámutatnia Herzen fogadtatásának egyéb, kifejezetten nemzeti sajátosságaira is.

A munkát a Herzenre vonatkozó német nyelvű és Németországban megjelent tanulmányok bibliográfiája, valamint Herzen német nyelvű fordításainak jegyzéke egészíti ki. A könyv végén kapott helyet a több mint 200 oldalra terjedő szemelvény-gyűjtemény.

Dolmányos István

Hugh Seton-Watson: The decline of imperial Russia 1855-1914.
Praeger, New-York, 1962. XVI, 406 p.

/A cári Oroszország alkonya/

A kelet-középeurópai kis népek angol szakértője az ifjabb Seton-Watson 1952-ben jelentette meg ezt a könyvét, s azóta már a 7. utánnyomásban jelent meg.

A szerző igen széleskörű korabeli és retrospektív irodalom alapján írta meg munkáját, számos, ma nehezen hozzáférhető kiadványt használt fel. Anyagát három részre osztotta. Az első, "A felszabadító cár 1855-1881" a krimi háborútól és a jobbágyfelszabadítástól a narodnyik forradalmi mozgalom tetőpontjáig terjedő korszakot tárgyalja, a második "Reakció 1881-1904" a III. Sándor-féle ellenforradal-

mak korát, s "Az utolsó lehetőségek 1905-1914" az első forradalomtól a világháborúig terjedő korszakot. Mindegyik részen belül három fejezet található. Ezek a gazdasági és társadalmi fejlődést, a belpolitika kérdéseit és a külpolitikai fejlődést vizsgálják /ez a beosztás csak a harmadik részben módosul, ahol az első fejezet a forradalmat, a második a sztoilipini ellenforradalmat tárgyalja, s mindegyik foglalkozik a megfelelő évek gazdasági fejlődésével is/. A külpolitika tehát az egész könyv anyagának mintegy egy harmadát teszi ki. Persze itt a szerző gyakran ismerteti az Oroszországgal szomszédos országok belső fejlődésének fő kérdéseit is, hogy az orosz külpolitika érthetőbbé váljék.

Nem áll módunkban a részletes tartalmi ismertetés, nincs is rá talán olyan nagy szükség, hiszen Seton-Watson itt olyan problémákat tárgyal, amelyekre vonatkozólag a szovjet irodalomból /amelyet a szerző is nem egyszer idéz/ már bővebb ismereteket tudunk szerezni az utóbbi évtizedben. Egészen meglepő, milyen közel áll olykor Seton-Watson értékelése az újabb szovjet eredményekhez. Persze ez nem jelenti azt, mintha Seton-Watson valamiféle, a marxizmushoz közelálló álláspontot képviselne. Korántsem, sőt igen tudatosan lép fel a marxista történet szemlélettel szemben. Könyvének végigvonul az a gondolat, hogy a "katasztrófát", vagyis a bolsevikok vezette szocialista forradalmat, el lehetett volna kerülni, ha az uralkodó körökben több belátás és reformkészség lett volna. S Seton-Watson nem is titkolja, hogy éppen ezért vizsgálta ezt a korszakot, hogy például mutasson korunk problémáinak megoldására, az egykori gyarmati országok fejlődésére, hogy azok elkerülhessék ezt a bizonyos "katasztrófát". A szerző szovjetellenes álláspontja meglátszik az Epilógusból is, ahol párhuzamot von a cári Oroszország és a Szovjetunió között, s ahol szinte fogcsikorgatva ismeri el a szovjet rendszer egyes pozitívumait, hogy egészében mégis negatívnak állítsa be.

Mindezek ellenére azért adataiban és számos értékelésében hasznos munka ez a könyv, egyes kérdésekben /így a liberális ellenzéki mozgalom, az eszerek, az oroszországi nemzetiségek/ sok részletadatot is hoz, amely a mai szovjet történeti irodalomban kevésbé ismert. A szovjet történettudomány dogmatikus felfogását nem egyszer kipellengérező megjegyzései a könyv megírása idején, 1952-ben és közvetlenül előtte - valljuk be - nem is voltak olyan indokolatlanok. Egészében tehát, azt kell mondanunk, hogy elutasítjuk a könyv alapvető tendenciáját, de az összefoglalásért és egyes részletekért megvilágításáért hálát mondhatunk a szerzőnek.

Niederhauser Emil

W. Hubatsch: Germany and the Central Powers in the World War 1914-1918. Lawrence: University of Kansas Publications, Social Science Studies. 1963, 133 p.

/Németország és a központi hatalmak az 1914-18-as világháborúban./

A bonni egyetem professzorának a Kansas-i Egyetemen elhangzott előadássorozatát nyújtja e munka, amely színvonalában eléggé egyenlőtlen. A könyvnek mintegy felét tartalmazó katonai hadműveletekről szóló rész áttekinthető és tartalmilag kielégítő. Érdekes adatokat hoz a német és az osztrák-magyar hadvezetés közt fennálló nézetkülönbségekről, konfliktusokról. A politikai rész felületes és gyakran olyan nézeteket idéz vissza, - például a háború keletkezéséről - amelyeket német történészek az 1920-as években vallottak. Az 1914 előtti német diplomáciát bíráló és Németország felelősségét említő modern kiemelkedő munkák érveit figyelembe sem veszi, illetőleg meg sem említi./Pl.:F.Fischer: Griff nach der Weltmacht /1961/, L. Albertini: The Origins of the War 1914 /1953/, L. Dehio: Germany and World Politics in the Twentieth Century /1959/./ A háborús évek diplomáciai története is elnagyolt. A szerző egyik legmeglepőbb állítása az, hogy a németek a háború folyamán nem készítettek különböző annexiós terveket, holott az erre vonatkozó bizonyító anyagokat a német levéltárakból Fischer idézi.Kreuznach-ban 1917 áprilisában a központi hatalmak megegyeztek egy nagyméretű, keletre és nyugatra egyaránt kiterjedő annexiós programban.

H.H.É.

A. Scherer - J. Grunewald: L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale: documents extraits des archives de l'office allemand des Affaires Etrangères.
Vol. I. Presses Universitaires de France, Paris, 1962. 720 p.

/Németország és a béke kérdései az I. világháború folyamán./

478 iratot tartalmaz e kötet /az Auswärtiges Amt óriási anyagából/, amelyből 98 irat az 1914-16-os Oroszország felé irányuló német különbéke kísérletekkel foglalkozik. Német üzletembereket küldtek Stockholmba, hogy kapcsolatokat építsenek ki orosz diplomatákkal; a dán királyt is mozgósították olyannyira, hogy személyesen irt ez ügyben a cárnak, a japánokat pedig kínai német érdekeltségek átadásával kecsegtették, ha érdekükben közbenjárnak. Francia pacifista kormányköröket is megkörnyékeztek, éppoly kevés sikerrel, mint Belgium királyát. A német diplomácia sikertelenségére vet fényt számos irat az Osztrák-Magyar Monarchia vonatkozásában is. E kötet - mely elsődlegesen Németországnak azzal a törekvésével foglalkozik, hogy az antant-hatalmak egységét megbontsa - hasznosan egészíti ki F. Fischer: Griff nach der Weltmacht /Düsseldorf, 1961/ nagy vitát keltett könyvét, amely Németország háborús céljait elemzi nagy leltári anyag alapján.

H.H.É.

Sh. D. Spector: Rumania at the Paris Peace Conference: A Study of the Diplomacy of I.I.C. Brătianu. Borkman Associates,
New York, 1962. 368 p.

/Románia a párisi békekonferencián: I.I.C. Brătianu diplomáciájá/

A szerző munkáját Románia háborús diplomáciájának leírásával kezdi, majd szinte napról-napra részletezve az eseményeket, a történetet végigkíséri a béke-konferencia kezdetétől a trianoni szerződés megkötéséig. A román diplomácia tárgyalását leszűkíti a román miniszterelnök, Brătianu működésének leírására s nagyrészt a Szövetséges-hatalmak Brătianuval kapcsolatos politikáját és taktikáját elemzi. Spec-

tor előadásából és anyagából kitűnik, hogy a négy nagyhatalom képviselői és diplomatái olyannyira következtelenek és táncstalanok voltak, hogy szinte példáját mutatták annak, hogyan nem kell békét kötni. Az amerikaiak érvényesíteni akarták a wilsoni elveket, a franciák az utódállamokkal kívántak Kelet-Európában erős kapcsolatokat kiépíteni, az angolok a maguk szempontjait előtérbe helyezve, hol ezt, hol azt a koncepciót karolták fel, az olaszok Románia igényeit támogatták, s mindezeket színezte az egyes országok delegációi közt a belső frakció és nézeteltérés, valamint az oroszországi és magyarországi forradalmaktól való félelem. Románia képviselői, mindenekelőtt Brătianu, ezt a helyzetet használták ki. Makacsul és stratégikusan a maguk szempontjait úgy védtek, hogy ha az előnyösnek ígérkezett és a szövetséges hatalmak álláspontja bizonytalan volt, a vitás területeket megszállták; nem vitatkoztak, hanem cselekedtek, kész helyzet elé állítva a vitafeleket. Nagyrészt Brătianu diplomáciai készségének és taktikájának köszönhető, hogy bár nem érte el mindazt, amire törekedett, Románia a békeszerződés révén megkészszerzte lakosságát és területét, s jóval többet kapott, mint amit Wilson elnök és az amerikai területi szakértők neki szántak. A szerző a román források mellett igen gazdag egyéb anyagra is épített: felhasználta a békekonferencia jegyzőkönyveit, a szövetséges hatalmak kiadott és kiadatlan iratait, a főszereplők leveleit, naplóit, memoárjait, életrajzeit és egyéb másodlagos forrásokat. A kötetből kirívóan hiányoznak a térképmelléletek.

H. Haraszti Éva

Georges Wormser: La République de Clémenceau. Presses Universitaires de France, Paris, 1961. 522 p.

A könyv Clémenceau pályafutásával és a korszak politikai helyzetével foglalkozik, bemutatja a századforduló francia bel- és külpolitikáját. Tanulságos az a fejezete, amelyben ismerteti Clémenceau magatartásának mozgó erőt, a kor reá ható eszméit és környezetét. Mindenekelőtt pozitívista meggyőződéséről szól, s felveti a kérdést, hogy a köztársaságba vetett hit megmagyarázhatja-e teljesen Clémenceau egyéniségét. Ugyanilyen fontosnak tartja azokat a hatásokat, amelyekkel Vendée /szűkebb hazája/ indította el útjára. Hiszen ez egy külön országrész, amelynek mindig megvolt a maga külön felfogása a világ eseményeiről és hagyományosan visszahúzó erőként szerepel a francia történelemben. "Az én örömöm - írja Clémenceau - habzsolni a természete-

tet, az eget, a szelet, az esőt, a napot, megrészegülni a virágok illatától, csodálattal bámulni a természet tüneményes szépségét." /21.1./ Ez a hallatlan életszeretet, élni vágyás, akaraterő jellemzi tetterős, cselekedetekben gazdag politikai pályafutását is; egyszerre volt tehetséges tudós és politikus.

Pályafutásának indító okai között megemlíti a mű Benjamin Clémenceau egyéniségét is. Hangsúlyozza, hogy a különböző politikai és eszmei áramlatok között kevésbé maga az ember dönti el azt, hogy hová tartozzék, mint inkább az, hogy milyen családból vagy milyen társadalmi osztályból ered/21.1./ Hatott még rá Gustave Jourdan és Auguste Blanqui.

Szerepe volt Clémenceaunak a Dreyfus ügyben, ezt a könyv részletesen ismerteti: 1898 augusztus 26-án megjelent egyik újságcikkében sikraszállt Dreyfus ártatlansága mellett. A francia gyarmatbirodalom kialakulása során Clémenceau a gyarmatosítók oldalán küzd, de maga is érzi ennek ellentmondásos voltát, amit tükröz az a mondása, hogy "a belpolitikában a demokrácia megvalósításáért küzdünk, a külpolitikában pedig létünk biztosításáért".

Külön fejezetek foglalkoznak az egyiptomi kérdéssel, Tunisz, Marokkó és Algéria problémáival, az angolok és a franciák küzdelmével a gyarmatokért. Tanulságosan mutatja be a mű a III. köztársaság bel- és külpolitikáját a gyarmati kérdésen keresztül, hogy mennyire a gyarmatok szerzése határozza meg ebben az időben a francia külpolitikát. Felveti a mű, hogy az erőskezü Clémenceau miért száll sikra egy egyiptomi intervenció mellett és hogy az összeütközés elmaradásának milyen politikai háttere volt. Ebben az időben az egész északafrikai helyzet kényes a franciák számára, mert alig voltak képesek lábukat megvetni. Bemutatja a szerző azt is, miként csapnak össze ezen a területen a francia és a német érdekek. A világ felosztása befejeződött és az erősödő Németország mind határozottabban próbálja az áthatalmatlan falat áttörni, gyarmatokhoz jutni.

Külön fejezet foglalkozik Franciaország helyzetével az első világháború alatt, a hadiesemények belpolitikai hatásával, hogyan jut Clémenceau mind több politikai hatalomhoz, hogy kapja meg a miniszterelnöki tárcát és hogyan teszi a párizsi béketárgyalások során a francia külpolitikát döntő erővé Európában.

Clémenceau 1920-ban visszavonult az aktív politikai élettől, utazásokat tett Indiában, Jávába, Burmába, Ceylonba, Angliába és az Északamerikai Egyesült Államokba egészen 1929-ben bekövetkezett haláláig.

A szerző a mű végén ismerteti Clémenceau fontosabb beszédeit, könyveit, cikkeit.

Szikossy Ferenc

Piotr S. Wandycz: France and Her Eastern Allies 1919-1925.
French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace
Conference to Locarno The University of Minnesota Press, Min-
neapolis, 1962. 454 p. 4 térkép.

/Franciaország és keleti szövetségesei 1919-1925/

A lengyel származású amerikai professzor /Indiana University/ munkája nélkülözhetetlen mindazok számára, akik a két háború közötti diplomáciai és politikai történettel foglalkoznak. A feldolgozás az Egyesült Államok különböző levéltárainak, intézeteinek, gyűjteményeinek nem publikált, kevésbé ismert anyagaira, csehszlovák, lengyel forrásokra, londoni, párizsi dokumentumokra, stb. támaszkodik. Gazdag és széleskörű irodalmat, napisajtót használ, megállapításait bőséges jegyzetanyag támasztja alá.

A könyv öt nagy fejezetre tagolódik. Bevezetőként /A háttér/ a tárgyalat kapcsolatok előzményeit, Franciaországnak a békekonferencián betöltött szerepét, törekvéseit ismerteti, bemutatja Csehszlovákia, Lengyelország magatartását. Hosszabb fejezet /A békeszerződés/ tárgyalja Lengyelország nyugati és keleti határainak problémáit, a csehszlovák békeszerződést, a Teschen hovatarozása körül kibontakozott ellentéteket. A harmadik fejezet /Az 1920-as krízis/ a szovjet-lengyel, szovjet-csehszlovák viszony alakulását, általában a nyugati politikanak a Szovjet-Oroszország irányában történt változásait elemzi; a spai konferenciát, majd a ri-gai lengyel-szovjet fegyverszüneti tárgyalásokat állítva az események csomópontjába. E fejezet foglalkozik a dunai unió /konföderáció/ és a kisantant szövetség alternatívájával, illetve utóbbi előkészítésével. A legterjedelmesebb fejezet /A biztonság keresése/ a francia-lengyel szövetség, a Benes-Skirmunt féle csehszlovák-lengyel paktum létrejöttét, a Ruhr-krízist, a végleges csehszlovák-lengyel határ megállapítása körül kiéleződött újabb ellentéteket /Javorina/, a francia-csehszlovák szövetséget, Herriot miniszterelnökségét és a francia politika új irányát, a locarnoi konferenciára kialakult helyzetet s magát a konferenciát foglalja magában. Végül az utolsó fejezet /Értékelés/ igen jól sikerült összege-zését adja a könyv egész mondanivalójának, a francia-csehszlo-vák-lengyel viszony problematikus, ellentétektől terhelt ala-kulásának.

A könyv tartalmának e vázlatos jelzése nem adhat ké-pet a munka gazdag mondanivalójáról, problematikájáról. A szer-ző tárgyát az európai, nemzetközi helyzet összefüggésében mu-tatja be. Nemcsak az angol, hanem a német politika és annak változásai, Szovjet-Oroszország szerepe, s valamennyiüknek a kisantanttal szemben elfoglalt álláspontja részletes elemzést

kap. A francia, lengyel, csehszlovák külpolitika változásait elemezve behatóan foglalkozik annak belpolitikai összefüggéseivel, a kis és nagyhatalmak közeledését illetve távolodását befolyásoló érdekek és ellentétek alakulásával. Kritikus állásfoglalása főként Anglia magatartásával, valamint a francia és csehszlovák politikával szemben jut kifejezésre. Összegezve és bírálva a kisantant szövetséget, valamint Lengyelországnak ugyancsak a biztonság megteremtésére irányuló törekvéseit, egy több tíz millió embert magában foglaló közép-kelet-európai blokk megteremtésének elmulasztását kéri számon /legnagyobb nyomatékkal Csehszlovákiótól/. Egyénien jellemzi azokat a politikai személyiségeket, akik az adott időszakban jelentős szerepet játszottak.

Külön fel kell hívni a figyelmet a könyv magyar vonatkozásaira, amilyen például a Tanácsköztársaság szerepe, az ellene indított intervenció, a királypuccsok és azoknak a kisantra gyakorolt hatása, stb.

Függeléként tíz dokumentumot közöl a szerző, köztük az 1921-es francia-lengyel, illetve francia-csehszlovák politikai egyezményt, az 1924-es francia-csehszlovák szerződést, valamint a locarnoi konferencia több iratát.

A csatolt bibliográfiai esszé műfajok és tematika szerint értékelő, ismertető összefoglalást nyújt a korszak diplomáciatörténeti irodalmáról, sőt ez az áttekintés lényegesen túl is megy a kötet tárgyán. Rendkívül hasznos és hasonló bibliográfiáktól eltérően teljesen új, hogy részletesen foglalkozik a sajtóval és periodikákkal, a publikált dokumentumokkal, valamint a levéltári iratok lelőhelyével, tartalmával. A bibliográfiai áttekintésben helyet kapnak szovjet, csehszlovák, lengyel munkák is, kritikai megjegyzésekkel kísérve.

L.Nagy Zsuzsa

Хосе Гарсия: Диктатура Примо де Ривера. Изд. Академии Наук СССР

Москва, 1963. 365 стр.

/Primo de Rivera diktatúrája./

A szerző a hétéves katonai diktatura történetét dolgozza fel, megfelelő történeti visszapillantással. A bevezető fejezetben vázolja azokat a társadalmi-gazdasági viszonyokat, amelyeknek következtében Spanyolország elmaradt a történeti fejlődésben. Rámutat a szellemi erjedésre, az "1898-as nemzedék" tevékenységére s a munkásmozgalom szárnybon-

tására. Bőséges statisztikai anyag segítségével vázolja Spanyolország ipari fejlődését a XX. század első két évtizedében s ugyancsak megvilágítja a mezőgazdaság helyzetét, belső strukturáját, a külföldi tőke behatolását. A gazdasági alapfeldolgozása mellett a szerző hangsúlyozza, hogy a diktatura nem egyedül ebből vezethető le, utal a tradicionális ellentmondásokra, az erősödő nacionalizmusra és ennek sajátosságaira, a hadsereg szerepére, az afrikai gyarmati háborúk befolyására. Rámutat a nemzetiségi problémákra és ehelyütt megjelöli a katalán, baszk és galliciai mozgalmak közötti eltérő vonásokat is. Majd az ismerteknél jóval bőségesebb áttekintést nyújt az 1918-23-as korszak pártviszonyairól.

A megalapozó első rész után tekinti át a szerző a diktatura hét évét, s ezen belül 1925-nél von meg belső periódushatárt. Megjelöli a diktatura tartópilléreit /hadseereg, rendőrség, Unión Patriótica/ foglalkozik a rendszer ideológiájával /minden osztálynak, társadalmi rétegnek ígér valamit, amit azután nem tud megtartani/, s részletesebben vizsgálja a rendszer belső ellentmondásait, a kialakuló ellenzék alkotóelemeit. Árnnyaltabb képet nyerhetünk a munkásmozgalomról, de az ellenzék sorába kerül fokozatosan az arisztokrácia, az egyház egy része, sőt maga a király is. Ezen a nyomon maradva vizsgálja J. Gracia az utolsó részben a diktatura bukását. Elsőként az ellentmondások kiéleződését emeli ki, majd ebből kifolyólag az ellenzék megerősödését, ami újabb szakaszba lép a gazdasági világválság idején. A különböző okok és erők végül együttesen buktatják meg a diktatort.

A kötetet igen hasznos bibliográfia és névmutató egészíti ki. Az olvasó tájékozódását jól szolgálja egy külön historiográfiai fejezet is.

Jemnitz János

NAPJAINK TÖRTÉNETE

Maxime Mourin: Histoire des nations européennes. III. Depuis la deuxième guerre mondiale /1945-1962/. Payot, Paris, 1963.

446 p.

/Az európai nemzetek története 1945-1962./

A mű első kötete az 1918-30-as éveket dolgozza fel "Az első világháborútól a második világháborúig" címmel. Leírja az európai népek történelmi útját a második világháborúig. A második kötet az 1939-1945-ös éveket foglalkozik és bemutatja, hogy a világháború hogyan érinti Európa különböző országait. A harmadik kötet a hábcru következményeivel indul és napjainkig /1962-ig/ tekinti át az eseményeket.

A harmadik kötet első fejezete a békeszerződésekről és az európai szervezetekről szól. Külön fejezet foglalkozik a párizsi békekonferenciával, amelyet 1946 április 25-étől május 13-áig a Luxemburg palotában tartottak. Itt visszavetíti a szerző a felmerülő kérdéseket az első világháború utáni párizsi békekonferencia eseményeire. Taglalja továbbá az egész emberiség történetére és az európai népek politikai és gazdasági fejlődésére kiható szerződések és szövetségek sorát. Elsőként tárgyalja az ENSZ megalakulását, azt az utat, amely az Egyesült Nemzetek Szervezetének megteremtéséhez vezetett, majd sorra ismerteti az ENSZ különböző szervezeteit és azok feladatkörét /UNESCO, UNRRA stb./. Részletesen foglalkozik az 1949 április 4-én megalakult NATO-val, amelynek 12 alapító tagja mellé 1952-ben Görögországot és Törökországot, majd 1955 május 9-én a Német Szövetségi Köztársaságot is felveszik. Beszámol Mourin a Marshall-tervről, a Szén- és Acélegyesülésről, a közös piacról és számos nyugateurópai integrációs szervezetről, kitérve ezeknek a szervezeteknek kisebb bizottságaira is. Külön részben tárgyalja a szocialista országok közötti szerződések, részletesen beszámol a varsói szerződésről és a Kominform megszűnéséről.

Ezek után rátér az egyes európai államok második világháború utáni történetének taglalására a következő felosztás szerint: 1. nyugati és északi országok; 2. a déli államok /ide sorolja Jugoszláviát is/; 3. A Szovjetunió és a szocialista tábor országai.

Francia vonatkozásban először De Gaulle politikai tevékenységét mutatja be, a IV. Köztársaság megalakulását,

hogyan jut Franciaország a sorozatos kormányváltások révén a csőd szélére, amelyet még elmélyít a gyarmati háborúk szakadatlan sora Indokínában és Észak-Afrikában. De Gaulle visszatérésével pillanatnyi stabilizáció áll be. Ismerteti Mourin az algériai háború befejezésének körülményeit, s röviden vázolja Franciaország jövő lehetőségeit.

Nagybritannia történetével foglalkozva az országnak a többi európai államokhoz való viszonyát emeli ki, Anglia kettős kötöttségét: Commonwealth vagy Európa? Részletesen beszámol a szuezi válságról és Nagybritannia ciprusi politikájáról.

Belgiummal kapcsolatban a flamand nemzetiség kérdése és a kongói politika kerül reflektorfénybe.

A szoros francia-német barátság ideje alatt megírt könyvben érdekes Nyugat-Németország bel- és külpolitikájának tárgyalása. Először ismerteti Németország megszállásának és zónákra való felosztásának történetét, külön fejezetben tárgyalja a nürnbergi nemzetközi bíróság tárgyalásait, majd beszámol a Német Szövetségi Köztársaság megalakulása körüli helyzetről. A berlini kérdés alakulását Nyugat-Németország szemszögéből tárgyalja. Itt is, mint általában a fontosabb országoknál, jóslatokba bocsátkozik a jövő lehetőségeit illetően. Megállapítja, hogy a prosperitás megtorpanóban van a Német Szövetségi Köztársaságban és különösen a mezőgazdaság problémái öltenek komoly méreteket. A közös piac hátrányos a német mezőgazdaságra a magas önköltség miatt. Mourin rámutat arra, hogy a Német Szövetségi Köztársaság veszélyes utra is sodródhat. 1962 március 27-én Adenauer kancellár egy, a "menekültekhez" írt levelében leszögezte, hogy az Odera-Neisse határ nem Németország keleti határa /163.l./.

Ezek után a szerző rátér az északi államok és Nyugat-Európa többi országainak történetére, majd a déleurópai államok történetének ismertetését Spanyolországgal kezdi. Itt a fő törekvés az izolációból való kitörés, ami az UDA segítségével sikerül csak. Ismerteti a szerző az 1962-es nagy sztrájkmozgalmak hatását Franco diktaturájára. Portugáliával kapcsolatban a gyarmatok felszabadulási törekvései ellen intézett támadásokat tárgyalja a szerző. Olaszországban a baloldali pártok előretörését tartja a legjellemzőbbnek. Törökország és Görögország egymás mellé kerülnek a könyvben, mert mindkettő érdekelt a ciprusi konfliktusban, amelyet Mourin mindkét ország szemszögéből ismertet.

Végül foglalkozik a szerző a szocialista országok történetével. Mindegyiknél kiemeli a XX. Kongresszus sorsdöntő jelentőségét. Bemutatja, hogy a hibák feltárásától való félelem szülte Albánia politikáját. Megállapítja, hogy a XX. Kongresszus az ipar fejlődését és az életszínvonal ugrásszerű emelkedését idézte elő. Magyarországra 14 lapot szánt, előadása kapitalista szemléletű. Ismerteti azt a gazdasági és politikai építő munkát, amelyet a magyar kormány

végzett 1956 óta: a nemzeti jövedelem 1960-ig történt 20%-os emelkedését és a belpolitikai helyzet megszilárdulását.

A szerző általában törekszik arra, hogy az események pontos krónikása legyen. A könyv végén terjedelmes névmutatót találunk.

Szikossy Ferenc

А. И. Арнольдov: Социализм и культура. / Культурная революция в европейских странах народной демократии. / Изд. Академии Наук СССР, Москва, 1962. 400 стр.

/Kulturális forradalom az európai népi demokratikus országokban./

A.I. Arnoldov tanulmánya az első nagyjelentőségű összefoglalás az európai népi demokratikus országokban - nevezetesen Bulgáriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, a Német Demokratikus Köztársaságban, Romániában és a Szovjetunióban végbement kulturális forradalmakról. Logikailag két részre tagozódik. Az első, elvi jellegű részben a kulturális építés lenini elméletét tárgyalja. Foglalkozik olyan kérdésekkel, hogy mi a kultúra, miben áll a kulturális forradalom tartalma, milyen szakaszai és feladatai vannak. Lényegét a dolgozó tömegek tudatának átférmálásában, a személyiség szellemi kivirágzásához, intellektuális gazdagításához, tehetsége sokoldalú fejlődéséhez szükséges feltételek biztosításában látja. "A szocialista kulturális forradalom az emberért, az ember nevében megy végbe" - hangsúlyozza. /53.l./ Elemzi a néptömegek és a párt szerepét a kulturális forradalom végrehajtásában és továbbfejlesztésében.

A második részben azt vizsgálja, hogyan valósult meg a társadalom szellemi átalakításának lenini terve a gyakorlatban. Abból kiindulva, hogy a kulturális építés tapasztalatai is nemzetközi jelentőségűek, elsősorban azokat a legfőbb, legáltalánosabb törvényszerűségeket emeli ki, amelyek az egész szocialista világrendszerre érvényesek.

Ezek közül elsőként a közoktatás és népművelés szocialista rendszerének kialakulását mutatja be. Gazdag statisztika

तिकai anyag segítségével vázolja az analfabétizmus felszámolásáért vívott harcot. Felhívja a figyelmet arra, milyen nagyjelentőségű volt az egyes országokban az új típusú, általánosan kötelező, nyolcosztályos iskola megteremtése, s rámutat a közoktatás fejlődésében jelentkező új tendenciákra: a munka-iskolák s azok legkülönbözőbb formáinak megjelenésére. Emellett hangsúlyozza a nép szakképzettsége emelésének fontosságát.

A népi demokratikus országokban a tudományok is óriási fejlődésnek indulnak, elsősorban azért, mert megteremtődnek a továbbhaladás anyagi feltételei, kiszélesednek felhasználásának és alkalmazásának lehetőségei. A tudomány a szocializmus keretei között össznépi ügyvé válik, szorosan kapcsolódik a társadalmi termeléshez, összhangban van a népgazdasági tervekkel, s fejlődésére a tervszerűség jellemző.

A művészi kultúra szintén komoly társadalmi hatóerő, amely a maga eszközeivel segíti a szocializmus építését, az új ember megteremtését, s ideológiai nevelő hatása sem lebecsülendő. Ahhoz, hogy társadalmi funkcióját be tudja tölteni, hangsúlyozza a szerző, hogy szükség van a biztos eszmei alapra, az ideológiai egységre, a kulturális életben jelentkező különböző hamis szellemi áramlatok elleni harcra, s nem utolsósorban a szocialista realizmus alkotó módszerének meggyökereztetésére.

A kulturális forradalom egyik általános vonása az is, hogy a szocialista országokban kialakul egy új népi származású, széleskörű, tartalmában főképpen műszaki műveltséggel rendelkező értelmiség. Ismerteti kialakulásának forrásait: a régi értelmiség haladó képviselőinek bevonása és átnevelése; a munkáosztály legtehetségesebb képviselőinek kinevelése és bevonása a termelés irányításába, a párt-, az állami és társadalmi munkába; a felsőoktatási intézményekben új szakemberek képzése. Behatóan bírálja az értelmiség társadalmi szerepével kapcsolatos burzsoá és revizionista nézeteket, szembefordul a technokrácia elvével.

Befejezésül megrajzolja a kommunista társadalom kultúrájának arculatát, s egy külön fejezetben foglalkozik a baráti országok kulturális együttműködésével, amely ugyancsak a szocialista világrendszer fejlődésének egyik törvényszerűsége, valamint a szocialista kultúrának a békéért folytatott harcban betöltött szerepével.

A.J. Arnoldov filozofus. Meggyőző elemzései, figyelemre méltó következtetései, az egyes népi demokratikus országok kulturális életére vonatkozó gazdag anyaga történések számára is érdekessé és jól felhasználhatóvá teszik munkáját.

Vida István

Alfred Zimm: Westberlin. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1961. 183 p., 27 térkép.

A könyv rövid településelméleti bevezetés után néhány oldalon ismerteti Nyugat-Berlin, mint politikai és gazdasági egység kialakulásának történetét, politikai földrajzi helyzetét. Megemlíti azt a szerepet, amelyet Nyugat-Berlinnek szántak a Német Demokratikus Köztársaság ellen. Részletes adatokat közöl arról, hogy a városrészek természetes környezetétől való függőségét Nyugat-Németországgal való kapcsolata váltotta fel, hogy 1950 óta Nyugat-Berlin forgalma Nyugat-Németországgal a korábbi negyedrésztől az összforgalom 9/10-ére emelkedett és hogy a városrészek átmenő forgalma messzemenően megszűnt, zsákutcává változott.

Az alapos gazdaságföldrajzi munka taglalja a front- várospolitika hatását Nyugat-Berlin ipari termelésére. Az üzemek elhelyezkedését épülettömböknekint közli. Összesen 3033 üzem működik Nyugat-Berlinben 286.103 dolgozóval/1945 szeptemberi állapot/. Számos kimutatást és térképet ad arról, hol helyezkednek el a kisebb és hol a nagyobb üzemek. Ez a munka gerincét alkotó rész száz oldalt foglal el, külön foglalkozik itt Zimm az elektrotechnikai, a vas- és fémipar /különös tekintettel a gépiparra és a közlekedési eszközöket gyártó iparra/, a textilipar gazdaságföldrajzi elhelyezkedésével, a többi iparágakat pedig együttesen tárgyalja.

Elméleti megfontolásokon és gyakorlati adatokon keresztül mutatja be a mű a nyugatberlini ipar mesterseges helyzeti előnyeinek megteremtését szubvenciók és más eszközök segítségével. Közli, hogy 1950 óta négy milliárd dollárt fordított az USA és a nyugatnémet kormány a nyugatberlini ipar támogatására, a számos adókedvezménnyel és más előnyökkel csábítják a tőkét arra, hogy Nyugat-Berlinben alapítson ipari üzemeket. Mindezeknek az előnyöknek a hasznát azonban inkább a nagyüzemek látják, úgyhogy az ipari koncentráció fokozódik. Megállapítja, hogy külön nyugatberlini konjunkturáról nem lehet beszélni.

Nyugat-Berlin közlekedési és árucsereforgalmi helyzetét Zimm 29 oldalon tárgyalja. Térképekkel és kimutatásokkal ábrázolja Nyugat-Németország és Nyugat-Berlin közlekedésföldrajzi kapcsolatait, amelyek Hamburg, Hannover, Düsseldorf, Köln, Frankfurt és München felé irányulnak. Közli Nyugat-Berlin be- és kivitelét érték, irányok és mennyiség szerint, Nyugat-Berlin és a Német Demokratikus Köztársaság forgalmát a múltban és jelenleg. A számokból kitűnik, hogyan tépték ki Nyugat-Berlint természetes áruforgalmi helyzetéből, aminek eredményeképpen 850 millió tonnakilóméterrel többet kell szállítani évente. Megemlíti a könyv, hogy már a második világháború előtt tipikus volt az áruforgalom terén, hogy sokkal több áru ment Berlinbe, mint amennyit onnan kivittek, ez az arány 1953-ban 1:10-re emelkedett, rendkívül

nagymértékű tehát a szállítóeszközök üresjárata. Foglalkozik a szerző az egyes járműnemeknek a forgalomban való részvételével és általában Nyugat-Berlin közlekedési és szállítási problémáival. A városrész kereskedelmi mérlege passzív, a deficit több mint egy milliárd nyugatnémet márka értéke. Számos élelmiszerre és iparcikkre vonatkozólag közli Zimm a kiviteli és behozatali adatokat.

Végül a szerző 12 oldalon összegezi a sok kimutatás és térkép tanulságait: a Nyugat-Berlint elszigetelő tényezőket, hátrányos hatásukat, amelyek közül a legfőbbek: a kis- és középüzemek tönkremenése, a város és gazdaságának krónikus eladósodása, az ipari üzemek külföldi kezekbe jutása, a nyugatnémet béreknél alacsonyabb munkabérek kialakulása, ennek következtében a fiatal dolgozók elvándorlása a Német Szövetségi Köztársaságba.

Az utolsó fejezet kivezető utat javasol: Berlin szabadváros kialakítását, és 341 millió márkában adja meg annak várható költségvetési többletét. Berlin ebben a formában elősegíthetné az egységes, békeszerető, demokratikus Németország létrejöttét. Végül bőséges bibliográfiát közöl.

Szikossy Ferenc

M.Pearlman: Die Festnahme des Adolf Eichmann. S. Fischer Verlag, Stuttgart, 1961, 250 p.

A II. világháború befejeztével, a nürnbergi nemzetközi törvényszéken hangzott el első ízben Adolf Eichmann neve a nyilvánosság előtt. Elsősorban a vádlottak vallottak a náci uralom egyik legelvetemültebb alakjáról, a módszeres gyilkosságok, a népirtás intézőjéről, aki több millió ember haláláért felelős.

Eichmann 1906-ban Solingenben született, családja 1915-ben áttelepül Linzbe. Korán felismeri a kor nagy lehetőségeit és mint jó szimatu opportunistát, már 1932-ben belép az osztrák náci pártba és ugyanakkor tagja lesz az SS-nek. 1933-ban kénytelen Ausztriát elhagyni; Németországban az osztrák légió lechfeldi kiképző táborába került. 1935 március 21-én nősül, /ez a dátum döntő lesz a továbbiakban,/ felesége szudétánémet származású.

A nagy változás 1934 októberében jelentkezik életében: Berlinbe vezénylik az SD /Sicherheitsdienst/ egyik propaganda intézetéhez, a "zsidó muzeumba". Ott bővíti ismer-

reteit és készül a jövő feladataira. Az Anschluss után Bécsben, Csehszlovákia lerohanását követően pedig Prágában folytatja tevékenységét. "Az állam ellenségeinek felkutatása és megsemmisítése" képezte feladatát. Jó munkája jutalmául 1940-ben már a RSHA IV. B4 osztályát vezeti. A Reichssicherheitshauptamt /Birodalmi biztonsági csucshivatal/ legnagyobb főosztálya a IV., a félelmetes Gestapo, melynek végrehajtó szerve az SS. Döntései törvényerejűek és ezért fellebbezhetetlenek voltak. A B4 osztály hajtotta végre az "Endlösung"-ot, a zsidótalantást és a más politikai nézetet vallók kiirtását Németországban és az általa megszállt 16 ország területén.

A könyv szerzője, M. Pearlman író és újságíró, 1946-ban egy poszsonyi fegyházban interjút folytatott a halálraítélt Dieter Wisliceny háborús bűnösével; tőle tudta meg, hogy E. életben van és Ausztriában bujkál. Ezidőtől E. Alt-Aussban élő feleségét időközönként megfigyelés alatt tartották különböző izraeli fiatal emberek. Az asszony láthatóan beletörődött férje halálhírébe; levelezést nem folytatott. 1952 nyarán gyermekeivel együtt ismeretlen helyre távozott.

Hol járt E. a közben eltelt hét év alatt? 1945 májusában, altiszti egyenruhában fogták el, de miután a karján feltüntetett vércsoportjelzés elárulta, hogy SS vezető volt, az oberdachstetteni táborba került. Megszökött és favágóként élt Németországban, olyan óvatos körültekintéssel, hogy feleségét sem értesítette életbenmaradásáról. Csak miután 1949-ben a gunyoros fedőnevű "Odessa" /Organisation der SS-Angehörigen/ támogatásával utra kelt és megérkezett Buenos Ayresbe Ricardo Klement névre szóló iratokkal, adott hírt előszörben feleségének: "a halottnak vélt nagybácsi él és vár benneteket". 1952-ben a család kiérkezett és E. mint a Mercedes gyár dolgozója, feleségül vette E. "özvegyét", akivel nyugodtan élt a sok náci bűjtató Argentínában.

1959-ben érkezik az első hír: lehetséges, hogy R. Klement valójában Eichmann. Ettől kezdve 3 izraeli fiatal ember árnyékként követi, de személyazonosságát fénykép és bizonyítékok hiányában nem tudják megállapítani. 1960 március 21-én E. virágcsokkal tér haza Buenos Ayres egyik elővárosában bérelt lakására. A megfigyelők egy pillantása a személyi adatokba: házassági évforduló-ezüstlakodalom. Ó az! - Lázasan terveznek. Kézrekeríteni - mielőtt eltűnhetne - és elszállítani. Különjáratu repülőgép mellett döntenek, hogy utitársak és közbenso leszállások ne nehezítsék utjukat. Május 14-re sikerül gépet szerezniök egy "jómodu, beteg személy" Izraelbe szállítására. Ezután házat bérelnék, ahol foglyukat az indulásig őrizni fogják.

Amikor E. 1960 május 11-én 18.30-kor leszállt a buszról, lakásától kb 45 méternyire várt rá a gépkocsi, amely rövid kezitusa után elindult vele. Utközben egy szó sem esett, megérkezésük után megmotozták, majd elhangzott az első, németül feltett kérdés: "Hogy hívják?" "Eichmann vagyok!"

Döntő válasz volt, mert e pillanatig őrzői semmi biztosat nem tudtak; a név eddig nem hangzott el és vallomásra sem unszolták. Nem alkalmaztak semmiféle kényszerítő eszközt. Közölték vele, izraeli bíróság elé állítják és jogában áll szabadon választott védőről gondoskodni. Másnap sajátkezü nyilatkozatot adott át, melyben hangsúlyozza, hogy az utókor tájékoztatására hajlandó megfelelő védelem mellett bíróság előtt kendőzetlen vallomást tenni Németországban betöltött hivataláról és működéséről.

Az utazás simán zajlott le; Izraelben a foglyot külön e célra berendezett épületben helyezték el; őrei fegyvert nem viseltek, nehogy gyilkosságra vetemedjenek. A leggondosabban őrizték és készítették elő a tárgyalást. A kihallgatások németül folytak, minden elhangzott szó szalagra került. Az átírt szöveget E. átnézte és oldalanként aláírta. Védelmét Servatius Kölni ügyvéd látta el.

Parlamenti támadások hatására az argentin kormány jegyzékben követelte E. kiadatását, a nemzetközi jog megsértése címén. A két államelnök között az ügyben többszöri jegyzékváltás folyt. Argentína előterjesztésére az ENSz Biztonsági Tanácsa 1962 június 22-i ülésén foglalkozott az ügygel, elítélte ugyan Izrael eljárását, de ugyanakkor az átadott jegyzékeket, mint jóvátételt kielégítőnek találta.

Kallós Pál

AFRIKA

F. Fanon: Les Damnés de la Terre. Préface de Jean-Paul Sartre.
Edition Maspero, Paris, 1961, 242 p.

/A föld rabjai/

A halállal versenyezve írja meg Fanon a "Föld rabjai" c. művét, amelyben az algériai forradalom fényénél meg akarja világítani azt a történelmi folyamatot, amelynek során kialakult és összeomlott a gyarmati rendszer, és ugyanakkor célul tűzi ki a "harmadik világ" perspektívájának meghatározását. Fanon 1925-ben született, Martinique-i származású, nagyapja még rabszolga volt. A második világháború kitörésekor a francia hadseregbe jelentkezik. A háború után a lyoni egyetem orvosi fakultásán folytatja tanulmányait. Kapcsolatba kerül a Senghor és Césaire féle csoporttal, akik a "negritude" eszméinek első hirdetői. 1954-ben Tuniszban telepszik le, ahol mint pszichiáter működik. Itt veszi fel a kapcsolatot az Algériai Felszabadító Fronttal, amelynek egyik ideológiai vezetőjévé válik, majd az algériai ideiglenes kormány követnek nevezi ki Accrába. 1961-ben az Egyesült Államokba utazik gyógyulás céljából, mert súlyos fehérvérűségben szenved. 1961 decemberében már csak koporsóját szállítják Tuniszba, és ahogyan kívánta, algériai földben temetik el.

A gyarmati világ történelmi fejlődésének mozgató rugója - véleménye szerint - az erőszak dialektikája, amely három szakaszt ölel fel. Az első szakasz megfelel a gyarmati rendszer kiépítésének. "A nyílt erőszak képezi a gyarmati rendszer sajátos vonását...nem elsősorban az üzemek, a javak, a bankbetétek jellemzik az uralkodó osztályt. Az uralkodó faj az, amelyik máshonnan jött, az, amely nem hasonlít a bennszülötthez" /33.1./ Ebben a részben Fanon a gyarmati rendszer politikai szférájának ad elsőbbséget a gazdasági szférával szemben, és elszakítja a gyarmatosítási politikát a finánc-tőke gazdasági uralmától. A második szakaszra jellemző az erőszak befelé fordulása, amely a bennszülöttek agresszivitásában, a törzsek torzszalkodásában, irracionális formákban nyilvánul meg. A harmadik szakaszban megvége az erőszak dialektikus átcsapása. A gyarmatosító erőszakával szemben kitör a gyarmatosítottak erőszaka a gyarmatosítók ellen. "A gyarmatosított számára az élet csak a gyarmatosítók hullájából fakadhat." /59.1./

Fanon elemzi az erőszak átirányulásának nemzetközi

és nemzeti feltételeit. A kedvező nemzetközi feltételek közé sorolja a kapitalizmus cinkosságát /a gyarmatok nyersanyagforrásból felvevő piacokká alakultak át, a kapitalista hatalmak versengése/, a két tábor harcát, a szocialista tábor erkölcsi és politikai támogatását, a gyarmati népek szolidaritását. Fanon egy sikra helyezi a két tábor, és elszakítja a nemzeti felszabadító forradalmat a nemzetközi proletár forradalomtól, valamint korunk alapvető ellentmondásától.

A nemzeti feltételek elemzése során meghatározza az egyes társadalmi osztályok szerepét a nemzeti felszabadító mozgalomban. Erdeme, hogy két irányzatot különböztet meg: a reformista és a forradalmi irányzatot. Azonban a reformista irányzat hordozói - szerinte - a városi elemek: a nemzeti burzsoázia, az értelmiség és a proletáriátus. A "gyarmati területeken a proletáriátus képezi a gyarmati rendszer által leginkább elkényeztetett réteget... a kapitalista országokban a proletáriátus nem veszíthet el semmit... a gyarmati országokban a proletáriátus mindent elveszíthet..... Ő alkotja a gyarmatosított nép burzsoá réteget." /84.l./

A proletáriátussal szemben "a gyarmatosított országokban kizárólag a parasztság forradalmi osztály, semmi veszteni valója nincs, de mindent nyerhet... a paraszt... döbben rá a leggyorsabban, hogy csak az erőszak kifizetődő és vezethet eredményre." /46.l./ Álláspontját lényegében azzal indokolja, hogy a gyarmatosítás következtében kifejlődő kapitalizmus összeköti a honi burzsoáziát és proletáriátust a gyarmatosítókkal, mert egységes gazdasági és társadalmi talajon élnek. Ezzel szemben a gyarmatosítás érintetlenül hagyja a hagyományos termelési és társadalmi formákat a falvakban. Ezen felül a föld visszaszerzése csak erőszak útján mehet végbe.

Fanon, amikor válaszolja a "harmadik világ" fejlődésének perspektíváit, a kapitalista rendszer ellen foglal állást, mert az "mint életmód képtelennek bizonyul nemzeti és egyetemes feladataink megvalósítását szolgálni." /74.l./ Könyörtelenül leleplezi a nemzeti burzsoázia politikai és gazdasági tevékenységét a függetlenség kivívása után. Ez a mikroburzsoázia, ahogyan Fanon nevezi, "pályafutásának kezdetén ott áll, ahol a nyugati burzsoázia tevékenységét befjezte... Azt a történelmi hivatást választja, hogy közvetítő szerepet játsszon." /116. l./ A nép elnyomására az egypárt-rendszert választja, amely a "a burzsoázia diktatúrájának modern formája". "Tudatára ébred a politikai leader nélkülözhetetlenségének... a leader a felszabadulási harcok során a nép ébresztője volt... napjainkban erőfeszítése arra irányul, hogy elaltassa a népet." /127. l./

Hitet tesz a szocializmus mellett, amely az egész nép érdekeit tartja szem előtt.. De ugyanakkor szembeállítja a "harmadik világ" szocializmusát azzal a szocializmussal, amely megvalósult a szocialista világrendszerben. "Nem az e-

lőtt a konkrét feladat előtt állunk, hogy mindenáron választanunk kell a kapitalizmus és a szocializmus között, ahogyan ezeket a társadalmi rendszereket más időszakban, más földrészekben meghatározták." /79.1./ "A "harmadik világ"-nak az a feladata, hogy újra kezdje az ember történetét./244.1./

Fanon szubjektivistá történelemfelfogása azt a téveszmét eredményezi, hogy lehetségesnek tartja a történelmet újrakezdeni a zajló történelem által meghatározott szükség-szerűségek figyelembevételével.

Fanon a forradalmi kispolgárság új történelmi lehetőségeit fejezi ki, és ugyanakkor ezeket az új lehetőségeket abszolutizálja. Megsejtette, hogy korunkban a forradalmi kispolgárság egyes országokban, bizonyos körülmények között vezetheti nemcsak a nemzeti függetlenségért folyó harcot, hanem el is indíthatja az országot a fejlődés nem kapitalista útján. Azonban nem tudta felismerni a kispolgárság történelmi korlátait, amelyek összefüggnek osztályhelyzetével. A tőke hatalma ellen úgy akar védekezni, hogy elfordul a modern termelőerőktől és elzárkózik mindattól, ami felbomlaszthatná szűk kis világát. Ezért szolítja fel Fanon testvéreit arra, hogy ne törekedjenek Európát utolérni, amely a gépi civilizáció, az erkölcsi és szellemi elkorcsosulás pólusát képviseli; ezért javasolja, hogy a politikai és a gazdasági életet a végsőkéig decentralizálni kell. A civilizációról vallott nézeteinek elméleti, filozófiai alapja az, hogy az egzisztencialista filozófusokkal együtt vallja a modern ember termelési és társadalmi tevékenységének eltárgyasulását és elidegenedését. A kispolgárság reális és illuzórikus lehetőségeinek analógiájára alkotja meg a "harmadik világ" képét.

A művében felbukkanó ellentmondások és történelmi torzítások, az ajánlott megoldások felületessége azt bizonyítják, hogy nem lehet egyidejűleg túlhaladni a nemzeti burzsoázia nacionalizmusát és a proletariátus tudományos szocializmusát. Nem lehet hátatfordítani mind a kapitalizmusnak, mind a szocializmusnak, nem lehet a fejlődés nemkapitalista útját elszakítani korunk alapvető ellentmondásainak dialektikájától. A fejlődés nemkapitalista útjának sajátosságai, a szocializmusba való átmenet sajátos formái az ujonnan függetlenné vált országokban sem válhatnak egy új társadalmi forma sajátos tartalmává.

Marton Imre

/A nemzet és a szocializmus afrikai útja/

Leopold Senghor a szenegáli köztársaság elnöke, a francianyelvű afrikai írók egyik vezéralakja. E könyvében olyan ideológiai, filozófiai platformot igyekszik kidolgozni az afrikai országok számára, amely arra hivatott, hogy elméleti sikon, szocialista köntösbe burkolva megalapozza a neokolonializmus politikáját.

A könyv tartalmazza Senghor beszámolóját, amelyet az Afrikai Federáció Párt /Parti de la Fédération Africaine/ alakuló kongresszusán tartott 1959 július 1-én Dakarbán, valamint a Párt ifjúsági szervezetének vezetői előtt 1960 májusában elhangzott előadását. A kongresszus időpontjában a PFA csak a szenegáli és a szudáni vezető pártokat egyesítette és ez a fúzió a Máli Föderáció megalakulását készítette elő. A többi volt francia nyugatafrikai ország elzárkózott attól, hogy belépjen ebbe az államszövetségbe.

A szerző két problémakörre összpontosítja mondanivalóját. Az egyik az afrikai nemzet kérdéskomplexumára vonatkozik. Senghor hangsúlyozza, hogy a teljes függetlenség elsősorban a kulturális, a szellemi függetlenséget tételezi fel, amely egyúttal a néger-afrikai nemzet megvalósulásának döntő eleme. Szerinte a nemzet kialakulásának kiindulópontja a haza, amelyet törzsi-nyelvi közösségnek tekint és tartalma az ősektől örökölt hagyományok. Ezek a szülőföldben gyökereznek és a fajban fejeződnek ki. A nemzet a hazák egyesítése. Nem a környezet terméke, hanem a teremtés, sőt az újáteremtés akaratának megtestesítése, mivel egy archetipus mintájára alakítják ki. Az állam a nemzet megvalósításának fő eszköze, a nemzet akaratának megvalósítója. Tekintve, hogy a szerző a fajokat nem egyenlőeknek, hanem komplementárisoknak tartja, az egységes, központosított állam helyett a szövetségi államot tekinti a legmegfelelőbb államformának. Ez az államszövetség összszövetségi államot alkothat majd a volt gyarmatosítóországgal. A hazáról, a nemzetről és az államról szóló felfogásban Senghor a hegeli államelmélet szubjektivista és misztikus elemeit veszi át.

A másik problémakör, amellyel Senghor foglalkozik, az afrikai szocializmus elméleti forrásainak és sajátosságainak taglalása. Gondolatainak vezetőelve nem Afrika marxizálása, hanem a marxizmus afrikanizálása. A Senghor féle szocializmusnak három összetevője van: a marxizmus, Teilhard de Chardin jezsuita atya filozófiája és a "negritude"/négeriség/. Senghor tagadja a marxizmus egyetemes érvényességét, a marxizmus pozitív elemeinek tekinti humanista filozófiáját, közgazdasági elméletét és dialektikus módszerét. De e-

zeket is torz módon értelmezi, a reformisták és a katolikus marxológusok /Bigo, Calvez/ prizmáján keresztül. A marxizmus negatív aspektusának tartja filozófiai materializmusát, ateizmusát, az osztályharcról és a determinizmusról szóló tanításait. Állítását azzal indokolja, hogy a természettudományok új felfedezései és a mai kapitalizmus átalakulása elavulttá tették ezeket a tételeket.

A marxizmus túlhaladásának iránya szerinte a Teilhard de Chardin féle evolúciós elmélet, amely a tudományt és a katolikus vallást, a társadalmi haladásban és az istenben való hitet igyekszik eklektikus módon összeegyeztetni. A teilhardizmus lehetővé teszi Senghor számára, hogy a negritudet egyetemesebb filozófiai alapokra helyezze a nyugati és a néger-afrikai civilizációk együttműködésének igazolása érdekében.

A negritudet Senghor, mint a néger-afrikai kulturális értékek összességét határozza meg. Ez alkotja az afrikai civilizáció szellemét. Forrása a néger sajátos lelkilete. Innen ered, szerinte, hogy a néger megismerési módja eltér az európaiétól. Szembeállítja, mint magasabb típusu megismerést az intuitív, emotív gondolkodást a diszkurzív gondolkodással, amely utóbbi megmerevíti, boncolókése alá veszi és megöli az eleven valóságot. A néger közvetlen kapcsolatban van a természet életerőivel, amelyeket táncaiban és dalaiban olyan nagyszerűen fejez ki. Ezáltal Senghor az ismeretelméletet faji alapokra helyezi. Sartre szellemes formulája szerint, a negritude fajellenes fajelmélet.

Összefoglalva: a Senghor féle afrikai szocializmust nem lehet olyan kísérletnek tekinteni, amely előmozdítaná a szocializmus eszméinek helyes alkalmazását a sajátos afrikai feltételekre. Amit Senghor specifikus afrikai feltételeknek tart és amivel igazolni igyekszik az afrikai szocializmus különleges voltát, nem más, mint a fejlett tőkés országokban burjánzó reformista és irracionalista eszmei áramlatoknak afrikai földre való átültetése.

Marton Imre

/Afrikának egyesülnie kell/

A ghanai köztársaság elnöke, Kwame Nkrumah új könyvében határozottan sikraszáll az afrikai népek politikai függetlensége mellett, hangsúlyozva, hogy a függetlenség nem a gyarmatosítók adománya, hanem az afrikai népek által vívott harc jogos gyümölcse.

Könyve első részében Kwame Nkrumah ismerteti az európai gyarmatosítók Afrikában alkalmazott elnyomó módszereit, kifejti azok káros következményeit /többek között az afrikai népek történelmi és etnográfiai egységének erőszakos megsemmisítését, majd behatóan foglalkozik a gyarmatosítás ill. a gazdasági rendszer és a társadalmi struktúra alakulásának kölcsönhatásával.

Nkrumah a könyv néhány fejezetét az Aranypart problémáinak szenteli. Igen nagy figyelmet fordít Ghana gazdasági függetlenségének kérdésére. Hangsúlyozza, hogy míg korábban a gyarmatosítók kiűzése és a politikai függetlenség kivívása volt a forradalom legfőbb feladata, addig most a gazdasági függetlenség kérdése, a kivívott politikai szabadságjogok megszilárdítása kerül előtérbe. Ghana jövőjén elgondolkodva kifejti, hogy meggyőződése szerint a jelenlegi átmeneti periódus után az országnak a szocializmus útján kell haladnia.

A könyvön vörös fonalként húzódik végig Afrika szilárd egységének óhaja. Ennek az egységnek három célja van: 1/ gazdasági tervezés az egész kontinens méreteiben, 2/ egységes katonai parancsnokság megteremtése, amely lehetővé teszi az afrikai országok szuverenitásának megvédését és imperialista hatalmakkal szemben, 3/ a tervezés és az egységes katonai parancsnokság alapján lehetőségessé válik az afrikai országok nemzeti érdekeinek megfelelő egységes külpolitika folytatása is /218-220. l./

Kwame Nkrumah könyve elősegíti az afrikai kontinensen napjainkban lejátszódó folyamatok mélyebb megértését.

M.M.

T. O. Elias: Government and Politics in Africa. Asia Publishing House, London, 1963. 2.kiadás, 288 p.

/Kormányzat és politika Afrikában/

Eliasnak, a Nigériai Államszövetség első főállamügyészenek és igazságügyminiszterének könyve az afrikai kormányzati rendszerek és az afrikai politika alakulásának átfogó ismertetése.

Az első négy fejezet tartalmazza az afrikai bennszü-
lött társadalom jellemzését, civilizációját, kormányzati
rendszerét, közigazgatását, továbbá az európai kormányzati
és közigazgatási intézmények és a szabályos társadalmi fej-
lődést biztosító afrikai koncepciók közti viszonyt.

A következő tizenegy fejezetben a szerző Afrika II.
világháború utáni politikai fejlődését elemzi. Ismerteti a
kormányzati és közigazgatási rendszer fejlődését. Szól a po-
litikai pártokról, azok programjáról, bemutatja a társadal-
mi változás folyamatát, s felvázolja az afrikai demokratikus
önkormányzat perspektíváját. Ha el is ismeri, hogy vannak
erők, amelyek a független afrikai államokban a valódi demok-
ratikus kormányzat megvalósításának útjában állnak, nem lát
ebből a szempontból alapvető nehézségeket.

A könyvecskében olyan fontos problémákról is szó e-
sik, mint az afrikai-indiai viszony, az angol jognak az af-
rikai szokásjogra gyakorolt hatása, a tartományi rendszer
szerepe Afrika politikai és gazdasági fejlődésében. A könyv
ezenkívül négy mellékletet tartalmaz: a nyolc afrikai füg-
getlen állam deklarációját /Akra, 1958/, az angol munkás-
párt nyilatkozatát Közép-Afrika kérdésében, a független af-
rikai államok második konferenciájának határozatát /Addis-A-
beba 1960/ és az 1961. évi Casablancai Konferencia határoza-
tát.

F.E.

Jean Buchmann: L'Afrique Noire Indépendante. Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1963. 434 p.

/Független Fekete Afrika/

A könyv szerzője a leopoldville-i Luvanium egyetemen a politikai tudományok professzora és a jogi kar dékánja, egy sor a különböző államok politikai problematikájának szentelt értekezés szerzője. Az Histoire de la Guerre des Nations Unies sorozatban ő írta a L'Organisation des Nations Unies c. kiadványt. 1957-ben A la recherche d'un ordre international c. háromkötetes műve jelent meg, amely egy évvel később a Carnegie alapítvány jutalmát nyerte el. 1961-ben Jean Buchmann Le problème des structures politiques en Afrique Noire Indépendante c. monográfiáját a leopoldvillei egyetem Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete adta ki. A most ismertetett munka a Fekete Afrika problémáinak szentelt második monográfiája.

A könyv jellegét elég nehéz pontosabban meghatározni. A szerző a klasszikus értelemben vett "politics"-ot műveli benne, fejtegetéseiben a történelem, a jog és a filozófia elemeit és módszereit kapcsolja össze. Különösen tág teret biztosít a független Afrika politikai viszonyai szociológiájának.

Rendkívül széles terjedelemben öleli fel a vizsgált kérdéseket. Részletesen elemzi a politikai integráció folyamatát. Ez ma a fekete földrész egyik legfontosabb kérdése, a kontinens jövője jelentős mértékben ennek megoldásától függ. A szerző mélyrehatóan értékeli e folyamat tényezőit: az afrikaiak társadalmi strukturáját, etnikai tagozódását és Afrika egyes részeinek kulturális különbözőségét. Következetes elemzésnek veti alá a fennálló hagyományos törzsi rendszert, annak belső és külső fejlődési irányzatok hatása alatt bekövetkező átalakulását abból a szempontból, hogy Afrika számára egy, a múlt elemeit és a jelen követelményeit összekapcsoló formulát találjanak.

Jean Buchmann sokat foglalkozik a társadalmi rétegződés folyamatával. Forrásai egy sor új, történetileg a függetlenség elnyeréséhez kapcsolódó jelenséget tárnak fel, mint amilyen a kereskedelem fejlődése, az urbanizáció és végül az iparosodás. A politikai integráció folyamatát elemezve különös súlyt helyez a politikai pártok és az üzemi kapcsolatok mozgósító erejére a Fekete Földrészen. Elemzi a működő politikai pártok strukturális felépítését. Alaposan boncolja az ezek által kiadott programok koncepcióját. Ezen az alapon tárgyalja az integráció olyan tényezőit mint az afrikai nacionalizmus és a panafrikanizmus.

Munkája második részében a szerző az ujonnan létre-

jött állami szervezetekben működő politikai intézmények elemzésével foglalkozik. Teljesen tisztában van ennek a kérdésnek bonyolult voltával. Meglátja azokat az alapvető kérdéseket, melyekkel az újonnan keletkezett államok szemben találják magukat. Ezért sokat foglalkozik a politikai demokrácia, a parlamentarizmus és az elnöki kormányzati rendszer perspektívájával. Buchmann elemzései sokszor összehasonlítóak, ezek segítségével igyekszik megmagyarázni az afrikai kormányformák fejlődésének specifikus vonásait. Elemzése bőséges tárgyi anyagra támaszkodik, s teljes mértékben figyelembe veszi a probléma történeti oldalát. Ez különösen emeli a munka értékét. A szerző által kidolgozott tézisek közül nem mindegyik fogadható el. Ez azonban nem teheti kétségesse kísérletének értékét, melynek során az afrikai alkotmányjogi jelenségeket osztályozza.

Monográfiája harmadik részében Jean Buchmann az afrikai független államok politikai életének fejlődési irányát boncolja. Különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy az afrikai államok többségében a politikai helyzet jellegzetes vonásához tartozik olyan uralkodó párt létezése, amely az ország gazdasági és politikai fejlődését irányítja, s az egész nemzet egységét megszilárdítja.

A szerző sokat foglalkozik az afrikai pártoknak több afrikai államban az államigazgatás, az integrációs folyamat irányítása és a nemzeti öntudat kialakítása terén játszott szerepével. A politikai felépítmények olyan specifikus vonásait kutatja, mint amilyen az afrikai ideológia kapcsolata a törzsi rendszerrel. Igyekszik megtalálni annak racionális előzményeit, hogy az afrikai pártok többségének politikai gyakorlatában a perszonalizmus jelensége érvényesül.

Fontolóra véve a belső politikai viszonyok fejlődését, a szerző az afrikai államok ellenzéki mozgalmának kérdésével foglalkozik és megállapítja a federalisztikus koncepciók realitásának különböző fokozatait. Különösen pozitívan értékeli a reformista színezetű elméleteket és azokat, amelyek a brazzavillei csoport politikusainak törekvését jellemzik. A szerző ugyanakkor határozottan negatívan foglalt állást a semleges államok erősen konkretizált, radikális vonásokat felmutató koncepciójával szemben.

A problémák e futólagos áttekintése után le kell szögeznünk, hogy a szerző nézeteinek jelentős része igen kétségesnek tűnik és a Fekete Kontinens problematikájával behatóan foglalkozó olvasó számára elfogadhatatlan. Ennek okát nem annyira a szerző által végzett tudományos elemzés eredményeiben, mint inkább személyes politikai nézeteiben kell keresnünk, amelyeknek könyvében hangot ad.

Komoly kétségeket támaszt pl. a szerzőnek az afrikai társadalmi rétegződés elemzésével kapcsolatos több megállapítása. Buchmann úgy látszik határozottan túlértékeli a kolonializmusnak, a társadalmi rétegződési folyamatot befolyá-

soló tényezőnek jelentőségét. A legújabb időkig uralkodó kolonializmus valójában a territóriumok belső átalakulására ható külső tényező kifejezője volt, s mint ilyen, inkább gátlólag hatott az afrikaiak gazdasági és társadalmi fejlődésére. A szerző úgy látszik nem értékeli eléggé az osztálytagozódás létrejöttének folyamatában a belső tényezők szerepét.

Jean Buchmann meglátja az osztálytársadalom kialakulásának szembetűnően előrehaladó folyamatát, de nem fogadja el a folyamat elemzésének marxista kritériumait, hanem maga alkotja meg a jelenség nehezen elfogadható ismérveit. Úgy véli, hogy Fekete Afrikában három társadalmi szektor van. Az első a hagyományos törzsi viszonyok rendje, a második egy átmeneti rendszer, a harmadik a kapitalizmus, amely a burzsoáziát, a középosztályt és a proletariátust öleli fel.

Nem fogadható el a szerzőnek az afrikai nacionalizmusról vallott nézete, sem a pán-afrikai koncepció értékelésére irányuló kísérlete. A Szakszervezeti Világszövetség keretébe tartozó szakszervezetekben a szerző "Moszkva" vonalának folytatását látja. A guineai Demokrata Pártot Buchmann lenini típusú // pártnak minősíti, a Szovjetunió és más szocialista államok részéről az afrikai államoknak nyújtott műszaki segítséget a kommunizmus "V. hadoszlopának" nevezi az afrikai kontinensen. Elesen elhatárolja magát a történetileg már kialakult casabiancai, forradalmi irányzatú csoporttól, mely ugyanakkor szembenáll a "reformista Afrikának" főképpen a brazzavillei csoportot egyesítő országaival. Az ilyen példák számát még folytathatnánk.

Ha a szerző koncepciója nem is fogadható el, kétségtelenül nagy érdeme, hogy gazdag történeti anyag alapján megkísérli a problematika egészének és a különböző nézeteknek a rendszerezését, a velük szembeni állásfoglalást. Rövid bibliográfiát is ad, amely Fekete Afrika független államainak politikai problémáival kapcsolatban az alapvető tudományos irodalmat tartalmazza.

F.E.

C. Legum: Pan-Africanism. A Short Political Guide. Pall Mall Press. London, 1962, 296 p.

/Pánafrikanizmus/

Az ismert angol Afrika-szakértő, C. Legum legújabb könyvében napjaink Afrika-történetének több fontos jelenségét kívánja jellemezni. Ennek során nagy figyelmet szentel a pánafrikanizmus fogalmának, kifejtve, hogy véleménye szerint ez nem egyéb, mint a néger "eszmék és emóciók" mozgalma, "fekete cionizmus". A neokolonializmust Legum ama "gyarmat-terjedés"-re korlátozza, amely a volt gyarmatokon a gyarmattartó országokkal szemben fennmaradt, a szocialista eszmék pedig a nyugati országok által elkövetett "hibák" eredményének tartja. Az algériai, kongói eseményekre, majd a szaharai francia atomrobbantásra hivatkozva felhívja ezért a nyugati országok figyelmét, vessenek jobban számot "Afrika érzéseivel és szükségleteivel", hogy végleg el ne vesszítsék azt, mivel megnyerésére még - ugymond - van remény.

M.M.

VITÁK - KONGRESSZUSOK

Vita az afrikai nacionalizmusokról

Az ötödik PAST and PRESENT konferencia megtartására 1962 július 9-én került sor a londoni Birkbeck Kollegiumban. Célja a nacionalizmus összehasonlítható tanulmányozásának vizsgálata volt, különös tekintettel arra az általános feltevésre, hogy a nyugateurópai nacionalizmus történelme, általános modelként, lehetőséget ad a "felbukkanó" világ újabb nacionalizmusának megértésére. A konferencia ebből a szempontból vizsgálta az összehasonlítás alapjául kiválasztott nacionalizmusnak jellemző tulajdonságait: a vezető elit-csoport jellegét; a nacionalista mozgalom szociális összetételét, és azokat a tényezőket, melyek a siker vagy a bukás irányában hatnak az egymással versengő csoportok küzdelmében. A konferencián kb. száz személy vett részt.

A konferencia két ülést tartott; délelőtt az európai, - délután az afrikai nacionalizmust tárgyalta. Ezután a második, afrikai vonatkozású vitautalást ismertettjük a Past and Present 1963. 24. számában közölt cikk alapján/.

A vita alapja a következő három értekezés volt. T. HODGKIN, Megjegyzések az afrikai nemzeti mozgalmak előzményeiről. E.A. GELLNER, A marokkói vidéki lázadások módszerei és P. WORSLEY, Nacionalizmus az új országokban.

T. HODGKIN /ghanai egyetem/ az afrikai nemzeti mozgalmak három típusát különbözteti meg: a "hagyományos", a "polgári-nacionalista" és a "forradalmi-nacionalista", jellegűeket; ezek közül a legutóbbival kíván foglalkozni. Ez magába foglalja a pánafrikai ideológiát: küzdelem a gyarmatok történelmileg elkerülhetetlen, erkölcsileg kívánatos felszabadításaért. Felismerhető benne a pre-kolonialista örökség, az ősnacionalizmus maradványai éppen úgy, mint a forradalmi-demokratikus és a marxista szemlélet... Az "afrikai ember" teljes felszabadításának gondolata előbb az "ősnacionalizmus" korszakában, az európai behatolással szemben tanúsított ellenállás kezdeti szakaszában, később a "megváltóval" kapcsolatos tanok és a Mahdi mozgalom hatására vált tudatossá. Az európai demokratikus hagyományokból vették át az egyenlőség, a haladás és minden nép felszabadításának gondolatát; a marxizmusból ismerték meg a kapitalizmus valóban imperialista természetét, a szocializmus felsőbbrendűségét, a politikai és a gazdasági élet forradalmi fejlődésének szakadatlan folyamatát, valamint a tömegek pártjának jelentőségét.

E.A. GELLNER /londoni egyetem közgazdasági tanszéke/ a marokkói függetlenségi mozgalom utáni, vidéki lázadások különös jellegzetességeit tárgyalta; a felkelések - a hagyományoktól eltérően - gyorsan összeomlottak, a vezetőket elnézően kezelték. A francia uralom előtt, a dinasztikus központi hatalom és a független hegyi-, illetőleg sivatagi törzsek erői egyensúlyban voltak. A franciák a törzseket elszigetelték, erejüket megtörték és ujonnan létesített közigazgatási hálózatukkal egységesítették az országot. Fennmaradtak ugyan egyes helyi erőcsoportok, de ezeket ideológiai nézeteltérések választják el egymástól, különböző pártokra bontják az egész nemzetet. Az időnkénti lázadások a robbanásig feszült helyzet következményei; úgy tűnnek, mint "kis vidéki jelmezes főpróbák", amelyek kívül esnek a központi vezetés ellenőrzésén és kísérletképpen hasznosak lehetnek ugyan, de alapján véve elítélendők. De mégsem a régimódi törzsek harcai ezek, hanem az egész népre kiterjedő konfliktusok előhírnökei.

P. WORSLEY /Hulli egyetem/ a jelenlegi afro-ázsiai nacionalizmus és a nyugateurópai nemzeti-államok közti eltéréseket hangsúlyozta, és a "pan" mozgalmakat, mint külön kategóriát tárgyalta. A mai nacionalizmus egy egész világ társadalmát érinti, "Pán" alakjában szélesebbkörű, mint maga az állam. Az afrikai országokat érdekeik határokra kiteresztül is egymáshoz fűzik, mert maroknyi európai hódítók gyarmataiként azonos körülmények között élnek és továbbra is közősek a "gyarmatok felszámolására" és "fejlődésére" irányuló erőfeszítéseik. Ugyanakkor az államhatárok az európai gyarmatosítási korszak örökségei, amelyekben belül az államhűség megoszlik szűkebb és szélesebbkörű népi csoportok között. E társadalmak megoszlása valójában inkább vertikális /népi/, mint horizontális /osztály/. Ha a vertikális megoszlás megszüntetése lehetségessé válnék, más megoszlás már nem veszélyeztetné a nemzeti egységet, minthogy azok lényegükben túlnyomóan paraszti társadalmak. Következésképpen az ott megvalósuló "szociáldemokráciát" nem gyengítenék sem osztályharcok, sem társadalmi tagozódások. Az egypárt rendszer tana rokon az orosz népuralommal. A szervezés és a "kollektív" eszme a marxizmussal azonos, de elveti az osztályharcot.

A vita során HODGKIN azt fejtette, hogy bár Algéria speciális eset, mert fegyveres forradalom útján vívta ki függetlenségét, a hatalom átvétele a többi afrikai országban is "forradalmi" volt, vagy legalább is az abban résztvevők úgy látták. WORSLEY-vel ellentétben szerinte nem a "négerség" a lényeges körülmény, fontosabbak a bennszülött kulturális örökség, a korszerű marxizmus és a szocializmus.

B. DAVIDSON /London/ szerint a pan-afrikanizmus eredetileg alapján véve mesterkélt jelenség volt, mert azok a négerék, akiknek körében szétszórtságuk idején kifejlődött, nem rendelkeztek Afrikát illetően közvetlen ta-

pasztalatokkal. De magában Afrikában már a kulturális közösség mély tudata képezi a mai pan-afrikanizmus alapját.

COLLINS szerint az afrikai nacionalizmust tömeg mozgalom jellege különbözteti meg a tizenötödik és tizenhatodik századi európai nemzeti államok nacionalizmusától, mert az utóbbiak a középosztályok támogatásával, de a nagy tömegek részvétele nélkül kristályosodtak ki az uralkodók körül. De eltér a mai afrikai nacionalizmus iránya azoktól a tizenkilencedik századi, a középosztályból kiinduló forradalmoktól is, melyeket a forradalmi parasztság támogatott. Afrika akkor kapcsolódott be, külső nyomásra, a világgazdaságba, mikor társadalmának nagy része még homogén volt. Ahol bennszülött uralkodók, vagy a feudális osztályok fennmaradtak, a nacionalizmus azok vezetésével fejlődött ki. Másutt, ahol az ilyen hagyományos vezetés megszűnt, új, forradalmi polgári nacionalista vezetők álltak az élre. A társadalmi háttér különböző volta magyarázza, hogy miért nem volt eddig sikeres a pan-afrikanizmus fejlődése.

J. WODDIS /London/ véleménye szerint az osztályok kialakulása Afrikában még kezdetleges, érdekeik közös célra irányulnak: függetlenségre és egységre törekzenek. A mozgalmak ezért lényegükben radikális jellegűek, amelyek mögött a munkások és parasztok nagy tömegei állnak /pld. a nigeriai általános sztrájk 1945-ben/.

LEGUM megállapította, hogy a reformista vagy forradalmi afrikai kormányok jellemző közös vonása annak felismerése, hogy további fennmaradásuk alapvető feltétele a műszaki haladás és az anyagi fejlődés /akár belföldi fejlesztés, akár külföldi segítség útján/. Ennek érdekében, tekintettel az önálló afrikai országok gazdasági mérlegének passzivitására, az ebből adódó anyagi életképtelenségre, és a szembetűnő politikai szétdaraboltságra, szükségessé vált gazdasági csoportok kialakítása. A panafrikanizmus mai két nagy csoportját szemléletbeli különbözőség állítja egymással szembe; az egyik fél, Monrovia a "funkcionális" együttműködésért küzd, míg a másik csoport /Casablanca/ az "elméleti" politikai egység híve.

K. BERRILL /St. Catherine College, Cambridge/ tagadta, hogy az "életképtelenség", a "gazdasági mérleg" vagy a politikai határok döntő fontosságú tényezők volnának. LEGUM fenntartotta álláspontját: "torz" és "életképtelen" az az ország, melynek léte egyetlen termékének értékesítésétől, külső segítségtől vagy idegen hatalomtól függ. W. EIKAN /Durhami egyetem/ kijelentette, a mezőgazdasági termelés az európaiak megjelenésével inkább növekedett, mint csökkent /bár nem mindenütt, pld. a kikuyuk között/.

Mrs. N. KEDDIE felvetette a kérdést, miért tételezzük fel, hogy a panafrikanizmus hatásosabb lesz, mint a pan-arabizmus? S. AARONOVITCH /London/ véleménye szerint a panafrikanizmus sikere azért esélyes, mert az egész föld-

részt csak néhány európai hatalom foglalta el. G.E. AYMLER /Yorki egyetem/ úgy látja, hogy a legelőnyösebb gazdasági csoportosulás nem azonos a politikai területi egyesüléssel. S.K. DABS /Hulli egyetem/ szerint a panafrikanizmus virulni és erősödni fog az új államok gazdasági gyengesége következtében. LEJUM rámutatott a panafrikanizmus kettős funkciójára: jelszavait a kormányzat és az ellenzék egyaránt igénybe veszi céljai érdekében. MAZRUI szerint "az életképtelenség" az idegen ellenőrzés következménye. R.MURRAY /London/ szintén azon a véleményen volt, hogy a gazdasági fejlődés előfeltétele kettős: az idegen ellenőrzés megszüntetése és a tömegek támogatása; tehát a megoldás az elképzelt társadalom kialakítására nem "politikai", vagy "gazdasági", hanem politikai-gazdasági kérdés.

Társadalomtudomány - szénkongresszuson

Az 1963 május 13-16-án tartott lille-i nemzetközi szénkongresszus tulmánt a szokásos célkitűzésen: tudományos vita keretében bizonyos tárgykörhöz kapcsolódó ismeretek és vélemények kicserélésén. Szerencsés kezdeményezéssel a legszélesebb skálán igyekezett áttekinteni a társadalomtudományok eredményeit, olyan téma felvetésével, mely közös nevezőre tudta hozni az ipar és az egyetem szakterületeit. A kongresszuson a nyugateurópai szénbányászat múltját, fejlődését, termelési módszereit, gazdasági összefüggéseit, társadalmi vonatkozásait, perspektíváját értékelték ki. Az előadások változatossága s a felvetett szempontok sokrétűsége folytán átfogó, minden részletében kidolgozott kép alakulhatott ki a kitűzött tárgyról.

M. GILLET bevezető tanulmánya Észak- és Nyugatfranciaország két leggazdagabb szénmedencéjével foglalkozott, ahol a 17. század első negyedében már elkezdődött a termelés. Ujabb és újabb lelőhelyek feltárásával, állandóan emelkedő produktivitással a francia szénbányászat - /természetesen az ország egyéb bányáit is számításba véve/ a 19. század végére a világ negyedik helyén állt. Rámutatott ennek összefüggéseire a technika fejlődésével, - vasutak, lorraini vasipar fellendülése, stb. - részletesen tárgyalta az általános, hosszútávú konjunktúra szerepét, mely eddig, - a kitermelésnél adódó nehézségek és a közben felfedezett egyéb energiaforrások /petroleum, vízienergia/ konkurrenciája ellenére is - szabályos, folyamatos, minden 17. évben megduplázódó fejlődést biztosított a szénprodukciónak. Összehasonlítva a Ruhr vidékkel, a francia szénbányászat az észak-

franciaországi szénmedencék komplikált földrajzi strukturája, a versenytárs Anglia és Belgium közelsége s a szállítási nehézségek következtében mindig nehezebb helyzetben volt az előbbinél, ahol a szénmennyiség gazdagsága mellett a szerencsés vízi szállítási feltételek is kedveztek a termelésnek. Pénzügyi téren is problematikusabb helyzetben volt a francia szénbányászat. A széntársaságok tőkéje korlátozott volt, nagyobb tőkebefektetések szívesebben kerestek más területet /pl. a vasutakét/ - értékesítés terén kénytelen volt inkább a hazai piacok felé fordulni. Az ipar szükségleteit azonban mindig fedezni tudta, s így tévedés volna azt hinni, hogy a francia vas-, üveg-, kémiai ipar lassabb fejlődése a széntartalékok hiányának tulajdonítható.

A 19. század végi gazdasági krízissel P. LÉON tanulmánya foglalkozott, vidékenként hasonlítva össze a vízienergia termelési görbéjét a szénével.

L. TRÉNARD "A szén az ipari korszak előtt" c. előadásában a klasszikus forrásoktól kezdve a középkoriakon keresztül követte nyomon a legrégebb, szénrel kapcsolatos adatokat, ismertette a 17-18. századi tudomány álláspontját a szénrel kapcsolatban, a feltérési technika történetét. A szén késői gyakorlati felhasználását, a társadalom előítéletével, idegenkedésével indokolta. - /A köztudat, ártalmasnak tartva a szénfűtést, nemcsak a magánháztartásokba engedte be nagyon lassan, de ipari üzemekben, pl. üveghutákban is fafűtással dolgoztak még a 19. század első negyedében./ A kérdés társadalmi vonatkozásait taglalva, az iparmágnásság kialakulását mutatta be s a kapitalizmus és a technika kapcsolatait elemezte.

Szó volt a kongresszuson a francia széntermelés adatairól, melyeknek teljes statisztikai feldolgozása kívánatos lenne /eddig részletadatok állnak csak rendelkezésre./

Az ipari fejlődés ismertetése kapcsán felsorolásra kerültek - a tőkebefektetés, a termelékenység, a foglalkoztatott alkalmazottak száma alapján kategorizálva - a legnagyobb francia széntársaságok.

Három előadás foglalkozott a belga szénbányászat történelmi vonatkozásaival, a bányatörvények hatásával a fejlődésre, az ipari vállalkozó szerepével a 18-19. században általában és annak szociális vonatkozásaival, a kutatásra rendelkezésre álló, de eddig ki nem aknázott gazdag forrásanyag ismertetésével.

P.W. CHAIONER, tanulmányát alapos tudományos, politikai és irodalmi dokumentációval támasztva alá, az angol széntermelés 20. századi problémáit analizálta. Az ipari fejlődés részletes ismertetésén túl a társadalmi vonatkozások kapcsán hosszan foglalkozott a szakszervezetek szerepével, kialakulásával, vezető egyéniségeivel.

F. CROUZET gazdaságtörténeti tanulmányában a Fran-

ciaországba történő angol és tengerentuli szénimport statisztikai adatait ismertette, főleg a vám-rendelkezésekre és azok gazdasági vonatkozásaira tért ki.

J. BEAUJEU-GARNIER előadásában, melyet több hozzászólás egészített ki, elemezte a szénbányászat demográfiai vonatkozásait, közvetlen hatását a népességnövekedésre. Egy-egy vidék bányásztársadalma részben migráció során jött létre /néha egészen messziről, Lengyelországból, Olaszországból bevándorolt munkásokból/, részben a helyi paraszti őslakosság alakul át bányamunkássá. Fő problémája, vajjon ez a demográfiai dinamizmus stagnáló, vagy csökkenő produktivitás mellett is fennmarad-e, ilyen helyzet előálltával hogyan lehet átképezni, más ipar területére átállítani egy-egy hirtelen felfejlődött népességu vidék bányásztlakosságát. Ezzel kapcsolatban az egyik hozzászólás az ipari telepek földrajzi elhelyezkedésével foglalkozott, megkülönböztetve azokat az iparokat, amelyek szükségképpen kötődnek a szénbányák közeliségéhez, és azokat, amelyek működni tudnak úgy is, ha szén-szükségletüket szállítás útján biztosítják.

A. TOURAIN a bányásztársadalom szociológiájáról beszélt, ismertette a bányász-öntudat létrejöttének folyamatát, annak fő jellemzőiként emelve ki a homogén embercsoport mesterségbeli tudatát, a feletteseikkel és a hivatalokkal szembeni természetes ellenzékiességét és intenzív szembenállását a mindenkori gazdasági helyzettel.

A bányász-mesterség orvosi vonatkozásai kapcsán C. AMOUDRU az egészségvédelmi berendezéseket és intézkedéseket ismertette. Az orvostudomány mai állása mellett szerinte e foglalkozásnak ma már nem annyira fizikai, mint pszichológiai problémái a legnehezebbek.

A 19. századi bányamérnök helyzetét, mesterségbeli szerepét fejtegette P. GUILLAUME, kitérve a technikai képzés történetére és kérdéseire, a technikus anyagi és társadalmi helyzetének, mentalitásának elemzésére is.

A szénbányászat jövőjére térve, J. DOISE a Rajna és a Rhône vidéki szénbányászattal foglalkozó tanulmányában a szén szerepét mutatta be a francia gazdasági életben általában. J. WALCH a szén perspektívájával foglalkozva, az egyéb energiaforrások gazdagságát átmeneti jelenségnek tekinti, és bár az összehasonlíthatatlanul könnyebb és olcsóbb kitermelési feltételek az utóbbiak fokozott felhasználása mellett szólnak, súlyos gazdasági tévedésnek érezné a szénbányászat mesterséges csökkentését. Az atomerő energiaforrásként való felhasználásában, a petroleumban, a földgázban rejlő lehetőségek mellett is elsődlegesen fontosnak tartja a szénbányászat további erőteljes folytatását.

P. BOUCHET a szénbányászat államosításának problémáit vetette fel, melyeket a megelőző kerekasztal konferencia is megtárgyalt.

A záró előadások a bányász-világ nyelvészeti sajá-

tosságaival, irodalmi, képzőművészeti vonatkozásaival foglalkoztak, új oldalról világítva meg a konferencián megrajzolt színes képet, J. AUREL zárószavában a szén második aranykorát jövendőlte meg.

/A konferencia hivatalos jegyzőkönyve alapján./

J.G.

Kongresszus a felvilágosodásról

A felvilágosodás századával foglalkozó első nemzetközi kongresszus 1963. július 14-ikén ért véget Genfben. Kérdés, hogy a rendezők szándékosan keresték-e a szimbólikus dátumot? A jelenség mindenestre jól illusztrálja a résztvevők által képviselt fő irányvonalat: újraértékelni Montesquieu, Voltaire, Rousseau és Diderot századának forradalmi örökségét. Így a genfi egyetemen megtartott záróülésen E-TIEMBLE joggal jegyezte meg: "E csodálatraméltó maradiság századában, amelyben élünk, a XVIII. század tanulmányozása valósággal a közjó érdekében történik, mégha csak bizonyos értékek megőrzését célozza is, mint amilyenek az ész, az igazság, a szabadság és a demokrácia."

Lehetetlen a több mint 120 résztvevőt és a több mint 90 elhangzott és megvitatott előadást egyenként felsorolni. Nem volt előzetesen meghatározott témakör. Az érintett problémák tehát igen nagy változatosságot mutattak a speciálistól /pl. a Perzsa Levelek romantikus felépítése/ a legáltalánosabbig /Filozófiai propaganda a XVIII. század színjátásában/. Anélkül, hogy megkísérelnénk a sok-sok előadás anyagának összefoglalását, mégis e nagyon szabad és egyben nagyon udvarias vitának néhány vonására rámutathatunk.

1./ Már S.STELLING-MICHAUD /Genf/: "Felvilágosodás és politika" címmel tartott bevezető előadása rámutatott arra, hogy a felvilágosodás íróinak eredetiségét "azokkal a történelmi tényezőkkel összefüggésben kell tanulmányozni, amelyek lehetővé tették és megszabták a XVIII. századi Európa eszméi áramlatainak irányvonalát." Ez azt jelenti, hogy a hangsúly már a bevezetőben is, és elsősorban a marxista vizsgálódások alapján, az irodalmi mű és a társadalmi valóság közötti összefüggésre került. Ebből a nézőpontból kiindulva a kongresszus rámutatott arra, hogy a történelmi rendszer, amelyet az "újnak" mondott idealista kritika oly életszerűtlen becsül alá, mindmáig élő és eredményes maradt.

2./ Ennek a felfogásnak a nyomán az a nézet is han-

got kapott, amely szerint a másodrendű írókat, a filozófiai hadsereg egyszerű katonáit, az elfeledetteket sem lehet számitáson kívül hagyni. A Jean Fabre által oly lelkesen támogatott W. KRAUSS /Kelet-Berlin/ előadása támasztotta arra a szerepre, amelyet ezek a történelmi és filozófiai kézikönyvek által annyira elhanyagolt írók játszottak az eszmék harcában. Egyesek közülük külön előadás tárgyát képezték, így Ch. Bordes, Maupertuis, Meslier /J. DEPRUN előadása/ vagy Mably /J.-J. LECLERC előadásában./

3./ Ha igaz az, hogy a XVIII. század kimondottan francia század, akkor igaz az is, hogy "egyetemes jellegét csak úgy lehet kellőképpen értékelni, ha figyelembe vesszük e kor íróit és műveik külföldi hatását." DIMARAS /Athén/, GYERGYAI /Budapest/ és OKAMOTO /Kyoto/ professzorok azt vizsgálták, hogyan érvényesült ez a hatás hazájukban.

4./ Végül, de nem utolsó sorban az is bebizonyosodott, hogy az enciklopédisták százada a XX. század számára ma is élő valóság és ösztönző erő maradt. Ha Guy BESSE előadása /"Marx, Engels és a francia XVIII. század"/ joggal tarthatott számot a hallgatóság különös érdeklődésére, ez azért történt, mert világosan rámutatott a felvilágosodás harcos racionalizmusának forradalmi jelentőségére "s a haladást gátló anyagi és szellemi szolgátság alól felszabadult emberiség ügyében tett eredeti és értékes szolgáltatára".

Hasonló problémáknak szentelte előadását Y. BELAVAL /Voltaire szelleme/ és R. MORTIER is. Ez utóbbi határozottan elítélte a "preromantika" és "érzékenység" kifejezéseket, mint amelyekkel tulságosan is visszaéltek abból a célból, hogy a XVIII. század íróinak munkásságát és harcait lebecsüljék.

BERTEMAN a voltaire-i század tevékeny barátjának érdeme, hogy Genfben, a Coppet kastélyban az első ilyen jellegű kongresszusra sor került. A záróülésen minden résztvevő egyetértett azzal, hogy ez a nemzetközi találkozó csak az első lépés azon az úton, amely minden országban új lendületet kölcsönöz majd a XVIII. század tanulmányozásának. BELAVAL javaslata alapján elfogadták egy "nemzetközi társulat" megszervezésének a tervét. De amint az előadó, valamint több résztvevő hangsúlyozta, ez a szervezet nem nélkülözheti majd a nemzeti társulatok megalakulását és tevékenységét.

Kifejezzük tehát azt a reményünket, hogy ez a kezdeményezés a XVIII. század tanulmányozására alakult francia társulat megszervezését fogja eredményezni, s ugyanakkor egy szakfolyóirat megindítását is. Létrehozásuk égető hiányt pótolna. E kettős kezdeményezés joggal tarthatna számot a kormányok támogatására, ha felsőbb körökben kellő felelősséggel és tisztelettel viseltetnének azok iránt, akik életüket irodalmi, tudományos és filozófiai örökségünk tanulmányozásának szentelik.

/L'Humanité, 1963. július 10./

1963. őszeének történészkonferenciái

1963. szeptember 2-4 között, Karlovy Vary-ban /Csehszlovákia/ ült össze a II. világháború éveiben az európai országokban kibontakozó ellenállási mozgalom történetével foglalkozó III. nemzetközi konferencia. Témája: "A náci megszállási rendszer Európában, a megszállási rendszer formái, módszerei és alakulása."

A 22 országból érkezett mintegy 500 társadalomtudós - elsősorban történész - plenáris üléseken és három szekcióban folytatta munkáját. 40 előadás és mintegy 100 hozzászólás hangzott el, amelyek mindegyike - módszertani különbözőségük ellenére - egyaránt a német-fasiszta megszállási rendszer leleplezését és elítélését célozta. A tanácskozás résztvevői végezetül egy határozatot fogadtak el, amelyben felhívták az Ellenállás történetével foglalkozó történészek nemzetközi bizottságát, hogy a megkezdett tevékenység sikeres folytatása érdekében

- 1./ publikálja a konferencia anyagát,
- 2./ tegye meg a szükséges intézkedéseket a konferencián szereplő művek terjesztése érdekében,
- 3./ készítsen elő nemzetközi kollokviumot "A II. világháború éveiben kibontakozó ellenállási mozgalom története: metodológia, dokumentáció, bibliográfia" témakörrel az 1965-ben Bécsben sorra kerülő nemzetközi történészkongresszuson,
- 4./ javasolja a különböző országoknak, hogy tegyenek meg mindent az ellenállási mozgalom tanulmányozásának elősegítése érdekében: szervezzenek kollokviumokat, szemináriumokat, hozzanak létre nemzetközi munkacsoportokat, szervezzék meg a kutatók és a dokumentumok cseréjét, stb.,
- 5./ a legközelebbi nemzetközi konferenciát 1965-ben, a bécsi találkozó után lenne kívánatos összehívni.

■

A Lengyel Történelmi Társulat szervezésében 1963. szeptember 13-15. között ült össze Varsóban a lengyel történészek IX. kongresszusa. A kongresszus három problémakörrel kívánt foglalkozni, amelyeket "A lengyel állam ezer éve" címszó fűzött egybe:

- 1./ A középkori lengyel kultúra társadalmi bázisa és eszméi tartalma.
- 2./ A lengyel társadalom és az 1863. évi felkelés.

3./ A népi Lengyelország története.

A kongresszuson résztvettek Anglia, Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió képviselői.

✱

1963. szeptember 17-21. között ült össze Varsóban a Lengyel Tudományos Akadémia Tudomány- és Technikatörténeti Intézete által szervezett tanácskozás a tudomány- és technikatörténet kérdéseiről amerikai, angol, cseh-szlovák, francia, holland, olasz és szovjet tudósok részvételével. A tanácskozás során kibontakozó vitában olyan kérdések szerepeltek, mint a tudománytörténet helye a tudományok rendszerében, a tudománytörténet feladatai és módszerei, kapcsolata a jelen-
nel, stb.

Az elhangzott referátumok a következők voltak:

A tudománytörténet tárgya és feladatai. /Lengyelország/

A tudományos-technikai haladás társadalmi aspektusai. /SzU/

A tudomány-, és technikatörténet periodizálása. /Lengyelország/

A tudománytörténeti kutatások és dokumentáció megszervezése. /Franciaország/

Gyakorlat és elmélet a tudománytörténet területén. /Olaszország/

A tudomány fejlődése és a technika fejlődése. /Franciaország/

A szocialista országok képviselői elhatározták, hogy 1964. folyamán a Német Demokratikus Köztársaságban tanácskozásra ülnek össze, hogy megvitassák a marxista tudomány-, és technikatörténet alapelveit. Sajnálatos módon a magyar tudomány- és technikatörténeti kutatás - mint már oly gyakran ezuttal sem juthatott nemzetközi nyilvánossághoz.

✱

1963. szeptember 17-23. között, Szófiában ült össze az V. nemzetközi szlavista kongresszus, amely - a résztvevők számát tekintve - minden eddigi hasonló kongresszust felülmúlt 25 országból érkezett 900 külföldi és 600 hazai résztvevőjével.

A kongresszuson mintegy 500 előadás és korreferátum hangzott el. A kongresszus résztvevői elégedetten megállapították, hogy a legnevesebb tudósok előadásai a IV. moszkvai nemzetközi szlavista kongresszus tematikájának folytatása,

továbbfejlesztése, elméleti elmélyítése jegyében születtek, azaz a hasonló nemzetközi szlavista tanácskozások reális és ösztönző hatást gyakorolnak a szlavista specialisták tevékenységére. A VI. nemzetközi szlavista kongresszusra előreláthatólag 1968-ban, Prágában kerül sor.

■

1963. szeptember 19-24. között került sor Oxfordban, a politikai tudományok nemzetközi társulatának kerekasztal konferenciájára, 18 országból 40 tudós részvételével.

A világ valamennyi földrészét képviselő tudósok olyan aktuális politikai problémákkal kívántak foglalkozni, mint a föderalizmus, a centralizáció és decentralizáció, a jelenlegi körülmények között. A konferencián élénk vita bontakozott ki a résztvevők között, melynek során az amerikai és az angol küldöttek többek között megjegyezték, hogy ismereteik meglehetősen hiányosak a szocialista országokra vonatkozóan. A Politikai Tudományok Szovjet Társulata ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani a társadalomtudományi művek idegen nyelveken történő megjelenítésére. A konferencia jelentős szerepet játszott a Politikai Tudományok Nemzetközi Társulatának 1964. szeptemberében Genfben összehívandó VI. kongresszusa előkészítése terén.

■

1963. szeptember 22-28 között ült össze Londonban az angol-szovjet történész-konferencia, amelyen öt szovjet és számos neves angol specialista vett részt. A legnagyobb érdeklődés az angliai munkásmozgalom kérdései iránt mutatkozott. Élénk vita alakult ki E.B. Csernyek /Moszkva/ "Az angliai munkásmozgalom a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején", valamint Pelling /Oxford/ "A XX. századi angliai munkásmozgalom az angol történetírásban" c. előadásai nyomán. Ezt követően - ugyyszintén nagy érdeklődéssel fogadott - előadások hangzottak el a XIX. század eleji angol-orosz kapcsolatokról, a XVIII. századi angol felvilágosodásról, a XVII. századi orosz-nyugateurópai kereskedelemről, a XVII. századi angol forradalom kérdéseiről, stb. A konferencia résztvevői egyértelműen igen hasznosnak találták megbeszéléseiket.

■

1962. október 1-4 között került sor Brno-ban a nagy-morva birodalom alapítása és a szláv írásbeliség meg-

alkotása 1100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferenciára, amelyen a cseh-szlovák tudósokon kívül részt vettek Ausztria, Bulgária, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Románia, az NDK, nyugat-Németország, Olaszország, a SzU és az USA képviselői. Az első nyugati szláv állam történetének szentelt konferencián számos előadás hangzott el az archeológia, a bizantinológia s a szlavisztika legújabb - vonatkozó - eredményeiről. /Pl. Archeológiai feltárások a nagy morva birodalom városaiban. A nagy morva birodalom belső szervezete és európai helyzete. Bizánc missziója Moráviában, e misszió jellege és történelmi jelentősége, stb./

✱

1963. október 15-17. között került sor Berlinben a német és a szovjet Történelem Bizottságok által szervezett tudományos ülésszakra, a lipcsei "népek csatája" 150. évfordulója alkalmából, amelyen német részről H. Scheel tartotta a főreferátumot "Az 1813. évi felszabadító háború problematikájához" címmel. Az előadás - ellentétben az imperialista historiográfia atyjának, F. Meinecke-nek felfogásával, - minden nacionalista legendát szétrombolva, a nemzeti függetlenségi mozgalmat nem mint a "a német felemelkedés időszakát", hanem mint a francia forradalom egy szakaszát tárgyalja. A második főreferátumot N.M. Druzsinyin szovjet akadémikus tartotta. Szovjet forráskutatások alapján szemlétette "Az 1813. évi háború és az orosz társadalom" viszonyát. A két főreferátumot 20 korreferátum egészítette ki.

✱

A külpolitika történetének és a nemzetközi kapcsolatoknak tudományos tanácsa 1963 december 20 és 21-én tartotta Moszkvában első ülését. A Szovjet Tudományos Akadémia hozta létre ezt a tanácsot, a Központi Bizottság és a Minisztertanács "A Szovjetunió és a Szövetségi Köztársaságok Tudományos Akadémiai tevékenységét javító intézkedések" határozata alapján. V.M. Hvosztov akadémikus, a Tanács elnöke, beszámolót tartott "A szovjet külpolitika-történet tanulmányozásának állása és a jelen korszak nemzetközi kapcsolatai"; N. N. Inozemcev "A békés együttélés, a Szovjetunió politikájának alapköve"; V.A. Zorin, h.külügyminiszter "A Szovjetunió nemzetközi helyzete"; a Tanács alelnöke, prof. V.L. Iszraeljan "Gyakorlati kutatások a szovjet külpolitikára és a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozóan"; L.M. Koroljuk, a Nemzetközi Kapcsolatok kiadó-igazgatója "A Szovjetunió külpolitikájára és a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó okmányok publikációja" és végül A.O. Hubarjan "A szovjet külpolitika

történetére és a szövetségi köztársaságok nemzetközi kapcsolataira vonatkozó tanulmányok" címen.

Az előadók megállapították, hogy a XX. Kongresszus óta, a fenti tárgykörökben sikereket értek el. 1953 és 1962 között több mint 400 közlemény, népszerű kiadvány jelent meg oroszul és a Szovjetunióban beszélt egyéb nyelveken. Szovjet történészek tanulmányozták V.I. Lenin külpolitikai tevékenységét is.

A Szovjet Tudományos Akadémia Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete kiadta egy 5 kötetes munka: "Nemzetközi kapcsolatok a II. világháború után" első kötetét és "A Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikájának története" második kötetét; a marxista-leninista tanácsok elkészítette és kiadta a "Nagy Honvédő Háború" I-V. kötetét; a Történettudományi Intézet kiadta a nemzetközi problémákat tárgyaló "Világtörténet" c. munkát; a diplomáciai főiskola elkészült a "Szovjetunió külpolitikája az új szakaszban /1953-1963/" c. kiadványával. A közelmúltban olyan értékes munkák jelentek meg, mint A.A. Gromiko: "Békés együttélés, a lenini külpolitika irányzata"; V.A. Zorin: "A Szovjetunió küzdelme a leszerelésért"; továbbá "A diplomácia története" c. mű új kiadásának két kötete.

Hibának rótták fel a felszólalók a jelenleg aktuális külpolitikai problémákkal foglalkozó komoly tanulmányok csekély számát. Javaslat hangozott el, hogy több szakértőt vonjanak be a szovjet külpolitikát tárgyaló népszerű művek munkálataiba. Más javaslat egy társadalomtudományi információs központ és tájékoztató folyóirat alapítását sürgette.

